

Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások

Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867. Osiris, Bp., 2018. 350 old., 2980 Ft

A feltűnő címlapképen az előtérben ropja a táncot a XIX. századi sztereotípiának megfelelő Magyar Miska, akinek a talpalávalót két muzsikussal, egy cseh és egy osztrák szolgáltatja. Igaz, hogy az élclap címében *Bolond ez a Miska* – nyilván mert úgy táncol, ahogy a „burgerek” húzzák, pedig kezében a „Ne bánts d a” (tudniillik „magyart”, Zrínyi Miklóstól kölcsönözve) feliratú mángorló. Ebben, a stílusában és tartalmában egyformán kifejező rajzban (feltehetőleg Jankó János műve) rápillantásra megismerhető a kötet tartalma: a magyar sajtó, ahogyan azt a Habsburg-provizórium látta a szabályozás, az ellenőrzés és a szubvenció tárgyaként, illetve mint a kormányzati információk és a *gutgesinnt* állampolgári nevelés fóruma. Ezek az 1860-as évtized magyar sajtója létezésének keretei.

Hála Deák Ágnes kiterjedt kutatásainak, mindent, valóban mindent megismerhetünk, ami megismerhető abból, hogy a Schmerling-adminisztráció hogyan tekintett a magyar sajtóra, és mit akart kezdeni vele. Majdnem egy évszázad elteltével, Angyal Dávidnak a Bach-korszak sajtóviszonyait feldolgozó műve (Angyal Dávid [szerk.]: *Falk Miksa és Kecske-méthy Aurél elkobzott levelezése*. Pesti Lloyd-társulat Könyvnyomdája, Bp., 1922. [Magyarország újkori történetének forrásai]) könyvnyi méretű, több mint 200 oldalas bevezető tanulmánya után Deák Ágnes most teljessé tette a magyar sajtóviszonyok történetét az „abszolútizmus korában”. Nem túlzás azt állítani, hogy az 1849 és 1867 közötti korszak sajtóviszonyainak legális és közigazgatási feltételeiről, hatósági működéséről és működtetőiről nem lehet többet mondani, mint amit Angyal Dávid, majd most Deák Ágnes feltárt. Ebből a teljességből persze további, vonzó

történelmi feladat következhet a megteremtett alapokra hagyatkozva: a kor magyar szereplőinek érzései, állításai és kombinációi immár összevethetők a tényleges viszonyokkal, keretekkel, illetve hitelesen, mentségek nélkül megítélhetővé váltak a szerkesztői és publicisztikai teljesítmények. (Megelőlegezem, hogy például a gyakori önsajnáló és önfelmentő állítások nem elhanyagolható része kerülhet majd új megvilágításba.)

Deák Ágnes monográfiája a sajtót illető közigazgatás történetét fogja át: a „sajtórendtartás”, a sajtóirányítás elveit és módszereit, az eljárások fajtáit, a cenzúrázás „pótszereit”, a nyilvántartásokat, illetve a támogatás, a szubvenció változatait tárja fel. A korábbi szabályok 1860–61-es alkalmazásának nehézségeivel indítja a rendszer ismertetését, majd a következő évek sajtóirányításának dilemmáival (pl. különböző hatalmi tényezők eltérő nézeteivel arról, hogy birodalmi ügy-e a sajtófelügyelet), illetve a magyarországi sajtóirányítás vezetőinek és hivatalnokainak bemutatásával folytatja, miközben megrajzol egy-egy plasztikus hivatalnokportrét (például Okolicsányi Zsigmondét vagy Fluck Edéét). Így érkezik el az 1860-as évek magyarországi sajtóstatistikáinak kérdésköréig. Ez természetesen elsősorban a pesti sajtóra vonatkozik ugyan, de lehetőség szerint itt is, a monográfia más helyein is adatokat közöl az eddig gyakorlatilag fehér foltnak nevezhető vidéki sajtóról, a függelékben pedig közli a lapok negyedéves példányszámainak kimutatását, amivel egy újabb korszakra vonatkozóan lehet foglalkozni a publicitás mértékéről. „Kormánypropaganda” megnevezés alatt a két „független félhivatalos lapot”, az *Ungarische Nachrichtent* és a *Sürgönyt* mutatja be részletesen, majd a „támogatás és türes” útvesztőit felderítő fejezetek következnek, hogy végül az 1865 nyara és 1867 tavasza közötti, az osztrák–magyar tárgyalások és a kiegyezés előkészületei során követett kormányzati magatartás határozatlanságainak és buktatóinak részletezésével vezesse ki a magyar sajtó korabeli történetét a központosított birodalmi sajtóirányítás zsákutójából.

A szép nyomású szöveg közti illusztrációk a karikatúra eszközeivel nemcsak kommentálják a politikai eseményeket és szereplőket, de többször közérthető háttérmagyarázattal is szolgálnak. Ezek a karikatúrák a magyar sajtó történetének fontos új stádiumát érzékeltetik: az élclapok a politika megindult demokratizálódásának első nyilvánvaló dokumentumai, velük és bennük válik nyilvánvalóvá, hogy a politika és alakítói már a nyilvánosság szereplői lettek, és a nyilvánosság is értelmezi őket, véleményt formál róluk, akár populáris módon.

A szerző monográfiáiban már megszokhattuk a gazdag kéziratos forrásanyagot, ez ebben a kötetben sincs másként: állításainak jelentős részét az Országos Levéltár, az MTA Kézirattára és a bécsi Staatsarchiv iratanyagával támasztja alá – másképp fogalmazva nagyrészt eddig ismeretlen anyagot dolgozott fel. A tényeknek nevezhető adatok döntő jelenléte eredményezi, vagy legalábbis hozzájárul Deák Ágnes higgadt, távolságtartó előadásmódjához, a következtetések óvatos kezeléséhez, és bármiféle áthallás messzi elkerüléséhez (ami pedig a téma kapcsán akár kézenfekvő is lehetett volna).

A közigazgatás-történeti szempont elsőszégből következik, hogy szokatlan sajtótörténeti mű született, amelyben a sajtó és publicistái többnyire csak az igazgatás tárgyaként jelennek meg. A magyar sajtótörténetek általában, a Bach- és a Schmerling-korszakra nézve különösen csak a magyar sajtó és közreműködői szempontjait, sőt létezését veszik figyelembe – szellemisziget-komplexus –, amelyben minden jelenség csak általunk jön létre és ránk vonatkozik; a különböző megtorlások is csak minket, magyarokat sújtanak. Némi sarkítással viszont azt mondhatjuk, hogy Deák Ágnes a magyar sajtót a Habsburg-közigazgatás szemével nézi, aminek fontos következményei vannak. Felhívja a figyelmet arra, hogy a haditörvényszéki eljárásoknak csak töredéke volt sajtóügy, bármennyire ezek álltak is az érdeklődés előtérben. Hitelesen alátámasztva szögezi le, hogy „[a] magyarországi, jóval szigorúbb sajtórendészeti előírások

mellett sem voltak a haditörvénytől súlyosabbak, mint a birodalom nyugati felében” (228. old.).

Nemzeti szellemű sajtótörténeti felfogásunk szerint az 1860-as évtized két (joggal) legjelentősebb publicistája-szerkesztője Kemény Zsigmond (*Pesti Napló*) és Jókai Mór (*A Hon*) volt. Deák Ágnes művében azonban bármennyi részinformációt találunk is róluk, a főszereplő mégis a féléves *Sürgöny* – amelynek a magyar sajtótörténet-írásban Deák végzi el először részletes bemutatását – és szerkesztője, Kecskeméthy Aurél.

Kecskeméthy, azonkívül, hogy Kemény Zsigmond mellett az 1850–60-as évek legkiválóbb politikai elemzője és Kákay Aranyos néven a magyar politikai satíra megteremtője, karakterként és szellemi jelenséggént is különleges helyet foglalt el kortársai között. Öröklődő megbélyegzésének valójában két fő oka volt: nagyon rossz véleménnyel volt Kossuth politikai szerepléséről és jelleméről nemcsak a forradalom és szabadságharc idején, hanem az emigrációban is, és ezt hangoztatta is; másrészt pedig, amint ő maga megfogalmazta: „mindenekelőtt az ausztriai birodalom polgára vagyok, s csak mint ilyen vagyok magyar.” (*Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878*. S. a. r. Rózsa Miklós. Franklin-Társulat, Bp., 1909. 82–83. old.) Bár személyében közkedvelt és széles körben olvasott volt életében, Csernátony Lajos aljas támadásai, majd naplójának botrányos minőségű kiadása a nemzeti koalíció kormányzása idején – sajtó alá rendezőjének szinte a Rákosi-korszak hangját megelőlegező minősítése szerint „a hatalomvágytól s éhes epikureizmustól megszédült [...] Kecskeméthy most már vakon vetette magát a reakció karjaiba” (uo. XLV. old.) –, mind a publicisztikában, mind a történeti szakirodalom jelentős – függetlenségi, kossuthiánus stb. – részében a cinikus, nemzetáruló értelmiségi szimbólumát formálta meg belőle, s ennek megfelelően bármennyire megkerülhetetlen volt is működése ebben az időszakban, legfeljebb szüksézáru említésre méltatták.

Deák Ágnes most mintegy rehabilitálja Kecskeméthy, részletesen dokumentálja diplomatikusan megőrzött függetlenségét, ami a viszonyokat tekintve gyakran a kötéltánc egyik formája volt. Műveltsége, publicista tehetsége és feladatvállalási készsége nélkülözhetetlenné tette őt a kormányzat számára: az egyetlen „konzervatív” újságíró volt, aki méltó vetélytársa lehetett a népesebb, a magyar társadalomban szinte kizárólagosan elfogadott és népszerű ellenzéki újságíróknak. „Kétségtelenül ő volt a legtehetségesebb újságíró a konzervatív táboron belül – szögezi le Deák Ágnes [...] minden konfliktus ellenére újra és újra rá voltak utalva a magyarországi döntéshozók, ha egyáltalán esélyt akartak teremteni arra, hogy színvonalas és valamelyest hatást gyakorló kormányzati politikai propaganda folyjék. Kecskeméthy egyszerűen nélkülözhetetlennek bizonyult.” (120. old.)

A „propaganda”, „kormányzati propaganda” kifejezések a monográfia kulcsfogalmai közé tartoznak, ezért jelentésüket talán nem lett volna haszontalan pontosítani. A fogalom mai értelmére, megszorítás nélküli használatára gondolva, kérdéses, hogy a birodalmi és a magyar kormánynak a nyilvánosság befolyásolására vonatkozó törekvései, agitációja kormánypropagandának tekinthető-e, pontosabban, hogy létezett-e akkor és ott egyáltalán kormánypropaganda. A propaganda feltételezi a tömeg, a közvélemény befolyásolására irányuló tudatos, szervezett törekvést, egyoldalú állítások vagy az információk – tények, érvek, szóbeszéd, féligazságok vagy hazugságok – célzott terjesztésével. Az ilyen szervezett állami propaganda megjelenésének ez még túlzottan korai ideje lett volna, tekintve, hogy azt az első világháború totális hadviselése hívta életre világszerte. A szónak a XVII. századtól élő használata (eredeti jelentése szerinti „terjesztés”, lásd a jezsuita *Propaganda fidei*) szervezetek vagy egyének tevékenységét jelölte, amellyel nézeteiket terjesztették, befolyásolni akartak, valójában publicitást kívántak biztosítani. Például a magyar forradalom és szabadságharc angliai támogató-

it is Hungarian Propaganda Committee néven szervezte meg Pulszky Ferenc. Szervezett kormányzati propagandáról a monográfia sem szól; de számos adattal dokumentálja, hogy a tilos kérdésekről, megsértőik büntetéséről, elhallgattatott szerzőkről és művekről intézkedtek a hatóságok, állami-kormányzati hirdetések megjelenítését kívánták meg – ez volt az újságok „Hivatalos rész” rovata –, és a szerkesztő figyelmébe ajánlották, hogy foglalkozzék egyes, számukra fontos kérdésekkel. Tehát nem kidolgozott propaganda-irányelveket alkalmaztak, hanem mindig adott személyek kívánták a saját felfogásukat érvényesíteni, így aztán jelentősen különbözött egymástól az, amit és ahogyan például gróf Forgách Antal kancellár vagy gróf Pálffy Mór helytartó meg kívánt, illetve amit aztán a hierarchiában lefelé haladva egyes hivatalnokaik közvetítettek. Ilyen széttartó és egymásnak ellentmondó elvárásokat nem tekinthetünk kormányzati propagandának.

Elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, hogy a sajtóellenőrzés apparátusa, a kormányzati vezetők és hivatalnokok folyamatos foglalkozása a sajtóval – vagy azért, mert renitens, vagy azért, hogy biztosítsa az állampolgárok „megnyugtató” tájékoztatását –, a sajtó irányítóinak munkája és a törvényszékek perekkel való fárasztása, valamint a tekintélyes összegű szubvenció milyen léptékű, nagyságrendű sajtó „helyes” működését kívánta biztosítani. Mekkora volt ennek a sajtónak a publicitása? Deák Ágnes kutatásaiból és összegezéseiből az derül ki, hogy a viharos 1861. esztendő vége és a kiegyezés között egyetlen magyar nyelvű újság, lap, folyóirat sem érte el a hatezres példányszámot – csak előfizetni lehetett a lapokra, megvásárlásukra nem volt lehetőség –, a nagy költséggel és nagy munkával létrehozott hivatalos/félhivatalos lapok ennek egyharmadát sem érték el. Egyedül a *Pester Lloyd* volt képes egy negyedévben a tízezer példányszám fölé emelkedni, amit kereskedelmi, gazdasági információinak német nyelvű publikálása tett nemzetközi érdekűvé. A pest-budai rendőr-igazgatóság területén megjelent lapok, azaz az országos hatókörű

sajtó legmagasabb összpéldányszáma 1861 végén megközelítette a 100 ezret, de az évtized közepére még ez az ország lakosságához viszonyított szerény szám is visszazuhan, és alig haladta meg a 60 ezret. Az egyes politikai lapokra 1861-ről 1862-re ötödével-negyedével kevesebb példányban mutatkozott igény, ami jelzi, hogy a nemzet apátiába süppedt, pedig még a legmagasabb példányszám is csak nagyon alacsony szintű nyilvánosságot jelentett. Mivel a szóban forgó központi terület sajtójának jelentős többsége magyar nyelvű volt, célszerű ennek a lehetséges publicitását megnéznünk. A hatvanas évek végén a szűkebb Magyarország magyar anyanyelvű lakossága megközelítette a hatmillió főt, de ennek valamivel több mint a fele analfabéta volt. (1869-ben, amikor a teljes osztrák birodalomrészen 1000 lakosra 16,2 lap jutott – de Alsó-Ausztriában 92 lap! –, Magyarországon a legjobban ellátott, a sajtóügyekben illetékes pesti esküdtszék területén is ennek csak valamivel több mint a fele, ami a Monarchia két fele közötti sajtóellátottsági arányt jól érzékelteti.)

Ha egy hatalom a sajtót, a médiát centralizáltan kézben akarja tartani, közigazgatási kérdésnek tekinti, ez csak ideig-óráig sikerülhet, és együttműködésük addig is zökkenőkel terhes. Azt, amit máig sajtónak ismerünk, céljait, működése jellegét tekintve a felvilágosodás teremtette meg, és a liberalizmus eszmevilága táplálta. Ha egy kormány, egy állam csak propagandaeszköznek tekintette, mindig csak fél sikert tudott elérni. A monográfiát továbbgondolva nem is nagyon meglepő a tanulság: a sajtóirányításban sincsen új a nap alatt: a 3 T – tiltás, tűrés, támogatás – nem Aczél György leleménye, bár akár tudhatta volna, hogy ez a sajtóellenőrzési-irányítási módszer már az 1860-as években is csak rossz hatásokkal és igen rövid távon működött.

Robert A. Kahn: A gyűlölet szabadsága – amerikai és európai perspektívák

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

Szerk. Koltay András. Wolters Kluwer, Bp., 2016. 555 old., 6520 Ft

Ennek a válogatott tanulmányokat tartalmazó kötetnek az összes darabja ugyanattól a szerzőtől származik. A gyanútlan olvasó könnyen azt hiheti, hogy monográfiát tart a kezében. Erre utal a részek és fejezetek címe is, amelyek mintha logikai ívet alkotnának.

A figyelmes olvasót azonban csálódásként érheti, amikor rájön, hogy nem erről van szó: a könyv nagyjából tematikus csoportosításban az amerikai Robert A. Kahn korábban tudományos folyóiratokban megjelent cikkeinek fordítását tartalmazza. Mivel ezek a cikkek egymástól függetlenül, gyakran több év, akár egy évtized különbséggel jelentek meg, tartalmuk lineárisan nem függ össze egymással: azonos gondolatvilágot tükröznek ugyan, de sok az átfedés, a gondolati ismétlés és a keresztutalás. Erényei ellenére a kötet így nem valószínű, hogy azt a koncepcionális következetességet, amelyet egy ilyen tekintélyes, egyszerszós kiadványtól elvárunk. Szöveggyűjteménynek lenne tekinthető, amely feldolgozza a gyűlöletbeszéd témáját amerikai és európai perspektívából – csak hogy a szöveggyűjtemény akkor átfogó és informatív, ha több szerzőtől mutat be válogatást a választott témában. Egyetlenegy szerző munkásságának egy kötetbe foglalása inkább a szerző előtt lerótt tiszteletadásnak tekinthető, semmint a közönség információéhsége kiszolgálásának, és főként érett, jelentős elméletalkotók „életművének” illetően megjelenítése érdemel figyelmet. Robert A.

Kahn azonban inkább fiatal elméleti jogtudós, akinek az – egyébként igen rokonszenves – attitűdjére sokkal jellemzőbb a kérdésfeltevés, az új ajtók nyitogatása, mintsem a koncepcionális válaszok megadása. A szerző újszerű megközelítése, gondolati nyitottsága kétségkívül figyelemre érdemes, azonban tanulmányainak szinte teljes gyűjteménye, úgy tűnik, túllő a célon, mert a kérdésfeltevések, a témák tárgyalása ismétlődik, és egy idő után már nem nyújt újat.

Kahn a gyűlöletbeszéd jogának talán a legelkötelezettebb kortárs amerikai kutatója, munkássága szinte kizárólag e körül forog. Szemlélet több szempontból is újszerű: nem is annyira jogelméleti, mint kulturális, történeti és társadalompszichológiai megközelítésben elemzi a jogi szabályozások, bírói döntések hátterét. Meghatározó jellegzetessége az összehasonlító szemlélet, amellyel az egyes társadalmak eltérő körülményeit figyelembe véve keresi a választ a jogi, szabályozásbeli eltérésekre. Megállapítja, hogy a jog – vagy akár egyetlen szabadságjog, a szólásszabadság – identitásképző tényező is lehet, például az amerikai nép számára, és mint ilyen alkalmas arra, hogy kifejezze „kivételességét” a világ népei között. Amerikaiként épp az a kivételes, hogy Kahn érdeklődik a gyűlöletbeszéd európai szabályozásai iránt, ráadásul külön figyelmet fordít számos ország egyedi megoldására. Empatikus anélkül, hogy feladná az amerikai nézőpontot, ez pedig különlegessé teszi a magyar olvasó számára: viszonylag ritkán olvashatunk olyan, az európai jelenségeket összehasonlító, elemző tanulmányt, amelyet amerikai szemszögből írtak.

Ugyancsak szimpatikus a szerző indíttatása, amelyet három pontban foglal össze a magyar kötethez írt bevezetőjében:

1. A globalizálódó világ elengedhetetlenül teszi, hogy megértsük az egyes országok gyűlöletbeszédrel kapcsolatos eltérő felfogását. – Habár e helyütt nem nevesíti, de nyilvánvaló, hogy az internet révén megvalósuló, határokon átlépő kommunikációra gondol, aminthogy más helyeken tárgyalja is a Facebook és a Twitter szabályozási koncepció-

ját, amely az amerikai mércénél jóval szorosabb kontrollt irányoz elő a közlések felett.

2. Más kultúrák gyűlöletbeszéddel kapcsolatos nézeteinek megértése az első lépés az empátia felé.

3. A gyűlöletbeszéd eltérő szabályozási rendszereinek megértése az elméleti háttér kialakításához is hozzájárulhat. E tekintetben említendő, hogy Kahn hivatkozik Heinze elméletére, amely szerint a gyűlöletbeszédet a demokráciának kötelező megtűnniük, ám kulcskérdés, hogy a társadalom rendelkezik-e a gyűlöletbeszéd ártalmainak leküzdéséhez szükséges erőforrásokkal – ez pedig csak egy régóta fennálló, gyarapodó és stabil demokráciában tekinthető adotttnak.

(Kahnnek a kötetbe a magyar olvasókhoz írt előszava megtalálható az *In Medias Res* 2017. 1. számában. Maga az egész kötet e-könyvként is megvásárolható, de az egyes cikkek sajnos nem.)

Ez a megállapítás – akárcsak a kötet számos kérdésfeltevése – a hazai tapasztalatokkal kétségkívül jól alátámasztható. Erre válaszol az is, hogy a nyitó tanulmány Karl Loewenstein és Robert Post vitáját elemzi: miért érvelt a militáns demokrácia fogalmát németországi tapasztalatai alapján, az Egyesült Államokba menekülését követően megteremtő Loewenstein amellet, hogy az Egyesült Államoknak is tiltania kell a gyűlöletbeszédet, és milyen érvekkel utasította ezt el Robert Post, a gyűlöletbeszéd másik rendkívül jelentős teoretikusa? Kahn a cikk harmadik részében világosan megmutatja az amerikai érvelés korlátait, amelyek szembetűnők, ha a liberalizmus általános hagyománya mellett a társadalmak történelmi tapasztalatait is szemügyre vesszük. Post elméletének kritikája rendkívül lendületes, dinamikus és informatív is egyben.

A következő cikk az Egyesült Államok gyűlöletbeszéddel kapcsolatos álláspontját Kanadáéval hasonlítja össze, és itt is elsősorban a kulturális és társadalompszichológiai különbségek következményeire összpontosít. Az V. fejezet (*Hűség és lázadás*) érdekes asszociációkat ébreszthet az olvasóban: Kahn az amerikai nép-

lélek sajátosságaként állítja be a forradalmi attitűdöt és a kormányba vetett bizalom hiányát (szemben a kanadaival). A magyar olvasó számára ismerősen csengenek ezek a szavak: lehetséges, hogy ez a rokonság a magyar népi érzülettel hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyar jogi szabályozás 1992 után az amerikai gyűlöletbeszéd mércéjét vette alapul, és kitartóan követte, jóllehet szinte minden egyéb közjogi vonatkozásban a német mintára épült, miközben a magyar közbeszéd nyilvánvaló eldurvulása jelezte is a szabályozás alkalmatlanságát. Ugyanakkor – az első írásból kitetszően – Loewenstein is figyelmeztetett arra, hogy a törvényi szabályozás önmagában semmit sem ér, ha nincs meg hozzá a demokráciát megtartó politikai akarát.

A kanadai összehasonlítást követi egy 2006-os, a kereszttegetésről és a holokauszttagadásról szóló cikk, amely számos amerikai ügy alapján mutatja be az amerikai joggyakorlatot, majd a német szabályozást elemzi történelmi perspektívában. Konklúziójában röviden levonja a tanulságokat: a történelmi bűnököt bagatellizáló gyűlöletbeszéd különösen romboló hatású lehet a társadalomban. Mivel sokan kívánnák feleltetni a korábbi erőszakos cselekményeket, megnyugtató lehet a nyilvánosság számára, ha az állam egyértelműen állást foglal e kérdésben. Én magam úgy vélem, ez a megnyugtató funkció korántsem lebecsülendő: számos példa mutatja, hogy a társadalom fogékony az állam által közzétett „üzenetekre” – anélkül is, hogy manipulatív propagandaként sulykolná. Például, ahol a hivatalos közbeszéd rasszista, ott az egyes állampolgárok is nyíltabban és hangosabban vállalják rasszizmusukat, amely végül meghatározó lesz a társadalom egészére nézve. Ahol azonban az állam nyíltan elítéli a gyűlölködést, ott az ilyen vélemény a perifériára szorul. A liberális hagyomány a gyűlöletbeszéd tiltása elleni érvként használja azt a tényt, hogy a gyűlölködő vélemények nem tűnnek el a tiltás révén. Természetesen a vélemények megmaradnak, de kisebbségbe kerülnek, és nem határozzák meg a hétköznapi han-

gulatát, ami nagyban befolyásolja a kisebbségi csoportok biztonságérzetét, és összességében javítja a társadalom stabilitását.

Az első rész utolsó fejezete Fleming Rose dán újságíró dánul megjelent, és angolra röviden összefoglalt nézeteit ostromozza több mint harminc oldalon keresztül. Az egyébként oly empatikus és türelmes szerző némileg ingerülten kéri számon az újságírón, hogy pamfletjében nem elemezte a „nagy” amerikai bírósági határozatokat, ellenben Bruce Springsteentől és Bob Dylantól idézett. Nem teljesen világos, hogy ez az írás mivel érdemelte ki helyét a kötetben, hacsak nem az indokolja, hogy a „magyar elméleti szakember Koltay András” írására hivatkozik. Természetesen Rose és a dán karikatúrák ügye jó alkalmat kínál Kahnnek, hogy ismét két magvas konklúziót vonjon le: az egyik, hogy a gyűlöletbeszéd támogatása vagy támadása kulturálisan meghatározott; a másik, hogy a gyűlöletbeszéd szabályozásának globális diskurzusa valószínűleg soha nem fog nyugvópontra jutni. Az egyik legeredetibb elem ebben az újjgyakorlatnak tűnő cikkben, hogy Kahn megkérdőjelezi a globális szólásszabadság-vitában az amerikai kánon hegemon pozícióját. Ehhez a cikk záró mondatában még hozzáfűzi a kérdést, hogy „a szólásszabadság-diskurzus vajon kiteljesedhet-e valaha egy hegemonikus, egyetemes szingularitásban – dogmatikus fekete lyukká válhat-e?” (142. old.). Jómagam e cikket és különösen a zárómondatát csak azért tartom esetleg megbocsáthatónak, mert pár sorral feljebb Isaac Asimov Alapítvány-regényfolyamára is hivatkozik, akinek társadalomjólatai véleményem szerint is sokkal nagyobb figyelmet érdemelnének.

A könyv második része ugyancsak a kereszttegetéssel indít: első cikkében (eredeti megjelenése 2006) Kahn ízekre szedi a Virginia v. Black-ügy bírói érveit, többek között utánajárva a bírák forrásainak is. Ezt követően a szimbólumok tilalmát elemzi több jogrendszert is összehasonlító cikkében (2014), majd – az ebben megkezdett holland szálát folytatva – a Geert Wilder-pert elemzi (2012), amelyet az antiszemitizmusról és az anticio-

nizmusról szóló, számos kérdést feltevő írás követ (eredeti megjelenési helye egy ugyancsak Koltay András által szerkesztett hazai, angol nyelvű Wolters-Kluwer kiadvány, 2015).

A kötet harmadik része a blaszfemiával foglalkozik 2009 és 2011 között publikált cikkekkal a dán karikatúraügyek kapcsán. Ismét olvashatunk egy cikket Flemming Rose tevékenységéről, szerepéről a dán karikatúrák ügyében és érvelésének kritikájáról. A könyv negyedik részében a holokausztagadás témáját képviseli négy írás, az ötödik, egyben utolsó részben pedig két cikk szól a fejkendőviselésről. Igaz ugyan, hogy a fejkendőviselés csak távolról kapcsolódik a gyűlöletbeszéd elméleti kérdéseire, a vallási türelmetlenség és kirekesztés vonalán azért a szerző összeköti őket.

A cikkek érdekesítőek, gondolkodásra serkentik az olvasót, akinek azonban az átfedések miatt gyakran van *déjà vu* érzése. A színvonal nagyjából egyenletes, de az írások lendülete, ritmusa eltérő – ha nem így volna, valószínűleg még monotonabbnak tűnne az olvasmány. Kahn elemzése nem bocsátkozik bele olyan részletekbe, amelyekbe a bírói döntések rendszerint igen: egyáltalán nem elemzi a gyűlölködő tartalmakat a szerzők célja és a társadalomra vagy egyes vallási csoportokra gyakorolt hatásuk felől.

Kahn legnagyobb erénye, hogy a gyűlöletbeszéd kérdését elvonatkoztatja a jogelméleti, alapjogi doktrínáktól, és társadalmi működésében szemléli. Ez máris számos szempontot nyújt ahhoz, hogy a gyűlöletbeszédről miért születtek különböző jogi megoldások a világ más és más tájain, és alapot adhat annak megítéléséhez is, hogy melyik szabályozás a célravezető egy adott társadalom történelmi, kulturális sajátosságai között.

Megnyitja az utat azon érvelés felé, amely lehetővé teszi az érett, stabil demokráciák és a fejlődő, alacsony bizalmi indexű társadalmak közötti különbségtételt. Például jelen sorok írójának régi vesszőparipája, hogy mindaddig, amíg a gyűlöletbeszéd elszigetelt jelenség egy társadalomban, amíg csupán egy szélsőséges

kisebbség véleménye, addig eltűrése a társadalom toleranciáját mutatja. Az erős és nyitott társadalom elviseli ezt, és joga kívüli eszközökkel kerek között tartja: a gyűlölködőt kiközösítik, megvetés és nevetség sújtja a meghatározó véleményformálók részéről. Egy stabil, összetartó társadalomban az ilyen ember forrásoktól és pozíciótól zárja el magát, ha gyűlölködik: hiszen a racionális többség egészséges morálja elutasítja a kirekesztést. A toleráns társadalom elutasítja az intoleranciát (habár közben tolerálja), nem támogatja, hanem mellőzött helyzetben tartja.

Más a helyzet azonban, hogyha a gyűlöletbeszéd a közbeszéd meghatározó hangjává válik. Ha bekerül a fősodorba, ha a hangja többséginek tűnik a médiában (még ha a társadalomban nem az is). Ettől kezdve (még a közvetlen és nyilvánvaló veszélyt nem jelentő gyalázkodás is) képes lesz hatást gyakorolni a közönségre, különösen akkor, ha a független, empátiára ösztönző források közben eltűnnek.

Ennél is mélyebb szint, amikor közösségi forrásokat fordítanak a gyűlölködés terjesztésére: ha a gyűlöletbeszéd éppen a közmédiában, valamint a nyilvánosság közpénzekből finanszírozott egyéb felületein jelenik meg. Ha általánosan elfogadottá, sőt követendővé válik a parlamentben, a kormányzati politikusok körében, sőt ha az állam hivatalos ideológiájává válik. Ekkor mindazok az amúgy törvénytisztelő állampolgárok, akik a bennük lappangó gyűlölettel szembesülnek, nem látnak okot szenvedélyük csitítására, hanem vezetőik példáját követve indokoltnak látják hangoztatni, esetleg tettelesen is kimutatni azt. Megfigyelhetjük a dehumanizáló, gyűlölködő propaganda hatását Ruandában és Jugoszláviában: mindkét helyen embertelen vérengzést készített elő és legitimált, lassan gyógyuló, mély sebeket okozott a társadalom együtt élő népcsoportjaiban. Megfigyelhetjük az uralkodó rasszista nézetek hatását Ausztráliában is, ami különösen a szomszédos Új-Zélanddal összehasonlításban válik feltűnővé. Míg Új-Zélandon az állami politika az őslakosok egyenrangú tiszttele-

tét követeli meg, számos megerősítő intézkedés, nyelvpolitika, kultúrpolitika, vallási egyenlőség és a közbeszéd szintjén, addig Ausztráliában az agresszió a színes bőrűekkel szemben a hétköznapiok velejárója.

Számos teoretikus érvelt úgy, hogy az emberek alapvetően raciónalis lények, és a média hatása csak korlátozottan érvényesül. Csakhogy egy üzenet hatását rendkívüli mértékben befolyásolja a forrásnak tulajdonított tekintély. Ezért a társadalom véleményformálói, politikai, kulturális vezetői, úgy tűnik, nagyobb befolyással rendelkeznek a közvélemény formálásában, mint azt a liberális gondolkodók hinni szeretnék. Szintetotalíssá válik ez a hatás a közvélemény túlnyomó részére nézve egy egysíkú médiaszinttérben, ahol az ellentétes véleményeket diszkvalifikálják a versenyből, másodsorban pedig az ellenzők tisztességét megkérdőjelezzik (l. „Soros-bérencezés”).

A magyar gyűlöletbeszéd szabályozását máig meghatározta az AB 1992-es határozata, amely a legszigorúbb mércét vezette be a büntetésére. Abban bizonyosan nem tévedett az AB, hogy „[a gyűlölködő] megnyilvánulások akadályozzák, hogy az emberek bizonyos közösségei harmonikus kapcsolatban éljenek más csoportokkal. [...] szétszakítja a társadalmat, erősíti a szélsőségeket, az előítéletességet és intoleranciát. Mindez csökkenti a plurális értékrendet, a különbözőséghez való jogot elismerő, toleráns, multikulturális, az emberek egyenlő méltóságának elismerésén alapuló, a diszkriminációt értékként el nem ismerő társadalom kialakulásának esélyét.” [30/1992. (V. 26.) AB-határozat, Indoklás, IV. 1.]

De amikor egy társadalomban még csak csírájában jelenik meg a gyűlöletbeszéd, tudható-e, hogy később meghatározó „szervező erővé” fog válni valamelyik hatalomra esélyes politikai erő kezében? Loewensteinnél maradva, a tiltó szabályok annyit sem érnek, mint a papír, amelyre írták őket, ha nincs politikai szándék a betartásukra – és a többséget szerző politikai erő egyszerűen semmibe veheti vagy átírhatja a szabályozást. A militáns demokrácia eszközei arra szolgálnának, hogy az ilyen poli-

tikai erőnek útját állja egy stabil, kőbe vésett intézményrendszer. Ha azonban az államhatalmat nem korlátozzák a fékek és ellensúlyok, és a politikai szándék is hiányzik belőle az alkotmányos és emberi jogi szabályok betartására, akkor a jog tehetetlenné válik. Ilyen fázisban a hatalom a nemzetközi szabályokat vagy bírói ítéleteket sem tiszteli.

A nemzetközi közösség az említett népi társadalmakat sem tudta megakadályozni, a bűnösök egy részét azonban utólag el tudta számoltatni. Csakhogy ahol a szomszéd gyűlöli a szomszédot, ott egy hágai ítélet nem gyógyítja be a társadalom sebeit, viszont az egész világ számára üzenetet küld arról, hol a helyük a gyűlölet elültető politikusoknak.

Lehetséges, hogy az európai hagyományok elemzése és a következtetések levonása belőlük nagyobb feladat, semhogya korlátozott terjedelmű cikkekben el lehessen végezni. A cikkek végén szereplő konklúziók röviddek, egy idő után sematikusak. Az olvasónak hiányérzete támad, s felmerül benne a kérdés: vajon a kétségkívül érdekes, friss gondolatok miért nem állnak össze rendszerre? A sporadikusan megjelenő összehasonlítások alapján jó lenne a munkát szisztematikusan is elvégezni, a gondolatokat és konklúziókat pedig rendszerezni. Ahogy a szerző a rendkívül alapos kutatást és tárgyi elemzést végző Loewensteinről írja: „nem fél attól, hogy elvégezze a piszkos munkát.” (43. old.) Érdekes lenne, ha a jogrendszerek módszeresebb összehasonlítását kínálná a kötet, és – ha már van szociológiai érdeklődés Kahnban – különböző kulturális, történelmi vagy esetleg gazdasági faktork alapján elemezné az eltéréseket. A jelenlegi szerkezet azonban nem segíti az olvasót, hogy bármilyen általános következtetést levonjon: mintha a szerző csak annyit akarna mondani, hogy a kérdés igen bonyolult. Erre utal a kötet bevezetője is, amely – habár többet ígér, mint amennyit megvalósít – azzal zárul, hogy e terület sűrű erdővel, tekergő ösvényekkel teli vidék, ahol csodálatos kilátást kínáló meredélyeket is találhatunk.

Valóban tekereghet ezeken az önmagukba visszakanyarodó, egy-

mást keresztező ösvényeken az olvasó, de ha van is ott meredély, olyan panorámát, amely megmutatja magát a vidéket is, nem talál.

Robert A. Kahn gondolatainak lefordítása magyar nyelvre hasznos lehet, ha ösztönzi a magyarországi diskurzust a gyűlöletbeszéd szabályozási indokairól. A kötet beleillik abba a sorozatba, amelynek révén a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézete megalapozta a médiatudományi szakirodalom magyar nyelvű kánonját, túlnyomórészt konzervatív szellemiségű szerzők fordítása révén.

BAYER JUDIT

David Nirenberg: Antijudaizmus: a nyugati hagyomány

Ford. Felcsuti Péter. Kalligram, Bp., 2016. 585 old., 3990 Ft

Jó, hogy ez a könyv megjelent a mai Magyarországon, ahol a gyűlöletbeszéd az állami politika szintjére emelkedett, s ennek megfelelően szennyradatként lepott el mindent. Jó, mert ez a könyv az emberiség történetében az egyik legmaradandóbb s legpusztítóbb gyűlöletbeszéd eredetének története. Nirenberg fő tézise, hogy a nyugati világban a kritikai gondolkodás könnyen az antijudaizmus kategóriáihoz fordul, amelyeket évszázadok óta alkalmaz s alakít a mindig változó társadalmi rendszerekhez. A szerző nem az antiszemitizmus szót használja, hogy megkülönböztesse érvrendszerét azokétól, akik szerint irracionális okokból alakult ki a zsidóellenesség-kép. Azoktól is élesen elhatárolódik, akik a zsidók viselkedésében vagy jellemében keresik az antijudaizmus indítékait. A judaizmus olyan kategória, amellyel egyesek a világot értelmezik, és megfogalmazzák kritikai viszonyukat hozzá. Fogalmaink ebben az értelemben akár valóságos zsidók nélkül is létrehozhatják a judaizmust.

A „nyugati hagyományt” Nirenberg az ókori Egyiptomból eredezteti. Úgy látja, ott váltak először a világértelmezés eszközévé a judaizmussal kapcsolatos gondolatok. A konkrét körülményekről igen keveset lehet tudni, csak feltevéseink lehetnek arról, hogyan lett a zsidó az istenfélés, függetlenség és jólét ellensége az egyiptomi világképben. A hellenisztikus Egyiptomban azután a görög polgárok megalkották a zsidókra támaszkodó uralkodó figuráját és annak kritikáját. A római uralom idején pedig a császárellenes kritika építkezett hasonló elemekből, és a zsarnokság elleni küzdelem a zsidók elleni küzdelemként jelent meg.

A korai kereszténységben „a judaizmusról való gondolkodás az egész világról való gondolkodássá változott át” (63. old.), mert csak így lehetett feloldani azt az önellentmondást, hogy Jézus evangéliuma teljesíti Isten Ábrahámnak tett ígéretét, itt azonban ez az ígéret nem a zsidóknak, Ábrahám test szerinti leszármazottjainak szól. A kora keresztények egymással vetekedő csoportjai mind úgy gondolták, meg tudják különböztetni a hamis tanítókat a valódiaktól; így a korai kereszténységben végül az a megközelítés vált uralkodóvá, hogy egyes tanítások viszonylagos közelsége a zsidó tanításokhoz a hamisság mércéje. Más szóval, a II–IV. században zajló, keresztények közötti belső viták a zsidót a kereszténység ellenségévé tették. Nirenberg hangsúlyozza is, hogy a „zsidóellenes logika” elsődlegesen nem „a hús-vér zsidók és Jézus követői közötti összeütközések következményeként jött létre, hanem gyakran a keresztények közötti csatározások eredménye volt” (100. old.). A „judaizálás” a zsidó írások keresztény értelmezése körüli vitákban egyre nagyobb probléma lett, hiszen a kereszténység kisajátította az ősi zsidó próféciaakat, de elutasította a zsidók törvényeinek betartását. Az antijudaizmus eszköz volt a pogányok meggyőzésére, és eszköz a keresztények közti vitákban; így alakult ki az elképzelés, hogy az írások „test szerinti”, zsidó értelmezése hamis, szellemi vakságról árulkodik, és spirituális, keresztény értelmezésük a helyes.

Az üldözött vallásból államvallássá lett kereszténység már új hatalmával tudta alátámasztani a zsidók elleni támadást. Nirenberg bemutatja, hogy nem is a zsidók voltak a valóságos ellenfél, hanem a zsidó kategória kitágításával megalkotott „ellenségkép” – például Aranyuszájú Szent Jánosnál: „János igazi ellenfelei: keresztények vagy pogányok, természetesen épp annyira nem hús-vér zsidók voltak, mint ahogy a zsidók nem voltak János igazi ellenfelei. János, mint sok bibliamagyarázó előtte és utána, az ellenfeleit zsidóknak nevezte, majd addig csűrte-csavarta, ameddig ábrázolásában az ellenfelek valóban hasonlítani kezdtek a képmáshoz.” (122–123. old.) Minden, ami a kialakított gondolatrendszer szerint „zsidóságnak” bizonyult, legyen az szó szerinti értelmezés vagy a törvények, „zsidóvá” lett a polémiaiban, hiába volt valójában keresztény.

Nirenberg koncepciója nem veszi kellően figyelembe a kereszténység alapproblémáját: a zsidóság folyamatos tovább élését az állítólagos Messiás megérkezése után. A kereszténység identitása arra épül, hogy ugyanaz az egyetlen Isten, aki a zsidók szerint nekik adta a Bibliát, elhagyta a zsidókat, és a keresztényekkel kötött új szövetséget, vagyis a keresztényeket tette „új Izraellé”. A kereszténység a zsidó szent szövegeket nem elvetette, hanem Ótestamentummá változtatta, a keresztényeket kiálta ki a szövegek egyedüli helyes értelmezőivé. A zsidók fennmaradásának pusztán ténye elbizonytalanítja a keresztény üdvörtörténet igazát, s ezért magyarázatot kellett találni rá. Ilyen volt például az ágostoni *testimonium veritatis*, amely a zsidók létét a keresztény igazság bizonyítékának tekintette, vagy az az elképzelés, hogy az idők végeztékor az összes, még élő zsidó megtér a kereszténységre. Ezek hosszú távon nem nyújtottak kielégítő magyarázatot, és ismét csak a zsidóellenesség táptalajává váltak. Ezt az aspektust Nirenberg nem vizsgálja.

Nirenberg kitér a korai iszlámra is, amelyben jelen voltak hasonló gondolatok, ám a modern korig ritkán fordult elő, hogy politikai haszonnal „zsidós” keretbe helyezzenek különféle küzdelmeket.

A középkori Európáról szólva Nirenberg főként az Ibériai-félszigettel foglalkozik, és arra koncentrál, hogyan alakították ki az uralkodók a zsidók speciális függő státuszát, milyen bírálat érte a zsidók pártfogójaként látott uralkodót (ezzel dilemma elé állítva az uralkodókat, hogy védelmezzék-e vagy üldözzék a zsidókat), és hogyan fogalmazódott meg a zsidók kiirtásának terve azért, hogy a világot tökéletesebbé tegyék. Mivel érvelésének vezérfonala evilágiság és spiritualitás küzdelme, amelyben a kitalált zsidó figurájának funkcionális szerepe van a keresztény belharcokban és politikai játszmákban, Nirenberg nem tudja megfelelően bemutatni az újabb zsidóellenes vádak – ostyagyalyázás, rituális gyilkosság – valódi kontextusát. Nem beszél a keresztény teológia átalakulásáról, arról, hogy a zsidók megvádolása a szentelt ostya bántalmazásával hogyan függ össze az átlényegülés új keresztény tanával, amely szerint az eukarisztiában Krisztus valóságosan jelen van; illetve a rituális gyilkosság vádjá hogyan kapcsolható a Krisztus emberi mivolta felé forduló új figyelemhez, amely a megtestesülést, a gyermek Krisztust, illetve a keresztre feszítést és Krisztus szenvedéstörténetét állította a középpontba.

Külön fejezet foglalkozik a késő középkori ibériai paradoxonnal: a zsidóknak választaniuk kellett az áttérés és a kivándorlás között, de éppen ebből adódóan a legkisebb ok miatt is judaizálással lehetett vádolni bárkit, és mindenütt titokban zsidóságot kerestek. Vagyis a valós zsidóságtól való megszabadulás nemhogy csökkentette, de éppen fordítva, növelte a judaizálástól való félelmet. Anglia esete még ékeesebben példázza, hogy a zsidók kiűzése után több száz évvel hogyan lehet a gondolkodásnak és a retorikának fontos pillére az antijudaizmus, ahogy Shakespeare *Velencei kalmára* bemutatja.

A reformáció idején Luther a katolikusokat, a katolikusok Luthert vádolták judaizálással, illetve azzal, hogy a másik még a zsidóknál is rosszabb. Luther átértelmezte az ágostoni tételt a Krisztusról tanúságot tevő zsidókról: szerinte a zsidók szennyező

hulladék, méreg, amely végveszélyt hoz a keresztényekre. Mint Spanyolországban, végül ez az összeecsapás is a valódi zsidókon csattant, hiszen Luther élete végén azért harcolt, hogy kiűzzék a zsidókat a német területekről. A vallásháborúk a kereszténységen belül folytak ugyan, és a keresztény világ egyre heterogénebbé vált, mégis „a hatalomért folyó harcokban a felek kölcsönös judaizálással vádolják egymást” (305. old.). Így például judaizálással vádolták azt, aki a királyi hatalom kiterjesztése ellen lépett fel (s egyben veszélyes álláspontnak minősítették, amit mondott). A kép bonyolultabb azonban, mert az angol polgárháború idején erőteljes törekvés irányult arra is, hogy az ókori Izrael mintájára alakítsák ki az állami intézményeket és az alkotmányjogi koncepciókat.

A szekularizáció sem változtatott az antijudaizmuson: a filozófusok, bár támadták a keresztény vallást, támadták a judaizmust is. A teljes gondolati és lelkiismereti szabadságért harcoló Spinoza kifejtette, hogy az az alapelv, amely szerint a Szentírás mindenütt igaz és isteni, judaizálás. A felvilágosodás filozófusai, például Voltaire, többek között azzal is támadták a kereszténységet, hogy a judaizmus steril legalizmusából táplálkozik. Ugyanakkor a zsidóságot mint a vallási türelmetlenség megteremtőjét is elítélték. Mindemellett a gazdasági élet változásait, a tőzsde fejlődését, a papírpénz és a részvények térfoglalását szítén a zsidókhoz kötötték, bár „a zsidók a 18. századi Európa globalizálódó áru- és pénzforgalmának csupán egy töredékét tudhatták magukénak, ám a gazdasági csere kulturális képzetében sokkal nagyobb szerepet töltöttek be” (339. old.). A francia forradalom, bár nem sok köze volt a valós zsidókhoz, új szerepet és értelmet adott a judaizmusnak az emberiség világról alkotott képének újrafogalmazásában, a doktrína és a teoretikus dogma elleni harcban. Ugyanakkor a nemzetgyűlés újra és újra tárgyalta, hogy kaphatnak-e a hús-vér zsidók állampolgári jogokat. Amolyan vizsgáló volt ez a forradalmi értékek valószínű alkalmazására: képesek-e az emberek a tökéletesedésre. A nem-

zetgyűlés 1789. december 24-én megtagadta, majd végül 1791. szeptember 27-én megadta a zsidóknak a polgárjogokat.

A francia forradalom ellenfelei magukat a forradalmárokat hasonlították a zsidókhoz. Edmund Burke szerint a forradalmárok farizeusok, izgága, perlekedő szellemű emberek, akik pusztulást hoztak az országra. Szerinte a katolikus egyház földjeit azért sajátították ki, mert a zsidók akarták rátenni a kezüket. A XIX. századi német filozófia azután a kritikai ész égisze alatt megteremtette a „judaizmusgyűlölet tudományát”. Fichte a világtörténelmet a szeretet és az önzés harcaként ábrázolta; a látszatok anyagi világa, a hideg, számító racionalitás katonái szerepébe könnyen behelyettesíthetők voltak a zsidók. Kant filozófiája a „dolgok” világán felülemelkedő észről ugyanúgy, mint a kereszténység, a judaizmushoz kötötte az anyagi világnak való alávetettséget, továbbá azt állította, hogy amikor teljes lesz a filozófiai forradalom, a zsidók kikeresztelkednek, és megszűnnek zsidók lenni. Hívei szerint Kant a szabadságba, bírálói szerint a judaizmusba vezeti az emberi gondolatot.

Hegel, miután szembe fordult Kanttal, 1799-ben írt (nyomtatásban viszont csak a XX. század elején megjelent) *A kereszténység szelleme és sorsa* című ifjúkori művében úgy találta, hogy Ábrahám volt a kanti idealizmus első képviselője: elhagyta szülőföldjét, hogy „teljes mértékben függetlenül” bolyongjon, „idegen-né [tette magát] a földön, [...] hogy imádhasson egy távoli istenséget, [...] egy »Ideált«” (390. old.). A zsidó nép összes nyomorúsága ezeken az alapokon nyugszik. Hegel a rivális filozófiát bírálva lekicsinylően ír a judaizmushoz kapcsolt, vele asszociált jellemzőkről. Későbbi rendszerben viszont, mint Nirenberg írja, „Kant dualizmusa kevésbé tűnik fel »zsidósznak«, a judaizmus pedig kevésbé »gyalázatosnak«, sőt a *Valásfilozófiai előadásokban* „Kantot és Fichtét kimondatlanul a perzsa manicheusokkal foglalkozó részben [...] helyezi el” (394. old.).

Nirenberg a német filozófusok közül még Schopenhauert emeli ki,

aki szerint a zsidók elkerülhetetlen akadályt jelentettek Európa útjában az idealizmus felé, és Heinét, aki, ellenkezőleg, úgy vélte, Európa feladata a szintézis megteremtése a zsidók abszolútum iránti odaadása és a görögök szépségkultusza között. A modern gondolkodásban a judaizmus ismét az ellenfél megszemélyesítésére és a társadalomban megjelenő bajok jellemzésére szolgált. „A »megbúvó gondok« nem egy idea, hanem egy gondolati folyamat, a meghaladás teológiáinak lefordítása a modern tudomány nyelvére; a »zsidó alakok« átcsempészése a keresztény képzelet [...] világából a kritikai és filozófiai gondolat [...] piacára.” (411. old.) Mindez a modern ipari és nacionalista átalakulás és a tömegpolitika korában hozta meg gyümölcsét, abban a világban, ahol Göbbels a „féktelen zsidó intellektualizmus” ellen hirdetett harcot.

Az ehhez vezető úton azonban még egy fontos gondolkodó műveit elemzi Nirenberg részletesen: Marx a hagyományból merítette gondolati mintáit, de ezekből az új gazdasági és társadalmi kérdésekre alakított ki választ. Marx ifjúkori *A zsidókérdésről* című művében a szombat-zsidó helyett a valódi zsidóban keresi a vallás titkát – ami nem más, mint a gyakorlati szükséglet, a haszonlesés: így lett a zsidók világi istene a pénz. A kapitalizmusban azután a pénz világhatalommá vált, a keresztények is zsidók lettek. „A zsidóemancipáció végső jelentésében az emberiségnek a zsidóság alól való emancipációja.” (425. old.)

Nirenberg nem kívánja megváltatni a kérdést, hogy az általa részletesen elemzett gondolati sémák pontosan mennyiben befolyásolták a tényleges cselekedeteket. Hangsúlyozza, hogy ezt az egyén szintjén is nehéz megállapítani; társadalmi szinten pedig még nehezebb. A gondolkodás befolyásolja a politikai döntéseket, és a gondolkodást befolyásolja az ideológia, a propaganda. Am, ahogy írja, „különösen fontosnak tűnik, hogy hangsúlyozzam az interaktivitást az ideák története és a között, ahogy az egyének bármely pillanatban és helyen a saját világukról gondolkodnak” (437. old.).

Nirenberg kiemeli, hogy az antijudaizmus a nyugati gondolkodásban nem vezetett *szükségképpen* a népirtáshoz, de nem tette *elkerülhetlenné* azt; sok történelmi véletlen összejátszása eredményezte a tömeggyilkosságot. Ugyanakkor „a Holokauszt *elképzelhetetlen és megmagyarázhatatlan* e gondolatok hosszú történelme nélkül” (447. old.).

A mai kor embere tudja, hogy abból a gondolatkörből, amely szerint „a liberális modernitás halálos veszedelemmel [...] jár a [...] fiatalság és a kultúra számára” (438. old.) valóban halálos veszedelem származott: a több millió zsidóra, akiket meggyilkoltak; a sok-sok millió emberre, akiket a háború pusztított el; az európai kultúrára, amely végveszélybe került, és csak úgy vált megmenthetővé, hogy egy fiatalabb generáció szembenézett a múlttal, és a liberális demokrácia felépítését tűzte ki célul.

Nirenberg remekül mutatja be, hogyan alakította át az antijudaizmust minden korszak a saját kontextusának, érdekeinek megfelelően. Arról azonban nem ír, hogy az ellenségkép nem egyedi a nyugati hagyományban, sőt épp ellenkezőleg, általános az emberi történelemben; mindenféle csoportok kialakíthatnak ilyet, és az ellenség szerepét is a legkülönbébb csoportok alakíthatják, így például a protestánsok a katolikus Franciaországban, a XVI–XVIII. században, vagy a katolikusok Angliában ugyanezekben a századokban. Nagy különbség van azonban abban, hogy egy-egy csoport milyen hatalommal rendelkezett arra, hogy a negatív ellenségképből táplálkozó politikát a gyakorlatban megvalósítsa, kirekesztéssel vagy akár emberöléssel. A zsidók kapcsán a történelem egyik szélsőséges alapossággal megvalósított gyűlöletpolitikájával találkozunk. Nirenberg ezt a kérdést csak futólag érinti.

Továbbá nem szentel kellő figyelmet annak a kérdéskörnek, amely történelmileg a kereszténységnek a judaizmussal való speciális viszonyából fakad. A kereszténység egyszerre származik (és származtatja magát) a judaizmusból, és akarja egyben meghaladni, legyőzni azt – ezen alapul a nyugati világ tartós antijudaizmu-

sa. Az ebből eredő csoportidentitás konstrukciójából egyenesen következő verbális (és fizikai) erőszakról, mind a korai kereszténység, mind a korai iszlám történetében remek elemzést nyújt Thomas Sizgorich könyve (*Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam. Divinations: Rereading Late Ancient Religion*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009.).

Nirenberg nem térképezi fel a (hitehagyott, kikeresztelkedett) zsidók szerepét az antijudaizmusban. Az iszonyú nyomás, amely a keresztény országokban élő zsidóknak századokon keresztül osztályrészül jutott, a kirekesztés, a zsidóság megbélyegzése és ember mivoltának megkérdőjelezése, valamint az egyenlőség hiánya a gyakorlati életben vezethetett ugyan oda, hogy bezárkóztak a saját hagyományaikba, ragaszkodtak a zsidóságukhhoz, ám sokakban inkább azt a vágyat keltette, hogy a (mindenkori) többségi, „modern” világban akarjanak élni: az asszimilációhoz pedig nagyon sokáig elkerülhetetlen feltétel volt a kikeresztelkedés. Sok kikeresztelkedett, az új környezethez tartozást görcsösen bizonyítandó, éles antijudaizmussal kompenzálta zsidó eredetét. Extrém példái ennek a ferences Nicholas Donin, vagy a dominikánus Pablo Christiani, akik a Talmud betiltását szorgalmazták. Később a kulturális asszimilációhoz már nem volt szükség keresztény hűvre, a sokszor formális kikeresztelkedést nem követte mély vallásos azonosulás, de az eredeti zsidó környezet megtagadása és a zsidóellenesség még ekkor sem volt idegen sok frissen kikeresztelkedett családtól, ahogy Marxtól sem. Nirenberg röviden utal erre a problémakörre, de nem elemzi.

Nirenberg következtetései különféle részletkérdésekben megkérdőjelezhetők. Például többször hangsúlyozza, hogy a vádak, amelyek szerint keresztények zsidó hitre tértek volna, valótlanok voltak. Az újabb kutatások árnyalták ezt a képet, a középkori elszórt említések-ből kiderül, hogy még a XIII. században is valóban létezett áttérés a judaizmusra, még katolikus egyházi emberek között is, bár halálbün-

tetéssel lakolt, akiről ez nyilvánosan kiderült. (Paola Tartakoff: *Segregatory Legislation and Jewish Religious Influence on Christians in the Thirteenth Century*. In: John Tolan – Capucine Nemo-Pekelman – Nora Berend – Youna Masset [eds.]: *Religious Minorities in Christian, Jewish and Muslim Law [5th–15th centuries]*. Brepols, Turnhout, 2017. 265–276. old.) Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a „zsidó veszély” keresztény kitaláció; mély gondolati beidegződés terméke, hogy bármiféle aktív zsidó szerep úgy ábrázolható, mint ami alátámasztaná a keresztény vádak „jogosságát”.

Nirenberg hangsúlyozza, hogy nem a tényleges politikát akarja elemezni, hanem a gondolati rendszereket. Maga is kénytelen azonban többször elismerni, hogy a kettő nem választható szét tisztán, a zsidók sokszor váltak áldozattá az ilyen gondolkodás gyakorlati következményeként. Nirenberg kiemeli, hogy nem a holokauszt előtörténetét akarja megírni, de végül maga is kifejti, hogy az általa leírtak nélkül a holokausztot nem lehet megérteni. Jobban be lehetett volna mutatni, miért hatottak a már meglévő nézetek: az előítéletekről szóló társadalomtudományi és pszichológiai kutatások eredményeit felhasználva lehetett volna elemezni, hogyan épültek be mélyen a gondolkodásba a negatív sztereotípiák, hogyan váltak maguktól éretődővé, és teszik nagyon nehézé a kritikus szembefordulást. Nirenberg utal ugyan a korábbi gondolatrendszerekhez való hasonlóságokra (például ahogy a kanti *A tiszta ész kritikája* hasonlít a keresztény szellem–anyag, lélek–test, hit–értelem hierarchiákra), de nem vizsgálja módszeresen, hogyan adódtak át az ilyen hatások.

Vannak, akik Nirenberg szeméretetik, hogy nem ír a zsidókat jobb fényben feltüntető szerzőkről. A szemrehányás nem jogos, egyrészt mivel Nirenberg világosan kitűzött célja az antijudaizmus történetének megírása, másrészt mivel valójában sokszor említ pozitív nézeteket, amelyek azonban kisebbségi véleményként nem tudták ellensúlyozni az antijudaizmust. Ilyen például a keresztény hebraizmus, a judaizmus

tudományos kutatásának megszületése a XVI. század közepén.

A könyvben a jó elemzések keverednek a kissé túlírt ismétlésekkel. A fordítás olvasmányos, bár néhol szerencsésebb magyar kifejezéseket is lehetett volna találni (például „ágens” és „kauzalitás” helyett); többször a német művek – például Fichte, Ascher és Hegel írásai – „eredeti” címeiként a német helyett az angolra fordítottak szerepelnek, zárójelben a magyar fordítással; helyenként betűhibák zavarják az olvasást (például „ő” ő helyett, „Feud” Freud helyett, „szemben a azoban galatákkal” ki tudja, mi helyett, 72. old.). A tárgymutató hiánya akadályozza, hogy az olvasó bizonyos fogalmak, szavak korokon átívelő használatát követhesse.

Nirenberg könyve összefoglaló jellegű; aki tehát a legfrissebb tudományos eredményekre kíváncsi, jobban teszi, ha egy-egy rész kérdés szakirodalmát veszi kézbe, még a középkori témákban is, melyek Nirenberg eredeti szakterületéhez tartoznak. Levezetései, véleménye több szempontból is bírálható. Alaptézise azonban helytálló és fontos: az antijudaizmus nem elsősorban a zsidókról szól, hanem azokról, akik azt saját céljaikra felhasználják. Az antijudaizmus alapján álló gyakorlati politikának azonban gyakran nagyon is a hús-vér zsidók az áldozatai. Az antijudaizmus politikai eszközzé tétele a mai világban nem lehet naiv tett; pontosan tudható, milyen valóságos tragédiák alapja volt már. Annak, aki ennek magyar vonatkozásairól akar olvasni, ajánlom Komoróczy Géza *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe* című könyvét (Osiris, Bp., 2000.).

A problémák ellenére Nirenberg könyve gondolatébresztő: bemutatja, hogy a kritikai fogalmak maguk a judaizmusellenesség termékei, összekapcsolódtak vele. Felhívja a figyelmet a reflexió szükségességére. Világot értelmező fogalmaink kivevítése a világra felveti azt a kérdést, van-e olyan pont, ahonnan képesek vagyunk megvizsgálni saját gondolati sémáinkat. Erich Auerbach 1938-ban írt sorai veszes időszerezésükkel arra is felhívják a figyelmet, miért lenne különösen fontos, hogy sokan olvas-

sák ezt a könyvet, és elgondolkodjanak rajta: „A kihívás nem abban áll, hogy megértsük és feldolgozzuk mindazt a gonoszot, ami körülötünk történik – ez igazából nem olyan nehéz –, sokkal inkább az, hogy találjunk egy kiindulási pontot azon történelmi erők számára, amelyeket e gonosszal szembeállíthatunk”. (453. old.)

BEREND NÓRA

Fülöp Éva– Kővágó Pál (szerk.): A kollektív áldozati szerep szociál- pszichológiája

Oriold és Társa, Bp. 400 old., 4700 Ft

A szociálpszichológiában az 1990-es évektől került előtérbe az az irányzat, amely a csoportalapú jelenségek vizsgálatában számot ad a történelmi háttér és a kollektív emlékezet szerepéről, jelentőségéről is. *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája* című kötet ennek egyik fogalmi leágazását, a kollektív áldozati tudat, avagy szerep jelenségét vizsgálja. Nagyjából az elmúlt tíz év angol nyelvű szakfolyóiratokban megjelent tanulmányaiból nyújt válogatást, ezen túl pedig a magyar nyelvű elemzések a téma hazai relevanciáját és tudományos beágyazottságát mutatják.

A kollektív áldozatiság kérdése számos ponton kötődik a trauma fogalmához, azonban mind a publikációk megjelenési ideje (2009–2015), mind a kidolgozott fogalmi keret bizonyos elkülönülést, távolságtartást sejtet. A kollektív áldozati szerep fogalma olvasható úgy is, mint válasz az ezredforduló traumaelméleteinek túlburjánzására, a (kollektív) trauma fogalmának tudományos devalválódására, metaforikus használatára (lásd Erős Ferenc: *Trauma és törté-*

nelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Jászöveg, Bp., 2007.), de úgy is, mint a trauma fogalmi alternatívája, amely a traumatizáltság *egyéni* negatív következményeit azonosítja csoportszintű folyamatokban. A fogalom továbbra is kötődik a traumához, mivel „a kollektív áldozati tudat különféle traumatikus tapasztalatokban gyökerezik” (31. old.).

Kollektív áldozati tudat vagy szerep akkor alakul ki, ha egy csoportot valamilyen károkozás vagy sérelem ért, és a csoporttagok úgy érzik, ők egyáltalán nem tehetők érte felelősek, hiszen nem volt semmilyen eszközük, módjuk, hogy elháríthassák a veszélyt. Bár kárt szenvedtek, az erkölcsi fölény, az „igazság” mégis az ő oldalukon áll, és ezért együttérzést érdemelnek. Az elszenvedett sérelem azonban önmagában nem elég a kollektív áldozati tudat kialakulásához, ehhez az is szükséges, hogy az áldozati tudat tartóssá váljon, és meghatározó eleme legyen a csoport önképének, valóságészlelésének. Ugyanakkor a fogalom teoretikusai kiemelik, hogy az elszenvedett kár, sérelem „nem csupán objektív esemény, hanem szubjektív tapasztalati vonatkozással is bír: némelyek »áldozatnak« tekinthetik magukat olyan körülmények között, melyek mások számára a mindennapi élethez tartoznak” (25. old.), vagy amikor a kívülállók az áldozattá válást nem ismerik el.

E ponton máris számos olyan problémába ütközünk, amelyek viszálytalanul a trauma fogalmi meghatározása, lehatárolása körüli vitákra – például a közvetett vagy közvetlen érintettség vagy az erőszaknak kitettség kérdéseire. Jóllehet a kötetbe válogatott tanulmányok jobbára a közvetlen erőszak és fenyegetettség helyzetét vizsgálják (elhúzódo, kölcsönösen erőszakos konfliktusok, háborúk, népirtások), amelyeknek az áttekintésével mintegy „tesztelik” a fogalom magyarázóerejét, a példák jelzik, hogy a fenyegetettség áttételesen is növelheti a csoportkohéziót. A múltbeli sérelmekbe való beavatásnak, az áldozattá válás tudatának is lehet eredménye az, hogy valaki „áldozati vélekedéseket táplál” (26.

old.) Következésképpen a kollektív áldozatiság „lehet valós vagy részben képzelt” (34. old.). Erre reflektál a *választott trauma* fogalma, amely a csoporttal való azonosulást kiterjeszti, és eloldja a közvetlen fenyegetettség kontextusától. A közös áldozatiság konstrukciója körüli reprezentációs játszmákban, a szimbolikus küzdelmekben nem nehéz észrevenni Jeffrey Alexander kulturális traumaelméletének alapfogalmait, a kulturális és a társadalmi traumát (Jeffrey C. Alexander: *Toward a Theory of Cultural Trauma*. In: J. C. Alexander et al. [eds.]: *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, 2004. 1–31. old.), amelyek végső soron reprezentációs kérdéssé oldják a kollektív feldolgozást, és összemoszák a trauma és a beavatás kérdését (Virágh Szabolcs: *Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus*. BUKSZ, 2011. nyár, 161–170. old.).

A kötetben rendre a *sérelem* szó áll a trauma helyett, ami már önmagában is relativizál, hiszen ellentétben az egyszeri és unikális traumával, a sérelem *relatív* (Erős: i. m.). Más kérdés, hogy ezzel nyilvánvaló fogalmi feszültséget teremt, ha egy csoport a saját *sérelmét* rendkívülként és kizárólagosként éli meg, vagy ekként láttatja (exkluzív áldozattudat). A fogalmi tisztánlátást tovább nehezíti, hogy a közösen elszenvedett sérelem forrása lehet *strukturális erőszak* is, ami definíció szerint tartós, és éppen a normalizáltságánál fogva nehéz észrevenni, azonosítani, és az áldozatiság fogalmi körébe emelni. (Bár van strukturális trauma, a fogalmat Heller Ágnes más értelemben használja: Heller Ágnes: *Trauma*. Múlt és Jövő, Bp., 2006.). Mindazonáltal az elszenvedett kár (sérelem) kiterjesztett fogalma felveti azt a kérdést is, hogy mi történik akkor, ha van ugyan egy erőteljes veszteségélmény, de nincs felelős vagy tettes – például a természeti katasztrófák esetében. Ugyancsak feszültséget teremt a kollektív áldozati *tudat* és a kollektív áldozati *szerep* – a kötetben fogalmi szinten nem reflektált – különbsége. A traumatizált *tudat* az áldozat által kontrollálhatatlan negatív tüne-

tekben manifesztálódik, tehát szándéktalan, míg a szerephez valamiféle tudatosság társul. Ez utóbbi persze látni engedi azt a könyvben egyébként bőségesen tárgyalt eshetőséget, hogy valamely csoport az áldozati lét által valamilyen stratégiai céllal azonosul.

A kollektív áldozatiság fogalmának vitathatatlan érdeme, hogy az áldozatlét vállalásának *paradoxonjait* firtatja. Azaz, arra keresi a választ, hogy az áldozattá válással járó fájdalom és veszteség, a kontroll és a cselekvőség hiánya ellenére miért helyezik magukat bizonyos csoportok mégis az áldozat pozíciójába. Mi több, erőfeszítéseket is tesznek az áldozati státusz megőrzéséért. Az áldozatlét ugyanis komoly (szimbolikus) erőforrás lehet. A legvonzóbb előny kétségkívül a felelősség elhárításában rejlik, az erkölcsi fölénnyben és az öngazolásban, valamint a feljogosítottság érzésében, mivel a csoporttagok úgy érezhetik, hogy szenvedéseik feljogosítják őket az önvédelemre, a válaszcsepásokra, tehát a morális szabályokon felülhelyezkedhetnek. Amennyiben a kollektív áldozati tudat tartóssá válik, a csoport identitásának alapjául szolgálhat, azaz kialakul az áldozatiság kultúrája. Ezzel megszűnik a perspektívaváltás lehetősége; az áldozattudat kognitív szinten egyfajta „szűrővé válik” (30. old.) a csoportközi konfliktus és a valóság érzékelésében, az emlékezésben. Eközben persze érzelmi előnyei is vannak, növeli például a csoportkohéziót és a mobilizálhatóságot.

A kollektív áldozati tudat további előnye a trauma fogalomrendszerével szemben, hogy eleve nyitott a pozitív hatásokra, a kilábalás lehetőségére. Ezzel szemben az ezredforduló táján elterjedt dekonstruktív traumaelméletekben (pl. Cathy Caruth: *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*. The Johns Hopkins University Press, London–Baltimore, 1996.) jószerevével meg sem jelenik a poszttraumas fejlődés. A kollektív áldozati tudat elmélete a csoportszinten megfogható pozitív hatásokat, a megbékélés felé mutató folyamatokat is tematizálja. Az inkluzív áldozattudat proszociális viselkedést, fokozott empátiát ered-

ményez, és számos jelenséget magyaráz – főként az identitáspolitikai terrénumban. (Ezekről is olvashatunk a kötetben.) Az exkluzív áldozattudatot könnyedén párhuzamba állíthatjuk az egyéni traumatizáltság győtrő tüneteivel a bizalomvesztéstől a fokozott érzékenységen és fenyegetettségérzésen keresztül a másokkal érzett empátia megvonásáig. E tüneteket más, nem szociálpszichológus szerzők is régóta ismerik mind csoport-, mind nemzeti szinten, gondoljunk csak „a sérelmi csőlátás” (Saád József: *Hortobágy örökségei. Kényszer-munkatáborok és lakóik nyomában*. Argumentum, Bp., 2015. 310. old.), vagy akár „az eltorzult magyar alkat” (Bibó István) fogalmára.

A kollektív áldozattudat tehát egyszerre elégíti ki alapvető lelki igényeket, és teremti meg a stratégiai cselekvés lehetőségét. A versengő áldozatiság alapfeltétele, hogy az áldozat és a tettes fogalma legalább retorikai szinten kölcsönösen kizárja egymást, hiszen az áldozat csak így mentesül minden felelősség alól, és vívhatja ki a kívülállók elismerését. A játszma tétje tehát annak reprezentálása, hogy ki a konfliktus „igazi” áldozata, aki igazságtalanul és mérhetetlenül többet szenvedett, mint a másik vagy mások.

A valós csoportközi konfliktusokban – mutatnak rá a tanulmányok szerzői – ennek épp a fordítottja érvényesül. A feloldhatatlan konfliktust a kölcsönös agresszió ördögi köre táplálja, amelyben mindkét fél áldozatként tekint magára, és feljogosítva érzi magát a válaszcsepásokra. Miközben az ellene elkövetett sérelmek foglya, a saját csoportja által elkövetett tetteket rendre relativizálja vagy tagadja.

Erre rimel az az összefüggés, amelyet Wohl és Branscombe tesztelt különféle szociálpszichológiai kísérleti helyzetekben: ha egy csoport tagjait múltbeli áldozattá válásukra emlékeztetjük, akkor kevésbé valószínű, hogy tagjai büntudatot éreznek egy jelenbeli konfliktusban általuk okozott sérelmek miatt. A versengő áldozatiságban kulcsfontosságú a viszonylagos áldozati szerep; olyan helyzetekben is felbukkanhat, ahol a felek között nagy hatalmi különbség

van. Daniel Sullivan és szerzőtársai kísérleti módszerekkel vizsgálták, mi készítheti a magas státuszú csoportokat az áldozati versengésre. Ha a magasabb státuszú csoportot az a vád éri, hogy közvetve vagy közvetlenül sérelmet okoz a másokkal szemben eleve előnyösebb pozíciójával, akkor a csoport tagjai az identitásukat érintő morális fenyegetés miatt mintegy védekező stratégiaként bocsátkoznak bele az áldozati versengésbe. Ez magától értetődő módon relativizálja a sérelmeket; a képet viszont bonyolítja, hogy vizsgálatukban a kísérleti helyzetek a strukturális erőszak (a relatív depriváció) példáin alapultak.

A szükségletalapú modell szerint az áldozatnak és a tettesnek alapvetően más pszichés szükségletei vannak, ám a konfliktus megoldásához, a versengés megszüntetéséhez a csoportidentitást fenyegető tényezőket mindkét oldalon meg kell megszüntetni. A „tettes traumája” (187. old.; Giesen kifejezése lásd Bernhard Giesen: *The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity*. In: Alexander et al.: *i. m.* 112–155. old.) alapvetően a moralitást érintő sérülés, így az erkölcsi megítélést, a szavahihetőséget, a bizalmat kell helyreállítani. Az áldozatok esetében a cselekvőség helyreállítása a legfőbb feladat, amelyben kulcsfontosságú a szenvedésük elismerése és hatalommal való felruházásuk.

Nurit Schnabel és Arie Nadler kísérlete azt firtatja, mi történik akkor, ha egy tartós konfliktusban mindkét szemben álló fél áldozat mivoltát elismerik. Jóllehet a szükségletalapú modellből indultak ki, a feltevésük részben ellentmond ennek (és a társadalmi címkézés elméletének is). A címben „bizonyító erejűnek” aposztrofált vizsgálat kontextusa az izraeli–palesztin konfliktus, amelyben egy „objektívnek” tekinthető harmadik szereplő mindkét felet biztosította arról, hogy elismeri áldozat státuszukat. A kísérletben ez a stratégia mindkét fél igényeit kielégítette, és a megbékélési hajlandóságukat is növelte. A vizsgálat a szükségletalapú modellel szemben felvetette, hogy az áldozati szerep talán meghatározóbb az elkövetőnél, és a legalap-

vetőbb szükséglet mindkét esetben a pozitív énkép (csoportidentitás) helyreállítása. A szerzők záró megjegyzései ugyanakkor eloszlatják azt a reményt, hogy a kísérleti helyzetben megtalálták volna az erőszakos csoportközi konfliktusok kezelésének kulcsát. A gyakorlati akadályok közül az egyik legnagyobb, hogy a valóságban a felek aligha fognak osztozni az „igazi” áldozat státuszán: ha mindkét felet külön-külön értesítenék erről, és ez kiderülne, azzal aláásnák a közvetítő iránt táplált bizalmat. Ráadásul katasztrofális morális következményekkel járhat, ha az elkövetőt áldozatként kezeljük.

A kollektív áldozatiság sajátos, ámbar nem ritka esete, amikor az elkövető lép fel az áldozatiság igényével vagy éppen az exkluzív áldozattudat lép paradox módon érintkezésbe a viszonylagos áldozatszereppel. Michał Bilewicz és Anna Stefaniak elemzése sajátos kontextusban íródott, hiszen a lengyelek áldozatiságát és felelősségét firtatja. A tanulmány bevezeti a másodlagos antiszemitizmus fogalmát, miszerint „az elkövető múlttal rendelkező nemzeteknél a felelősség érzésének elkerülési igénye az antiszemitizmus egyik forrásaként jelenik meg” (283. old.). E feltevésre alapozva megállapítják, hogy az antiszemitizmust nem pusztán az áldozati versengés – paradox módon egyfajta neheztelés (*ressentiment*) a holokauszt miatt” – táplálja, hanem az áldozati identitás is. Azaz, „a két bemutatott felmérés alapján minél inkább áldozatnak érezték magukat a résztvevők, annál inkább antiszemita nézeteket vallottak” (300. old.).

Az érdekes eredményt hozó elemzés hiányossága, hogy a komplex és érzékeny összefüggéseket alakító változókat esetenként csak egy-egy kérdéssel mérték. A többi kötetbeli tanulmány módszertanát nem érheti kritika, de a kvantifikáló szemlélet felvet néhány (tagadhatatlanul izlésbeli) kérdést. A kötet tanulmányai egyfelől elképzelt helyzetek összetevőinek/kontextusának furfangos manipulációján és a rájuk adott szóbeli válaszokon, azaz kísérleti helyzeteken és/vagy kérdőíves felméréseken alapulnak. Ezt némileg ellensúlyozzák azok az írások, amelyek „valós eseteket” is

elemeznek. E megközelítési módok tagadhatatlanul tudományosak, megfelelnek a standard módszertani kritériumoknak (a lengyel tanulmány módszertanilag gyengébb lábakon áll), azonban az olvasóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy ezek az eredmények mennyire tudják modellálni a valós helyzeteket. Az analógiás gondolkodás, a helyzetek mérhetővé tétele természetesen megköveteli a komplexitás redukcióját; a kérdés sokkal inkább az, hogy mekkora távolság választja el a valóságos napi fenyegetettség tapasztalatát egy strukturális erőszakra szóló szöveg elolvasásától a kísérleti helyzetben. Következtethetünk-e tényleges erőszakos konfliktusok alakulására egy olyan kísérleti helyzet eredményéből, amelyben valakit igazságtalanság ér a kreditpontok elosztása közben? (A dilemma természetesen jóval túlmutat a szóban forgó kötetben és a tárgyalat fogalmi kereten is, hiszen az emberi viselkedés modellezhetőségét firtatja.)

Egy másik hiányérzet a kötet szerkesztésével kapcsolatos. A szakfolyóiratokban megjelent tanulmányoknak sajátos elvárásoknak kell megfelelniük: a műfajnak megvan a maga szigorú struktúrája és terjedelmi korlátja (bár a kötetben némelyik tanulmány kifejezetten hosszú). Emellett a nemzetközi szintér nem kedvez az eset-tanulmányok történelmi-társadalmi kontextusa részletezésének, azaz ez a „tálalási mód” elkerülhetetlenül egyszerűsít. Az angol nyelvű folyóiratcikkek következképpen sok felesleges mondatot és bekezdést, az absztraktban, a fejezetek végén és a konklúzióban is megismételt tételmondatot visznek a kötetbe. Ráadásul az azonos fogalmi keretben íródó, egymás után következő tanulmányok között is számottevő az ismétlés (definíció, fogalmak, elméleti keret); ugyanakkor belátható, hogy itt nem egy kutatócsoport tanulmánykötetéről van szó, és nyilván nem lehet más szerzők másutt megjelent szaktanulmányait „áramvonalasítani”. A kézikönyvi, tankönyvi használatnak pedig nem árt az ismétlés, az egyes tanulmányok természetesen önállóan is megállják a helyüket. A kiválasztott tanulmányok emellett jól reprezentálják az irányzat

főáramát és főbb kutatási területeit, a hivatkozások összeérnek, a tárgyalat témák reagálnak egymásra, kiegészítik egymást.

Mind a módszertani kidolgozottságban, mind a tágabb kontextus értelmezésében üdítő kivételt jelentenek a magyar szerzők tanulmányai. (Ezekről sajnos nem tudjuk meg, hol jelentek meg, megjelentek-e korábban.) Egyfelől jól mutatják, hogy a kelet-európai és a magyar történelmi kontextus értelmezésében mennyire kitüntetett szerep jut a kollektív áldozatiság fogalmának. Másfelől az is látszik, hogy a kollektív áldozati tudat vizsgálata szerves folytatása László János és munkatársai narratív szociálpszichológiai vizsgálódásainak (László János: *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Akadémiai, Bp., 2012.). László János korábbi számítógépes pszichológiai tartalomelemzéses vizsgálatai kimutatták, hogy a magyar nemzeti identitás kognitív és érzelmi szerveződésében a dicsőséges múlt és a kudarcok sorozata sajátos, leereagálatlan feszültségben áll egymással, amelyet erősen negatív érzelmi dinamika kísér. A történelmi pályát rendre a „győztünk, de veszítettünk” (341. old.) mintázata szervezi, amelyben összekeveredik az áldozatiság és a büszkeség, megmutatkozik a saját csoporttal kapcsolatban az alacsony szintű cselekvőség és uralás érzete, a felelősség áthárításának tendenciája. Az eredmények azt mutatják, hogy a történelmi események mind kanonizált, mind laikus reprezentációjában „a történelem tőlünk függetlenül történik” (342. old.). Mindez már korábban a feldolgozatlan trauma markáns jeleit mutatta, és felvetette a kollektív áldozatszerep fogalmát.

Mészáros Noémi Zsuzsanna és Szabó Zsolt Péter tanulmánya ebből az alapvetésből kiindulva vizsgálja, hogy milyen élményszerveződési mód dominál az áldozati tapasztalatok szerveződésében, és az mennyiben határozza meg a külső csoportokra irányuló érzelmeket (empátiát vagy közönyt). A módszertani kidolgozottság mellett a kutatás másik előnye, hogy az adatfelvétel egy nagyobb kérdőíves adatfelvételhez kötődött, ami lehetőséget teremtett az eredmények

mélyebb összefüggésekbe ágyazó bemutatására. Az elemzés megerősítette Wohl és Branscombe (2009) a kötetben szereplő kutatásának eredményét, miszerint az emlékeztetés a saját csoport múltbeli áldozattá válására önmagában is csökkenti a jelenbeli konfliktusokban elkövetőként érzett felelősség és büntudat mértékét. Trianon traumája „a magyarság választott traumájaként” (351. old.) továbbra is az áldozati identitás egyik központi eleme. Az erre való emlékeztetés viszonylag könnyedén hívja elő a fenyegetettség érzését és a más csoportok iránti közömbösséget, függetlenül attól, hogy a csoportokat szomszédos népek tagjai vagy éppen menekültek alkotják-e, hogy volt-e velük történelmi konfliktusunk (illetve velük szemben területi követelésünk), vagy sem – a kérdőívben románok, szlovákok és ukránok, illetve menekültek szerepeltek. A fenyegetettség érzése könnyen aktíválódo felelemmel jár együtt, főként azok körében, akik a magyarok szenvedéseit kizárólagosnak és egyedinek látják és láttatják (exkluzív áldozattudat). A saját csoport sérülékenységgel azonosulók sokkal gyanakvóbbak, bizalmatlanabbak, és jóval kevesebb empátiát éreznek másokkal, mint azok, akiket inkluzív áldozattudat jellemez, azaz analógiákat látnak más népek és a magyarok szenvedései között.

A kötetet szerkesztő Fülöp Éva és Kővágó Pál elméletileg-módszertanilag kidolgozott tanulmánya is a történelmi sérelmekhez való viszonyt vizsgálja, ám ezúttal a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia összefüggésében. Kutatásuk egy olyan „külső” csoporttal szembeni előítéletességgel foglalkozik, amely egyúttal „belső” is, hiszen a magyar társadalom része. Így a kapott eredmények azt is felvetik, miként emelhető be a strukturális erőszak kérdése egy következő vizsgálatba. A szerzők összefüggést találtak a felsőbbrendűség-tudaton alapuló nemzeti azonosulás és az exkluzív áldozattudat, illetve az exkluzív áldozattudat és a cigányokkal/romákkal szemben táplált előítéletek között. Mindez illeszkedik a fentiekben tárgyalt előzetes kutatási eredményekhez, és árnyal-

ja is őket, hiszen feltehető, hogy a saját csoport felsőbbrendűségének konstrukciója egyfajta kompenzáció az elszenvedett sérülésekért (traumákért), a fenyegetettségért. Mindez azért is paradox, mert az exkluzív áldozattudat az elszenvedett sérülés egyediségén alapul, amelyet kizárólagosként érzékel és reprezentál. Ezáltal csökkenti a kifelé megnyilvánuló empátiát, viszont így sem kerülheti el az implicit áttételes összehasonlítást, és nem lehet teljesen önreferenciális, hiszen szüksége van egy ellenségre vagy egy másik elnyomott csoportra, amelynél többet szenvedett. A fel dolgozatlan traumából, a társadalmi frusztrációból így a cigányellenesség, tágabban véve az intolerancia is táplálkozhat. Következésképpen itt alapvető magyarázóereje van a relatív depriváció érzetének, miközben az is felvetődik, hogy a populizmust ajánlatos sajátos identitáspolitikaként értelmezni.

Agora Zsuzsanna a kollektív áldozati szerep instrumentalizálásának mélyebb összefüggéseit vizsgálja a náci propagandabeszédekben. Tanulmánya tágabb fogalmi keretet használ, ám igen komplex összefüggéseket láttat. (Az elemzés meggyőző és kifejezetten élvezetes olvasmány, de nem tudunk meg semmit például az elemzés módszeréről.) Az egyik legfontosabb megállapítás, hogy az első világháborús (illetve az az utáni) propaganda rendkívül sok nárcisztikus elemet használt gyakorlatilag egész Európában, de különösen a háború után Kelet-Európa vesztes államaiban. A náci propaganda (hét Hitler- és két Goebbels-beszédről van az elemzésben szó) felfedezte és környékén kihasználta, hogy egy csoport szenvedése is lehet a kollektív nárcizmus forrása, hiszen a szenvedés a nemzet kiválasztottságának jeleként is értelmezhető. E keretben a saját csoport az a kivételes, ám igazságtalanságokat elszenvedő áldozat, amelynek további hősi áldozatokat kell vállalnia a szakrálissá, fajilag felsőbbrendűvé válásért. A beszédek érzelmi dinamikája tehát a megalázottságból, a szenvedésből a „büszke dominancia érzését” (176. old.) állítja elő úgy, hogy a kezdeti feszültséget feloldja, és szabadjára engedi mások rágalmá-

zásával, törvényen kívül helyezésével (bűnbakképzés). A heroikus tudat a veszteséget sértettséggé transzformálja, miközben az elszenvedett traumát pusztán háritja: azzal, hogy szakrálizálja, egyúttal derealizálja is a szenvedést. Prolongálódik a traumát követő regresszió, sőt megerősítést nyer a Führer megjelenésével, aki magára vállalja az áldozatot, biztonságot és dicsőséget kínál.

Összességében a kötet érdekes lehet a különféle társadalomtudományok művelőinek, de a szélesebb olvasóközönségnek is – főként a magyar és a kelet-európai kontextust mélyen érintő kollektív áldozatiság máig ható következményei, detektálható tünetei miatt. Jóllehet a fogalmi keret az egyéni és kollektív szint közötti feszültségtől kissé „maszatos”, így is számos kortárs jelenség értelmezéséhez nyújt fogódzót az identitáspolitikától nemzetközi konfliktusok rendezésén és a férfi–nő viszony kérdésein át a #Metoo jelenségig. A kötet rezonál a sajátos korszakjellemre, amelyben áldozatnak lenni már-már vonzó, miközben bizonyos helyzetekben a hatalommal felruházottság már-már gyanús. A kötet olvasásakor mégis az áthallások voltak hátborzongatók, mivel a kollektív áldozatszerep politikai instrumentalizálásának kotája nagyon is ismerős.

NÉMETH KRISZTINA

Borgos Anna: Holnaplányok

NŐK A PSZICHOANALÍZIS BUDAPESTI ISKOLÁJÁBAN

Noran Libro, Bp., 2018. 311 old., 3490 Ft

„A holnap asszonya hű polgár, jó ember, igaz barát. Testének helyes nevelés erő, szépséget ad. Akaratát az élet küzdelme megacélozza. Lelkének a szabadság éltető levegője vonzó bájt kölcsönöz. Művelt agya velünk együtt gondolkodik. Ezért találjuk fel benne érzéki szerelmünk és szellemi vágyaink megtestesülését.”

Harkányi Ede, a Társadalomtudományi Társaság fiatalon meghalt titkára írta ezeket a sorokat 1905-ben

megjelent, *A holnap asszonyai* című, a szó minden értelmében kimerítő tanulmányának zárszavában (Harkányi Ede: *A holnap asszonyai. Tanulmány a társadalomtudomány köréből*. Politzer Zsigmond és Fia, Bp., 1905.). Harkányi a szociológia és pszichológia lelkes, bár mai fogalmaink szerint amatőr művelője és a kör nőtagjainak feminista harcostársa, a *Husadik Század* gárdájában a „nőkérdés” felelőse volt. Ha nem hal meg 1909-ben, alig 31 évesen, bizonyára az érdeklődő közönség soraiban ült volna az 1918 szeptemberében Budapesten rendezett Nemzetközi Pszichoanalitikai Kongresszuson.

Borgos Anna új könyvének címét az orvos, pszichoanalitikus és Galilei Kör-tag Hajdú Lillytől kölcsönözte – s bár bizonyítani ezt ma már nem lehetséges, szinte biztosra vehetjük, hogy a „holnaplányok” kifejezést és ideált a galileisták között is jól ismert és szeretett Harkányi inspirálta. Freud és Ferenczi első magyarországi hívei, páciensei, tanítványai, tanaik művelői és továbbfejlesztői – gyakran mindezeket a stációkat végigjárva – szinte kivétel nélkül a *Husadik Század* köréből, a Vasárnapi Társaság tagjai vagy a valamivel fiatalabb galileisták közül kerültek ki – és fél vagy egy egész generációval később a két világháború közti kulturális avantgárd és a progresszív polgári vagy szociáldemokrata értelmiség tagjai lettek.

Amilyen kis létszámú – és hozzátehetjük, belterjes – volt ez a kör, annyira maradandó a teljesítménye. Ha pedig kétségeink lettek volna, Borgos kötete újabb adalékul szolgál annak bizonyítására, hogy e létszámára nézve parányi progresszív polgári értelmiség még az 1919 utáni emigrációval kivéreztetve is milyen kulturális tartalékokkal rendelkezett, milyen jelentős teljesítményt hozott létre a két világháború közötti két rövid évtizedben. Mert paradox módon a Horthy-korszak, a pszichoanalízissel és a vele érintkező politikai és kulturális mozgalmakkal szemben határozottan ellenséges konzervatív kultúrpolitikája és hivatalos antiszemitizmusa ellenére, a magyarországi pszichoanalízis legtermékenyebb korszakának bizonyult.

Borgos fiatal korát meghazudtolóan jelentős szakmai – két monográfia, egy tanulmánygyűjtemény és számtalan tanulmány szerzőjeként – munkásságát, szerkesztői és aktivista tevékenységét a pszichológia, az irodalomtörténet, a nőtörténet és a *gender studies* egymással határos területein, e diszciplínák terminológiájában, megközelítésében egyaránt otthonosan mozogva építette fel. Bár fő szakterülete a pszichológia, interdiszplináris érdeklődése és háttere, a nőtörténet iránti fogékonysága, társadalomtörténeti érzékenysége szinte predesztinálta az új könyvben vállalt feladatra. A téma iránti régi elkötelezettségét jelzi, hogy a kötet három, terjedelmét és mélységét tekintve is legjelentősebb életrajzi fejezetét Hajdú Lilly, Gyömrői Edit és Bálint Alice életéről és szakmai tevékenységéről már korábban publikálta, de a most közölt, átdolgozott változatban figyelembe vette az azóta felfedezett forrásokat és újabb szakirodalmat.

A könyv alcímében tárgyilagosan megfogalmazott témája a pszichoanalízis budapesti iskolája nőtagjainak története, amelynek kutatása távolról sem egyszerű feladat; épp ellenkezőleg, rendkívül komplex és – feminista történész szakszóval – valóságos interszekcionális kihívás. Ennek egyik oka a pszichoanalízisnek a kezdetek óta tartó, a hivatalos tudományossággal szemben, az orvostudomány perifériáján elfoglalt vagy inkább megtűrt helye. Ebből a perifériális helyzetből és a pszichoanalitikus szakma újdonságából is következett a pszichoanalízis kivételes nyitottsága a nők felé, bár a kezdeti éveket követően az orvosi végzettség – a bécsi és budapesti egyesületek kivételével – mindenütt a tagság feltétele lett. Ezt a dinamikát tovább árnyalta, hogy 1895-től egy miniszteri rendelet lehetővé tette a nők beiratkozását a budapesti egyetem orvosi karára; hogy a nők, különösen a zsidó nők aránya az orvostanhallgatók között az első világháború alatt jelentősen megemelkedett; hogy a forradalmak alatt a pszichoanalízisnek, a világon elsőként, a budapesti egyetemen tanszéke létesült (l. Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem*

1918/19-ben. Jászöveg, Bp., 2013.); s hogy a háború utáni ellenforradalmi időszakban a numerus claususszal egy időben és attól nem függetlenül 1926-ig tényleges numerus nullus tiltotta ki a nőket a budapesti orvosi karról.

A képletet tovább bonyolítják Freud és a korai freudi elmélet problematikusan nézetei a nőiségről és a női szexualitásról. Freud és Ferenczi a nők szakmai befogadására, támogatására irányuló gyakorlata ellenére sem tudta feloldani az elmélet nőket illető ambivalenciáját. Ezt a dilemmát illusztrálja a könyv első oldalán idézett anekdota Freud kiszólásáról a női–férfi dichotómiáról szóló előadásán a jelen lévő női analitikusoknak: „Ez nem érvényes Önökre. Önök e szempontból kivételek, Önök inkább férfiasak, mint nőiesek.”

Ez a belülről legalábbis feloldhatatlan dilemma jellemezte az analitikusnők sajátos, kezdettől ambivalens helyzetét a pszichoanalitikai mozgalmon belül: a mozgalom otthon, az intellektuális és szakmai kibontakozás lehetőségét adta meg nekik egy olyan korban, amikor a szélesebb tudományos élet és a társadalom szakmai előrejutásuk elé mint nőknek és zsidóknak akadályokat emelt. Ez a pozíció és a szinte családi viszonyuk a mozgalom alapítóihoz életet vette a freudi elmélet nőket illető elemei elleni kritikájuknak, esetleges lázadásuknak.

A kötet három, első pillantásra nem feltétlenül organikusan, de logikusan illeszkedő részből áll. Az első fejezet remek, világos, laikusoknak – köztük nekem – megfizethetetlen összefoglaló a freudi elmélet nőkre vonatkozó axiómáiról, problematikussá voltáról, intellektuális gyökereiről, irodalmáról és utóéletéről. E rövid, alig több mint húszoldalas, de rendkívül tartalmas fejezet számba veszi a pszichoanalízis ambivalens kapcsolatát a korabeli feminizmussal, és felvillantja az első sikeres analitikusnők pályáját és hozzájárulását az elmélet fejlődéséhez. A nemzetközi mozgalomban legismertebb női úttörők példái (Sabina Spielrein, Lou Andreas-Salomé, Helene Deutsch) azt is nyilvánvalóvá teszik, milyen hatalmas és rég esedékes munkát végzett

el Borgos ezzel a kötettel: hiszen míg az említett, nem magyar pszichoanalitikusnőkről könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, Borgos igen csekély előzetes irodalomra támaszkodhatott. Elődje ebben a tekintetben Vezér Erzsébet, aki a XX. század hetvenes éveiben feltérképezte, és – az akkor sokkal zártabb világban – körbelátogatta, meginterjúvolta a magyar századforduló külföldre szakadt nagyjait. Borgos több mint egy évtizedes kutatómunkája során felkutatta és elolvasta a levéltári és magántulajdonban lévő forrásokat, feltérképezte és meginterjúvolta a sok évtizede külföldön élő leszármazottakat. Könyvének második és harmadik része ennek a munkának a gyümölcse.

A második rész életrajzi tanulmányai öt jelentős pszichoanalitikus-nő portréját rajzolják fel. Az élet- és pályarajzokat bevezető-összegző fejezet, mely e laikus, történetész olvasó számára a legfontosabb új eredményeket nyújtotta, a XX. század első felében Magyarországon élő és – indokolt a szó: alkotó – pszichoanalitikus-nők prozopográfiaja. Borgos egyszerre figyel az életutakban és munkásságokban kimutatható származási, nemi és szakmai hasonlóságokra és a földrajzi, szakmai, politikai, társadalmi, kulturális, nyelvi és családi tényezőkből adódó különbségekre.

Elemzése azt mutatja, hogy a század első felében működő pszichoanalitikus-nők kivétel nélkül már asszimilált vagy az asszimiláció felé tartó középosztálybeli, kereskedő- vagy értelmiségi zsidó családból származtak. Képzettségükre nézve orvosok vagy más szakokon szereztek diplomát (Kovács Vilma az egyetlen egyetemi végzettség nélküli, laikus analitikus); a második generációban még gyakoribb az orvosi végzettség.

Az úttörők további közös vonása, hogy éppen „átcsúsztak” a numerus clausus (1920) és a numerus nullus (1920–26) által bezáródó egyetemi kapun – illetve, mint Bálint Alice esetében, részben ezek a rendeletek terelhették őket külföldi egyetemekre, vagy az orvosi fakultáson kívüli szakterületekre. Mindez a numerus clausus hosszú távú negatív hatásá-

ról is további adalékkal szolgál – a törvénykezés potenciálisan kiváló orvosoktól fosztotta meg a magyar egészségügyet, illetve közvetve hozzájárult olyan, marginális területek fejlődéséhez, mint a mozgáskultúra, az évtizedek múltán, nemzetközileg is kiváló gyógypedagógia, vagy a majd minden rendszerben a legalitás határára kényszerített progresszív magánóvodák és -iskolák által megőrzött és továbbfejlesztett kísérleti pedagógia.

A harmincas évektől a pszichoanalitikus-nők érdeklődése és szakmai tevékenysége is egyre inkább a pszichoanalitikus szemléletű gyermekpszichológia és pedagógia felé fordult – Borgos meggyőző érvelése szerint ez nagyrészt a mozgalmon belüli, már említett ambivalens helyzetük feloldására tett erőfeszítés jele volt. Bár e tevékenységük hasznélvezője főként a budapesti zsidó középosztály volt, a Pszichoanalitikai Egyesület 1931-ben megnyílt ingyenes, ambuláns Poliklinikája kifejezetten „szegénysorsú járóbetegeknek” nyújtott kezelést. A Poliklinika rövid története és sorsa, 1942-es bezárásáig, jól illusztrálja a pszichoanalitikus mozgalom és a progresszív szociálpolitika, ezen belül a mentálhigiénés szolgáltatás kiszolgáltatottságát a mindenkor hatalomnak. A hasonló berlini és bécsi kezdeményezésekkel összehasonlítva a Poliklinika rövidebb ideig és állami támogatás híján működött – s pusztá létezése példázta a budapesti iskola kiaknázatlanul maradt, potenciálisan szélesebb társadalmi hasznosságát és hatását.

E komplex, de nálam szerencsére jóval világosabban felvázolt és konzekvensen követett modellben Borgos tovább árnyalja a pszichoanalízis és a politika két világháború közötti, önmagában is viharos kapcsolatát a nem, a társadalmi-családi és a zsidó származás dinamikájával. Visszatér a könyv általános bevezetésében már említett, a pszichoanalitikus-nők létét és munkáját alapvetően meghatározó sajátos, ambivalens helyzetre, hogy az ő példájukon elemezze az általuk megkísérelt – vagy még gyakrabban megkerült – feloldási próbálkozásokat. Az a tény, hogy a pszichoanalízis női úttörői egyszerre voltak „függő és

autonóm, periferikus és kiváltságos pozícióban”, döntően befolyásolta szakmai érdeklődésüket, és korlátokat szabott a freudizmushoz való elméleti hozzájárulásuknak. Borgos meggyőzően érvel amellett, hogy a nők számban és tartalomban is erős jelenléte különösen alkalmassá teszi a budapesti iskolát a nőtörténeti szempontú vizsgálatra. (Számításai szerint a nők aránya a magyarországi–budapesti pszichoanalitikus mozgalomban 1937-ben nemzetközileg is a legmagasabb, 48% volt, s addig is csak a bécsi előzte meg.)

A magyarországi pszichoanalízis jelentős női úttörőinek az e paraméterekkel körülrít térben, ezeknek a lehetőségeknek és korlátoknak a figyelembevételével elemzett életútja sok azonosságot mutat: mindegyikük asszimiláns, többnyire közép-, illetve nagypolgári zsidó családban született. Ugyanakkor fontosak a hasonlóságokon túl a családi, vagyoni, politikai, de alkati és személyes körülményekkel és választásokkal magyarázható különbségek is. Közös vonás még, hogy kivétel nélkül mindegyikük életútja mozgalmas, fordulatoss és sok tekintetben tragikus volt – túl a zsidó származással járó, a XX. század Magyarországon elkerülhetetlen tragédiákon. Az életutak bemutatása a lehetőségekhez és az elérhető forrásokhoz mérten teljes – a dolog természetéből fakadóan a legkevesebb információ a szakmai működés értékeléséhez elengedhetetlen analitikusi tevékenységről maradt fenn, de Borgos itt is gondosan utánajárt az elérhető, többnyire másodlagos forrásoknak –, de ezenfelül mindegyik életút egy-egy sajátos aspektusra vet fényt. (Talán az egyetlen kivétel a másik négy tanulmányhoz képest vázlatos portré Rotter Lillianról, amely akár a kötet végén közölt rövid szócikknek között is helyet kaphatott volna.)

Hajdú Lilly első világháborútól az 1956-os forradalmon túlig ívelő élete és pályája a pszichoanalízis, a politika és az ideológia tragikus ütközéseit példázta. Galilei-körös kezdetei, házassága, családi és baráti kapcsolatai a polgári értelmiség radikális, majd liberális elitjéhez kötődtek. Férje deportálását és halálát követően,

1945 után Hajdú belépett a pártba, és rendkívül sikeres pályát futott be: 1950-től a „Lipót” osztályvezető főorvosa, igazgatóhelyettese, majd 1954 és 1957 között igazgatója volt. De ennek a sikernek ára volt: hosszú évekig valósággal „gúzsba kötve táncolt”, hogy hivatali szerepében összeegyeztesse a Rákosi-korszakban anatómának kikiáltott pszichoanalitikusi múltját a hivatalos, pavlovi elmélettel. Élete legnagyobb, feldolgozhatatlan tragédiája fiának, Gimes Miklósnak, a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottjának kivégzése volt. Két év múlva öngyilkos lett.

Gyömrői Edit életrajza, kalandregényeket megszégyenítő mozgalmassága, fizikai bolyongásainak és partnerkapcsolatainak kavalkádja mellett, elsősorban az identitás témáját világítja meg. Gyömrői átváltozásai, kimeríthetetlennek tűnő képessége az újrakezdésre és önmaga újraformálására, de megőrzésére is, kivételes ugyan, de az identitás témája fel-felvillan a többi életútban is.

Bálint Alice, a kötet szereplői közül a nemzetközileg legismertebb és legelismertebb analitikus fiatalon, alig 41 évesen, a második világháború előtt néhány nappal, angliai emigrációban halt meg. Az egyik legeredetibb, a korban szokatlan interdiszciplináris háttérrel felfegyverzett, elsősorban elméleti munkásságával kitűnő Bálint nemrégiben előkerült naplója a férjével és pályatársával, a később igen sikeres Bálint Mihállyal kötött házasságának, egy korai, egyenlők közti partnerkapcsolatnak a krónikájává is válik Borgos interpretációjában. (A kötet számos kitűnő illusztrációja közt talán a legmegkapóbb a 160. oldalon közölt fénykép, amely a szabadban, egymástól elfordulva, de mégis összeérve olvasó Bálint házaspárt ábrázolja.)

A sorban következő életút Kovács Vilmaé. Bálint Alice édesanyja, Ferenczi páciense, majd tanítványa, az egyik legelső gyakorló analitikus, Ferenczi halála után hagyatékának kezelője a magyarországi mozgalom fontos összetartó és szervező alakjává vált. Szakmai és személyes választásaiban keveredtek a hagyományos és úttörő döntések: a mozgalomban játszott szerepe a hagyományos női

szerpekhez igazodott, gyermekeivel, családjával, kollégáival, pácienseivel egyaránt tradicionálisan női, anyai szerepeket követett. Ugyanakkor első férjétől elvált, elveszítve a gyermekeihez való jogot, élete első felének akadályait messze meghaladó képzettséget szerzett, analitikusként és kiképzőként is igen sikeresnek bizonyult. A sok nehéz döntés után az igazi, megemészthetetlen tragédia lánya, Bálint Alice halála volt – kilenc hónappal később, mintegy megismételve a kihordást, hirtelen betegségben ő is meghalt.

A kötet utolsó ötven oldalán Borgos rövid, lexikoncikkszerű ismertetéssel vázolja fel további 27 analitikusnő életét és pályáját – ezek az életrajzi és szakmai vázlatok hasznosságuk mellett jelzik, hogy az általa megkezdett munka e kötettel és az elvégzett elméleti megalapozással csak részben tekinthető lezártnak, sok irányban folytatható.

Erősebb szerkesztői kéz, ha létezik még ilyen a magyar könyvkiadásban, egyenletesebbre szabta volna az öt élet- és pályarajzot, Rotter Lillian rövidke életrajzát esetleg a kötet végére utalva – s a rövid életrajzok talán inkább egy függelékebe illettek volna. Egy név- és tárgymutató megkönnyítené a visszakeresést, a családi, szakmai kapcsolatok kisillabizálását, a kötet témáinak átlátását. S végül a zárójelek parttalan – és többnyire indokolatlan – használata megtöri, szaggatottá teszi a szöveget, mely a tömöntelen zárójelek ellenére is lendületes és pontos. Nélkülük még gördülékenyebb lenne.

Eme apró kifogásoktól eltekintve a kötet a pszichológia és a pszichoanalízis története iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen olvasmány, mely nemcsak szűkebb célját, a budapesti iskola nőtagjai életútjának ismertetését valósítja meg, de rendkívül fontos hozzájárulás a XX. század első felének magyarországi társadalom- és nőtörténetéhez is. Borgos érzékenyen és árnyaltan bontja ki az analitikusnők női mivoltából és szerepeiből, zsidóságából, szakmai tevékenységéből szőtt, családi és kulturális hatások által formált, ideológiai és politikai nyomás alatt formálódó szálakat. Némi antropomorfizáló túl-

zással azt is mondhatnánk, hogy a személyes, 5 + 27 életrajz mellett a kötet hőse a 20. század első felének magyar pszichoanalitikai mozgalma, a témája pedig e mozgalom tragikus és pikareszk története.

A könyv megjelenése után röviddel kitört vihar az ELTE „Társadalmi nem tanulmányok” programjának hatósági megszüntetése körül véletlen egybeesés ugyan, de intésként szolgál. A gender – nem túl sikeres, de mára elterjedt magyar fordításban a társadalmi nemek kutatása – körüli közbotrány talán egyetlen haszna, hogy napvilágra hozta a mai magyar közbeszédben uralkodó, a tudományos életben sem kisebbségben lévő, abszurditásig menő tájékozatlanságot. A nemi, köztük a női és szexualitással kapcsolatos szerepek körüli tudatlanság, a nemi szerepek társadalmi megítéléséről és a társadalommal való kölcsönhatásáról való párbeszéd visszautasítása, ha nem direkt következménye is, de tüneti szinten összefügg a pszichoanalízis hosszú „szilenciumával,” perifériára vagy föld alá kényszerítésével nagyjából 1989-ig. A holnaplányoknak a szakmai és intellektuális elismerésért folytatott küzdelme a Horthy-korszakban, egy ellenséges, konzervatív tágabb politikai, társadalmi és kulturális környezetben és saját, ambivalens, szűkebb mozgalom keretében ma aktuálisabb, mint bármikor. Fájdalmasan ismerősen csengenek Bálint Mihály szavai is, aki a húszas évek politikai légkörének nyomására reagáló baloldali értelmiségiek reakcióját így jellemezte: „Ez van és meg kell tanulni együtt élni vele.” Borgos Anna könyvének optimista olvasata azt sugallja, hogy a budapesti iskola, nemzetközi kapcsolatai, belső értékei és nem utolsósorban nőtagjainak összetartó, szervező energiái révén mégis túlélte, ha nagyrészt a perifériára vagy a föld alá szorulva is, a XX. század diktatúráit és autoriter rendszereit.

István Pál Ádám: Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary

*Palgrave Macmillan, London, 2016.
204 old., á. n.*

A budapesti házmesterek és a XX. századi diktatúrák közötti bensőséges kapcsolat mondhatni triviális kérdés. Ezt a közhelyszerű „igazságot” korrigálja a könyv, amely a hazai holokauszt-kutatás új áramlatát fémjelzi. Munkájában a szerző egyszerre hasznosítja a társadalom- és mentalitástörténeti megközelítést és szemléletmódot, hogy magyarázat adhassa annak, hogyan válhattak hatalmi tényezővé a házmesterek. Ez ugyanis korántsem magától értetődő. A város 1873. évi egyesítését követően megindult nagyvárosiasodás a többemeletes bérházépítkezésekkel fonódott össze. A lakóépületek közvetlen igazgatása és szüntelen karbantartása egy új foglalkozási csoport, a házmesterek dolga és megélhetési forrása lett. A csekély jövedelmű és egyébként alacsony társadalmi presztízsű budapesti házmesterek ezzel némi hatalmi jogkörhöz jutottak a középosztályi (és felső-középosztályi) bérpaloták bérlőivel szemben, akik – társadalmi státuszukat tekintve – messze fölöttük helyezkedtek el a társadalmi hierarchiában. A többnyire vidékről és alsó társadalmi rétegekből származó és e foglalkozás révén kiemelkedő fővárosi házmesterek nem kaptak bért a munkájuk után: fizetségük egyes-egyedül a szolgálati lakás és a kapupénz, valamint az egyéb borraivalos bevétel volt. Ez így sajátos helyzetet teremtetett közöttük és a bérházak lakói között, mivel a bérlők tartották el a szolgálatukra rendelt házmestereket, akik viszont a háztulajdonost képviselték velük szemben. Rájuk volt bízva a negyedévi lakbér beszédése és a házirend betartatása, és a bérlők kiválasztásában, valamint a felmondások kez-

deményezésében is kulcsszerepük volt. S ott van végül a kapupénz rendszere, amikor a házmesterek – kapuőrök gyanánt – ellenőrzik este 10 óra (olykor éjfél) és hajnali 5 óra között a kapukulcsot nélkülöző lakók és vendégeik házbeli ki-bemozgását. Ehhez járul a lifttel felszerelt házakban a kötelező liftpénz is mint külön jövedelemforrás. A részmunkaidősből lassanként teljes munkaidejűvé váló házmesterkedés a századfordulón nagyjából 10 ezer, a második világháború éveiben már nagyjából 23 ezer embernek adott megélhetési lehetőséget.

A házmester-foglalkozásban eleve benne rejlő társadalmi kétértelműség, az alacsony státusz ellenére számukra biztosított mégoly minimális rendelkezési hatalom a társadalmilag felettük állókkal szemben, a zsidótörvények korában fokozott jelentőséget nyert. Hiszen a harmincas évek végétől az állampolgári és a szabadságjogaiktól megfosztott zsidó (izraelita) lakásbérlők életének folytonos szemmel tartása, jogfosztásuk napi szintű érvényesítése is a házmesterek teendője lett. A hatalom gyakorlásának az a módja, amely a térhasználatának ellenőrzésével valósul meg – és amelyről elsőként Michel Foucault szólt revelatív módon a *Felügyelet és büntetés* című könyvében –, a házmesterek „rangemelkedésének” is kivételes lehetőséget teremt. Nem pusztán véletlen, hogy a zsidótörvények életbe léptetése állt a dolog hátterében. Az állami antiszemitizmus különösen nagy fogékonyságot árult el ekkortájt Európa-szerte a térhasználat szabályozásával, szelektív megszigorításával megoldott társadalmi kirekesztésnek, egyes népcsoportok üldözésének a politikája iránt. Nem véletlenül jött divatba az utóbbi időben egyes holokauszt-kutatók körében az a megközelítés, amely a nyilvános és magántér szigorú hatósági felügyeletében véli felfedezni a náci (és a hasonszórú) zsidópolitikák mikéntjét. Ez a szemléletmód bújik meg a zsidók második világháború alatti gettósítását érintő történeti vizsgálatok, valamint a zsidókat már korábban is sújtó diszkrimináció hatalmi eljárásainak kutatása mögött. Különösen figyelemre méltó, hogy a

magyarországi holokauszt kutatásába új gondolati impulzusokkal bekapcsolódó angol történész, Tim Cole szintén ennek a felfogásnak megfelelően világítja meg a budapesti gettósítás történetét (*Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. Routledge, London, 2003.) és a vidéki gettóéletet (*Traces of the Holocaust. Journeying in and out of the Ghettos*. Continuum, London, 2011.); a szerző újabb könyve a kérdést átfogóbban tárgyalja (*Holocaust Landscape*. Bloomsbury Continuum, London, 2016.)

Ádám István Pálra bevallottan nagy hatással volt doktori témavezetője, Tim Cole, a holokauszt-kutatás említett „iskolájának” egyik vezető alakja, amikor gondosan rekonstruálja azt a folyamatot, melynek eredményeként az addig lenézett, bár morzsányi hatalmat azért birtokló budapesti házmesterek egyszerűen a zsidókat üldöző államhatalom és közigazgatási hatóság ügynökeiként lépnek fel. Ez a folyamat a házmesterek sorainak a zsidóktól való megtisztításával kezdődik (1942), majd a budapesti gettósításban betöltött szerepükkel jut elsőként tetőpontjára, s végül a nyilas uralom és kivált az ostrom idején a bérházak (zsidó) népe és elhagyott javaik felügyeletének teljes hatalmával ér révbé. Plasztikusan mutatja a házmester és a társadalmilag felette állók kapcsolatában – az idő előre haladtával – beálló radikális változást, hogy a házmester és munkaadója, az olykor zsidó (volt) háztulajdonos korábbi „természetes” alá- és fölérendeltsége szintúgy az ellentétébe csapott át.

A házmester kapcsolata a mindenkori többséghez korábban kizárólag a ház tulajdonosához, a munkáltatójához fűződő alárendeltségi viszonyban mutatkozott meg. Amikor az immár súlyosan diszkriminált zsidóság feletti közvetlen hatósági rendelkezés – részben – a térhasználat korlátozásával történt, a lakóhelyi tér felügyeletének is megnő a jelentősége. Az a házmester, aki kezdettől vezeti a házbérnyilvántartást, ezután megbízást kap a hatóságoktól a lakók rendőrségi bejelentésének regisztrálására, és egyúttal kötelességévé teszik a bérlők felekezeti státuszának megállapítását

is. Az 1944 nyarán tervbe vett gettósítást (utcák, házak árjásítását/zsidósítását, a csillagos házak létesítését) a hatóság szintén csak a házmesterek hathatós közreműködésével remélhette megoldani. Ez érthető, hiszen a városi vezetés nem ismeri, nem ismerheti mikroszinten a lakóközönseget, ezért válik számára nélkülözhetelenné a házmesterek azt illető tudása. A budapesti zsidó (izraelita) népesség térpolitikai eszközökkel is megtámogatott diszkriminációja és üldözése szempontjából a házmester közreműködése megkerülhetetlenül válik tehát az állam és helyi hatóságok számára.

Ilyen körülmények között a házmesterek hagyományos egzisztenciális meghatározottsága új értelmet nyer, nevezetesen, hogy fő jövedelemforrásuk a gondjaikra bízott bérlőtársadalom megsarcolása; a házmesterek valójában a borravalók-ból, a bérlők önkéntes, de elvárt adományaiból élnek. A házmester addigi pályafutása során tehát ahhoz a társadalmi gyakorlathoz szokott hozzá, hogy naponta megvesztegetik. Igaz, fővárosi szabályrendelet is kimondja a kötelező kapupénzt, sőt még az összeg nagyságáról is rendelkezik (Dr. Berényi Sándor – dr. Gáber Károly: *Budapesti lakásbérlési szabályok*. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, Bp., 1909. 17. §. 40. old.). Mindezek dacára a bérlőt terhelő fizetési kötelezettség egy informális csereaktusnak felel meg, amely mögül hiányzik az állami (hatósági) szankcionálás megerősítő gesztusa. Sőt mi több: a házmester és a bérlők között ezzel olyan személyes kapcsolatok alakul(hat)nak ki, amelyek ezen anyagi köteléket (a házmesternek kijáró borravalós fizetségeket) a hála és a viszonzatszolgálat aurájába vonják. Ádám István Pál szerint ezt az emberi kapcsolatot fogalmilag Ronald S. Burt „strukturális szakadás” (*structural hole*) terminusa fejezi ki, amely azt a helyzetet írja le, ahol egymástól társadalmi téren távol eső emberek között bensőséges viszony létesül. A házmesterek egy ilyen strukturális szakadék áthidalására alkalmas pozíciót foglalnak el valójában a zsidóüldözések teremtette végtelen körülmények között.

Amikor a zsidóüldözések a korábbiakhoz mérten jóval nagyobb felügyeleti hatókörhöz, hatalmi jogosítványhoz segítik hozzá a házmestert életbevágó ügyekben, hatni kezd a házmester státuszába kódolt társadalmi logika is, amely a segítségnyújtás (a megmentés) vagy a cserbenhagyás, a feladás, a kiszolgáltatás dilemmáját veti fel újból és újból. Ádám könyvéből napnál világosabban kiderül, hogy kizárólag az számíthatott a házmester zsidómentő jóindulatára, aki akart és tudott is élni „természetes” megvesztegethetőségre hangoltságával, készpénzt fizetve, vagy a kényszerűen elhagyott lakását, berendezési tárgyait engedve át neki. Mindezt annak fejében, hogy a házmester futni hagyja, vagy segíti elrejtőzni üldözői előtt. Aki viszont erre nem volt hajlandó, vagy a kellő anyagiak híján nem volt képes, nem számíthatott a házmester segítőkészségére, sőt a nyilas hatóságok megtorlásától rettegő házmesterek olykor ki is szolgáltatták őt üldözőiknek. Egy, még a XIX. században kialakult és idővel megcsontosodott szociológiai struktúra, a neki megfelelő habitus magyarázza tehát Ádám szerint a házmesterek ambivalens viselkedését az olyan, nem mindennapi helyzetben, amely végül tömeggyilkosságba torkollott.

Az előbb mondottakból következik, hogy komoly feszültségek támadhattak a háborút követően a számonkérések, az igazolások és a bírósági procedúrák során, amikor a zsidók üldözéséhez közvetlen segédkezet nyújtó nyilas és antiszemita házmesterek elleni vádak megfogalmazták. A vádak az esetek egy bizonyos hányadában egyértelműen bizonyíthatók voltak, máskor viszont a felmentő tanúságtételek kerekedtek felül. Ez abból eredt, hogy amíg a jól megfizetett, anyagi javakkal kellően kielégített házmester valóban segített egyes zsidó bérlőkön, vagy a házból kényszerűen bekerülő zsidó személyeken (csillagos házak), addig a többieket a sorsukra hagyta, vagy maga okozta vesztüket. Ez a pragmatikus beállítottság, a sajátos házmesterhabitus magyarázza, hogy a helyükön maradó házmesterek miért válhattak könnyen hatalmat, amikor egyik napról a másikra nyilasból kom-

munisták lettek, legalábbis készek mutatkoztak szolgálataikat immár a kommunista hatalmi apparátus rendelkezésére bocsátani.

A könyv vázolt gondolatmenete a tettes–áldozat–szemlélő (*bystander*) szokásos kategóriarendszer merevségének feloldását célzó erőfeszítés gyümölcse. Ha ugyanis nem egyedül a házmesterek politikai elvakultsága, hanem az így adott egzisztenciális helyzet „követelményei” bújnak meg a zsidóüldözésekben játszott szerepük hátterében is, akkor a megszokottnál rugalmasabb döntési helyzet körülményei között találjuk őket. Ez szorosan együtt jár azzal, hogy a házmestereket szociológiai és mentális karakterük egyszerre képesíthette a tettes és a *bystander* szerepére, amely utóbbiba nemcsak a passzív szemlélődés, de az aktív zsidómentés is könnyen belefért akkortájt. Túl azon, hogy a hazai holokauszt-kutatás vajmi kevésé vetett eddig számot a *bystander* létező és nehezen túlbecsülhető jelentőségével a zsidóüldözések során, Ádám érvelése azért figyelemre méltó, mert átjárhatóvá teszi a két kategória határát. A budapesti házmesterek nehezen besorolható társadalmi típust képviselnek a tettes–áldozat–*bystander* taxonómiában, hiszen legalább két kategóriát is lefoglalnak maguknak: ugyanaz a személy egyszerre és egy időben lehetett tettes és (aktív) *bystander*. Ez így túlmegegy az egyértelmű osztályozás kényelmi szempontjain.

Könyvében Ádám nem a házmesterek általános társadalom- és mentalitástörténeti elbeszélését tűzte ki célul, ezért nem is foglalkozik a bérkaszárnák gondnokaival. Velük kapcsolatban aligha állíthatná ugyanis, hogy státuszinkonzisztencia állt volna fenn napi munkavégzésük és egyben saját lakóhelyük társadalmi terében. Nem állíthatná továbbá, hogy habitusukat a kvázikorrupcióval biztosított egzisztenciájuk formálta, és később a zsidóüldözések során is épp ez vezette volna őket. A proletár bérkaszárnák világában ugyanis minden kissé másképp volt akkoriban.

A szerző kutatóként is alapos munkát végzett: a témát jól megvilágító elsődleges forrásokat tárt fel külön-

féle levéltárakban, főként Budapest Főváros Levéltárában és néhány holokauszt-archívumban, közte a jeruzsálemi Jad Vasem Levéltárában vagy a washingtoni Holocaust Memorial Museum levéltárában. Kiterjedt kutatásokat folytatott továbbá a korabeli sajtóban, kiaknázva a házfelügyelők szervezetének sajtóorgánumait is (négy ilyen létezett a korban), és végül oral history interjúkat is készített a még élő volt házmesterekkel.

Ádám munkája üdítő hozzájárulás a magyar holokauszt-tanulmányok eddigi világához. Ezért szinte érthetetlen, miért fogadja Karsai László recenziója oly nagy fanyalgással, sőt kifejezetten ellenségesen (*Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv XII. Bp., 2018. 404. old.*). A recenzió teljesen érintetlenül hagyja a könyv fő tézise, mondandója így abban merül ki, hogy önmagát dicséri, majd úgymond „helyre tesz” néhány, a könyvben állítólag rosszul talált „tényadatot”. A dolog azért is külön figyelmet érdemel, mert egy évtizeddel ezelőtt már lezajlott egy szenvedélyes polémia a magyarországi holokauszt kutatásának akut állapotáról. Az ezzel a történetírással szemben akkor kifejtett kritika (Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Commentár*, 2008. 3. szám, 13–23. old.) szemléleti és módszertani avítságot, egyúttal elméleti sivárságot vetett az olykor meglehetősen provinciálisnak tetsző magyar történeti diskurzus szemére. Karsai László vette fel a kesztyűt, aki azzal oktatta ki a bírálót, hogy miután „nem szakértője a holokausztnak”, „neki csak véleménye van, melyet tényektől nem befolyásolt tisztánlátással [sic!] fogalmazott meg” (Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár*, 2008. 6. szám, 104. old.). Amikor Karsai ezúttal Ádám könyvét bírálja, látszólag ugyanott folytatja, ahol akkori védőbeszédét befejezte: olyan „negatív kutatási eredménynek” könyveli el a munkát, melynek az volna az egyedüli „haszna”, hogy kiderül belőle: a házmestereknek a zsidóüldözésben játszott szerepe nem méltó téma a holokauszt-történetírás számára. Ádám Pál Istvának, nem teljesen függetlenül ettől a

kirekesztő attitűdtől, szikrányi reménye sincs, hogy a mai Magyarországon kutatói álláshoz jusson, számos fiatalabb évjáratú, tehetséges holokauszt-történész pedig nem kutatói állásban tengődik. Ez a korántsem szívderítő helyzet akkor változhat csupán érdemben, ha az értékek végre a megérdemelt helyükre kerülnek.

GYÁNI GÁBOR

Gábor Klaniczay–Éva Pócs (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*

Palgrave Macmillan, London, 2017. XV + 412 old., \$109 (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic)

Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*

Balassi, Bp., 2014. 524 old., 4300 Ft

A magyar és erdélyi (tágabban kelet-közép-európai) boszorkányság történetét áttekintő magyar, illetve angol nyelvű tanulmánykötet közeli kapcsolatban áll egymással: a Palgrave-kötet öt tanulmányát a magyar könyvből veszi át, amelyhez újonnan csatlakozik Kristóf Ildikó egy magyarul korábban megjelent szövegének angol verziója, Pócs Éva egy korábbi cikkének fordítása, valamint Hesz Ágnes új írása. A két reprezentatív könyv az MTA Néprajzi Kutatóintézetében és a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén harminc éve

működő kutatócsoport munkájának a gyümölcse. A kutatás új lendületet kapott, amikor Pócs Éva 2013-ban megkapta az Európai Kutatási Központ hazai bölcsészek számára igen nehezen elnyerhető ösztöndíját (*ERC advanced grant*). A történeti, etnográfiai és levéltári kutatást végző csoport mintegy hatezer oldalnyi új forrást tárt fel és tizenöt kötetnyi forrást adott közre. Bár a hazai szakemberek jól ismerték a szövegkiadásokban, szaktanulmányokban, konferencia-előadásokban és nemzetközi konferenciák szervezésében (1988-ban és 1998-ban) megnyilvánuló kutatást, melynek nemzetközi visszhangja is jelentős volt, a legutóbbi időkig mégsem jelent meg olyan áttekintő munka, amely angol nyelven a nemzetközi közvélemény számára is elérhetővé tette volna a hazai és a környező országok boszorkányságtörténetével foglalkozó kutatás eredményeit (miközben a lengyel és az orosz boszorkánystanulmányokból már korábban készült angol nyelvű válogatás).

A laikusok némileg különösnek találhatják ezt a koncentrált érdeklődést egyetlen forrástípus, a boszorkányperek jegyzőkönyvei iránt. Miközben e vádak önmagukban is releváns és izgalmas kutatási feladatot jelentenek a történészeknek, a jegyzőkönyvekben szereplő részletek korántsem csupán a boszorkánysággal kapcsolatos kérdések megválaszolására alkalmasak. Nem véletlen, hogy a magyar könyv bevezetőjének első oldalán a boszorkány szó nem is szerepel. A peranyagok ugyanis szinte bármely témában tartalmaznak olyan információkat, amelyek fontosak az elődeink mindennapjai és szokásai iránt érdeklődő történeti antropológus, a népi és az elit vallásosság viszonyait felfejtő vallástörténész, a közösségek belső és külső normáit rekonstruáló néprajzos, a nyelvi és vallási kölcsönhatásokat vizsgáló kultúrtörténész és az archaikus mágikus és tudományos világképeket feltérképező tudománytörténész számára. A boszorkányság (és tágabban: a démonológia, a szentkultusz, a ráolvasások) kutatásának tehát önmagán túlmutató fontossága van. Módszertanában is szorosan összefonódik

izgalmas történettudományi területtel, nem véletlen, hogy Emmanuel Leroy Ladurie az inkvizíció és az etnográfia szoros kapcsolatáról beszél nagy hatású könyvének, a *Montaillou-nak* az előszavában (Emmanuel Leroy Ladurie: *Montaillou, egy okszi-tán falu életrajza [1294–1324]*. Ford. Jászay Gabriella. Osiris, Bp., 1997.), míg Carlo Ginzburg az inkvizítor mint antropológust (és az antropológust mint inkvizítor) mutatja be (Sebők Marcell [szerk.]: *Történeti antropológia*. Replika Kör, Bp., 2000. 147–156. old.). A múlt rítusai, szokásai, mindennapjai iránt érdeklődő történeti antropológus nyilvánvalóan hátrányban van a mai természeti népeket tanulmányozó kollégájához képest: nem tudja felkeresni, megfigyelni és kikérdezni forrásait. Viszont segíti az inkvizítor, aki – különösen az inkvizíciót csak filmekből ismerők számára – meglepő részletességgel és pontossággal kérdezte ki annak idején a perben megidéztet falusiakat és városi polgárokat olyan dolgokról is, amelyeknek látszólag nem sok közük volt a boszorkánypárt tisztázásához.

Ahogy az angol kötet előszava hangsúlyozza, a kelet-közép-európai boszorkánypártok története némi késéssel kezdődik. Míg e perek Nyugat-Európában a XV. századtól kezdve jelennek meg nagyobb számban és a XVI. században válnak dominánsa, a mi térségünkben csak 1686 után erősödnek fel: a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint az esetek kétharmada Buda visszafoglalása utánra tehető. Összesen 2275 perről van tudomásunk, 4263 boszorkányt vádoltak meg (3673 nőt és 590 férfit), és – legalábbis az ismert források szerint – 702 halálos ítélet született.

Mind a magyar, mind az angol kötet Sz. Kristóf Ildikó egy-egy tanulmányával kezdődik. A magyar kötetet nagyon részletes kutatástörténeti áttekintéssel vezeti be, az európai boszorkányüldözés történetének keretébe illesztve a hazai boszorkánykutatás historiográfiáját. Az angol kötet viszont a debreceni és Bihar megyei boszorkányperekről szóló, 1998-ban megjelent monográfiájának (*Ördögi mesterséget nem cselekedtem: a boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debre-*

cenben és Bihar vármegyében. Ethnica, Debrecen, 1998.) a boszorkánypártok társadalmi hátterét feltáró fejezetével kezdődik. Az 1575 és 1766 közti időszakból ismert 217 per (303 vádlott) anyagából megismerhetők a városi környezet napi konfliktusai – még hozzá abban a kálvinista környezetben, amely egyébként is gyanakvással viseltetett a jó szándékú varázslatok, a divináció, a gyógyítók és a bábák iránt, mert e tevékenységekről és szereplőkről azt tartotta, hogy szembenemnek az isteni gondviseléssel. Sz. Kristóf Ildikó a peranyagok mellett orvosi és jogi dokumentumokat is vizsgált történeti antropológiai módszerekkel. E megközelítés hagyományosan a mindennapi kapcsolatokban felgyülemelő feszültségekre helyezi a hangsúlyt a vádak mechanizmusainak magyarázatok. Az érdekes vizsgálat visszaigazolja e megközelítés termékenységét. Sz. Kristóf Ildikó nem csupán azt hangsúlyozza, hogy az „áldozat” és a „boszorkány” térben és szociokulturális háttérrel tekintve közel van egymáshoz, hanem azt is, hogy aki messze volt, különbözött (így a római katolikusok és a cigányok), az nem vett részt ezekben a konfliktusokban, és ezért sokkal ritkábban és nehezebben vált akár áldozattá, akár boszorkánnyá.

Pakó László mindkét kötetben közölt tanulmányának főhőse Ígyártó György kolozsvári ügyvéd. Esetében egy másik interpretációs út kínálkozik: boszorkánypártok nemcsak a nagyjából egyenrangú felek közti helyi feszültségekből szülehetnek, hanem a hatalom, a befolyás, az egyéni sérelmek és ambíciók mechanizmusaiból is. Ígyártó meglehetősen korrupt városi prókátor; konfliktusa Rengő Annával és másokkal túl könnyen vezet ahhoz, hogy ellenfeleitől a boszorkánypárt eszközével szabaduljon meg. Nem riad vissza attól, hogy személyes érdekét követve vádoljon és éljen vissza pozíciójával.

A vádlók és vádlottakhoz képest egy harmadik szereplőt, a gyógyítót állít a fókuszba Klaniczay Gábor, amikor a boszorkánypárt-történetek struktúráit modellezi Kolozsvár, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely iratanyagára támaszkodva. Érvelése szerint az egyházi démonológus-

sok, a hivatásos boszorkányüldözők és a bírák mellett a gyógyítók tartották napirenden a boszorkányhitet, hiszen ők voltak azok, akik megállapították, majd kiküszöbölték a boszorkánybehatást, és meggyógyították a kárvallottakat. A rontáselméletek morfológiájában a konfliktus, a fenyegetés, a boszorkány újabb megjelenése, a természetfeletti jelenség, a rontás és a rontó azonosítása alkotta sort az ő cselekvésük epizódja zárta. Különösen érdekes, hogy a rontásnak és a gyógyításnak elmosódott a határa, a sikertelen gyógyítást olykor rontásként is lehet értelmezni, ami a gyógyítónak nem sok jót ígért. De a másik irányból sem volt éles a határ, a rontótól is gyakran követelték, hogy vegye le a rontást, azaz gyógyítson. Mind a rontás, mind a gyógyítás beavatkozás a természetfeletti szféra mechanizmusaiba. A bábák és a gyógyítók konkurenciaharcának történetét a táltosokról, a gyógyítókról és a bábákról szóló szekunder irodalom historiográfiai összefoglalója követi – Keith Thomastól Carlo Ginzburgon át Pócs Éva és Sz. Kristóf Ildikó munkáiig.

Kis-Halas Judit is a gyógyítókkal és mágikus gyakorlatokkal foglalkozik, amikor bemutatja Nagybánya mágikus és egészségügyi piacának szereplőit. Érvelése szerint a népi mágia specialistái, a perekben felbukkanó jósök, kincskeresők, pénz-nézők, szerelmimágia-gyakorlók legalább annyira hozzátartoznak a vizsgálandó kontextushoz, mint maguk a boszorkányok. Márpedig ez a fajta mágia meglehetősen elterjedt volt a kora újkori Magyarországon, de konfliktushoz, pereskedéshez csak esetenként vezetett. A kötet vizsgálatát – és ebben a tanulmányban is tárgyalt – témája, hogy a protestáns démonológia és a katolikus elképzelések hogyan befolyásolták a boszorkánypárt kapcsolatos képzeteket. Tóth G. Péter már a boszorkánypárt és a mágikus tevékenység dekriminálizációjának, azaz a történet végének krónikása, illetve éppen azt vizsgálja, miért nem ért véget a boszorkánypárt története akkor, amikor véget kellett volna érnie. A vizsgált időszak (1740–1848) nagyon kései, mintegy száz évvel későbbi, mint amikor a

pereknek elvileg végleg meg kellett volna szűnniük, legkésőbb az után, hogy Mária Terézia az ügyet a maga kezébe vette. Ekkor ugyanis a boszorkányvádaskodás már botrányossá vált Európában, és ez meglehetősen nyomást helyezett a bécsi udvarra, ahogy egy másik írásában Klaniczay Gábor kimutatta. S valóban, az utolsó halálos ítéletek az 1760-as években születtek, de további perek még jócskán folytak a XIX. század első felében is. Tóth Péter szerint ennek két fontos oka volt. Egyrészt a központi hatalom megfékezte ugyan az eljárásokat, ám a vonatkozó jogszabályokat nem mindig helyezte hatályon kívül, így a mágikus tevékenységek egy része, úgymint a csalás, kincskeresés során a temető felásása és a holtak háborgatása, továbbra is büntetőjogi kategória maradt. Másrészt, mivel a hatalom nem deklarálta, hogy a boszorkányság nem bűncselekmény, a korlátozó beavatkozás képmutató volt. Mária Terézia „csak a bíróságokról seprűzte ki a boszorkányságot, a közerkölcsök nyilvános színpadáról nem”.

Bárh Dániel a viszonylag alaposabban vizsgált protestáns demonológiához képest egy kevésbé tanulmányozott tárggyal foglalkozik, a katolikus felvilágosodás időszakának ördögméltó tárgyalja (*Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon*). Az egyházi körök egyre visszafogottabban nyilatkoztak a csodákról, bizonyos természetfeletti jelenségeket fokozatosan a népi babonáság körébe utaltak. A katolikus egyház fehér mágiához és különösen az ördögűzéshez való viszonyának igencsak dinamikus története. Különösen érdekes a XVIII. század közepén, a zombori főtérén, nagy közönség előtt nyilvános ördögűzést gyakorló szerzetes esete, akinek népszerűsége nagyon káros helyzetbe hozta az egyházi előjárókat.

Az angol és a magyar kötet közös tanulmányai mellett számos olyan kutatási beszámoló is olvashatunk, amelyek csak az egyik kötetben kaptak helyet. Hesz Ágnes például egy mai (meg nem nevezett) erdélyi faluközösségnek a boszorkányságról alkotott elképzeléseit mutatja be,

hangsúlyozva, hogy az ártó beavatkozásba vetett hit hogyan segít a falusiaknak berendezni a világot, értelmezni a velük történő – olykor irracionálisan rossz – dolgokat. A boszorkányhit e mai kisközösségben – minden bizonnyal hasonlóan ahhoz, ahogyan a múltban – hatékonyan strukturálja a kommunikációs tartalmakat, különösen a pletykát, segít megmagyarázni azt, amire egyébként nehezen találnak magyarázatot. A bevezető történet például az egyszerű falusi emberről szól, aki azért lett öngyilkos, mert valaki megbabonázta – kétségbeesett tetteire más magyarázat nem áll rendelkezésre. Kortárs közösségről szól Takács György *Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás* című tanulmánya is, amelyben a boszorkányság *különböző módzatait* leíró terminusokat vizsgálja a Tatros menti (gyimesi, hárompataki, Uz menti) csángók nyelvhasználatában, s ebből kiindulva térképezi fel a Kárpát-medence keleti határvidékén élő csángók hiedelemvilágát. Mézes Ádám is természetfeletti aktorokkal – az őket zaklató holtakkal, azaz a vámpirokkal – kapcsolatos, évszázadokon keresztül szíviósan tovább élő és nem kevés pánikot okozó hiedelmek „szakirodalmát” elemzi. Főszereplője Georg Tallar sebész, aki a Habsburg uralkodó megbízásából összeállítja a vámpirokról szóló legalaposabb művet (*Visum repertum*). Ez a mű legalább annyira releváns a néprajzi kutatások, mint az orvostörténet és az esztétik történet számára. Mézes különféle kéziratok összevetésével elemzi a kor politikai érdekeit, hatalmi tereit és demonológiai, illetve orvosi vitáit, amelyek a vámpírbizottság tagjaként tevékenykedő, ezáltal első kézből tapasztalatot gyűjtő Tallarra hatottak. A helyi olvasóközönség számára különösen érdekes, hogy a vámpír és az vámpirizmus szavak Közép-Európában, a Habsburg Birodalomban keletkeztek, és elterjedésük a démonhit történetének egy viszonylag kései időszakára, a XVIII. századra tehető.

Czégényi Dóra Andrea ötven XVIII. századi pert elemez (*Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban*) című írásában. E forrásanyag különlegességét a keletke-

zés határhelyezete jelenti, ugyanis a Szilágyság közigazgatásilag Erdély, de jogilag Magyarország része volt, a szövegekből a magyar–román vegyes lakosság mindennapi élete és speciális viszonyai bontakoznak ki.

Hasonló irányultságú, bár szűkebb fókuszú D. Szakács Anita írása: egy Sopron megyei nemesi család (a Nádasdyak szolgálatában álló Zekék) levéltári anyagában fennmaradt úri-széki jegyzőkönyvek alapján vizsgálja az urak, asszonyaik és jobbágyaik közti konfliktusokat egy helyét és szerepét kereső, változóban lévő faluközösségben.

A magyar kötet utolsó előtti tanulmányában Ilyefalvi Emese *„Ebszar, kutvaszar, semminek tartom, meggyógyítom...” Egy gyógyító ráolvasástípus a magyarországi boszorkányperekben* című írása a szómágia és a ráolvasás területére vezeti el az olvasót. Miközben a szó mágikus erejébe vetett hit valódi és elterjedt volt, a tárgyalótermi helyzetben a gyógyító ráolvasás szerepe felerősödött, a felhozott vádak kiaknázták az ismertségét.

A végére tartogattam a kötetek egyik szerkesztőjének, Pócs Évának két tanulmányát. Az angol kötetben *Samanizmus vagy boszorkányság? Táltosok a boszorkánybíróságok előtt* című, magyarul ugyanennek a kutatócsoportnak egy másik kötetében (Pócs Éva – Hesz Ágnes [szerk.]: *Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből*. Balassi, Bp., 2016.) megjelent tanulmányának egy rövidebb változata szerepel, amely a XVIII. századi peranyagok táltosait, 35 főt (többségük nő, a többi 9 férfi és 2 gyerek) veszi sorra. A táltos, aki közvetít a földi és a természetfeletti világ közt, a boszorkányperek mindkét alapszerepében előfordulhat, lehet boszorkány vagy gyógyító. Nehéz definiálni a táltos szerepét, de általánosságban elmondható róla, hogy az alábbi négy jellemzője van: testén is viseli a táltosság jegyét; hisz abban, hogy ő táltos; kincset keres vagy gyógyít; s végül valamiféle természetfeletti harcot folytat spirituális létezőkkel. A sámánizmus és a boszorkányság viszonya a szakma fontos kérdése. A korábbi szakirodalom igyekezett kapcsolatot kimu-

tatni a honfoglalás kori sámának és a táltoshit között, ettől az elképzeléstől azonban Pócs Éva elhatárolódik – korábbi írásaiban már többször cáfolta (l. Pócs Éva: A magyar táltos és a honfoglalás kori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia*, 2017. 1. szám, 1–46. old.; A dob és a rosta. Újabb gondolatok a magyar sámándobról. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András [szerk.]: *Aranyhíd: tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2017. 59–72. old.). A forrásanyag egyoldalúsága behatárolja, mit tudhatunk a táltosokról, rendszerint akkor bukkannak fel, amikor megvádolják őket, miközben nyilván számosan közülük soha nem kerültek bíróság elé. Pócs Éva bemutatja, hogy a saját táltosságra vetett hitben bizonyára voltak eltérések: míg sokak őszinte tapasztalataik alapján tartották magukat táltosnak, mások számára e szerep menekülőút volt a vádak elől (a táltos nem boszorkány, önmagában a táltosságot, a vízbe nézést, az állattá válást vagy a transzba esést nem szankcionálták), megint mások szerepük foglyai voltak, s végül akadtak, akik pénzért vagy megtévesztésből mondták magukat táltosnak.

Pócs Évának a magyar kötetben olvasható írása XX. század eleji beszámolók alapján vizsgálja a Magyarországon és a Balkán-félszigeten ismert „sárkányos” idővarázslókat. Az idővarázslókat, akiket a kortárs gyűjteményekben gyakran táltosnak neveznek, a szakma egy része szívesen magyarázza a kereszténység előtti magyar sámánizmus fényében, pedig, mint Pócs Éva jelzi, a szláv népek tradíciói, az Északnyugat-Balkán varázslói is magyarázhatják.

Bár ezek az írások nagyrészt esettanulmánynak tűnhetnek, a két kötet külön-külön is, de együtt még hatékonyabban, teljes körképet ad a régió boszorkánykutatásainak fontos kérdéseiről, forrásairól, módszertanáról és kapcsolatáról a rokon diszciplínákkal. A koherens és gondosan szerkesztett tanulmánygyűjteményekkel – pontosabban csak az angol kötettel – kapcsolatban talán csak egy kritikai megjegyzésem van: a nyugat-európai vagy észak-amerikai olvasó szükségképpen kevésbé ismeri

a magyarországi eseménytörténeti és kultúrtörténeti kontextust, amelyben a boszorkányvadás történetei zajlanak. A szereplőket, a helyszíneket, valamint a politikai és a társadalmi helyzet és a közép-európai régió vallási és népességi komplexitását bemutató általános bevezető segíthette volna az angolul olvasókat a történetek értelmezésében. Egy teljes körű áttekintés nyilván nem fért volna bele az adott keretbe, de egy kimondottan a tanulmányok tematikájából építkező, az ott szereplő témák kontextualizálását segítő bevezetőre szükség lett volna.

E könyveket olvasni nemcsak a boszorkányság iránt érdeklődőknek érdemes. A gazdag forrásokból kibontakozó konkrét történetek – mint általában a történeti antropológiai és a mikrotörténeti vizsgálatok – különösen alkalmasak arra, hogy testközelbe hozzák a múlt embereinek gondolkodásmódját, mindennapjait, konfliktusait, a vallásról, a túlvilágról, az orvoslásról való elképzeléseit.

LÁNG BENEDEK

Kiséry, András: Hamlet's moment

**DRAMA AND POLITICAL KNOWLEDGE IN
EARLY MODERN ENGLAND**

Oxford University Press, Oxford – New York, 2017. viii + 324 old., € 60

Kiséry András az ELTE-n (BA) és Bristolban (MA) szerzett angol szakos diplomát, a Columbián pedig angol–komparatiztika (összehasonlító irodalomtudományi) PhD-t, közben pedig Géher tanár úrnál is felbukkant azon az Angol Reneszánsz és Barokk Doktori Programon, amely a mai magyar shakespeareológusok derékhadát adta, távoli ismeretünkünk is innen származik. Kiséry majd' húsz éve él Amerikában, előbb a Columbián tanított, aztán a szegények Harvardjának nevezett City College-ban (City University of New York, CUNY). Mi, honi angol reneszánszosok rég tudjuk, hogy Kiséry egy kincs. Amikor a Shakespeare

Bizottságban előadást tart, mindig tömegek gyűlnek össze, kérdésfeltevései szokatlanok és hallatlanul érdekesekek.

Lenyűgöző. Most, kötetével a kézben is újfent ez jár a fejében.

A *Hamlet pillanata: dráma és politikai jártasság a kora modern Angliában* című kötet borítószövege mintha lelőné a poént (hogyan fogja fokozni vajon?), Kiséry szerintem zseniális ötletét, azt, hogy a *Hamlet*ben megpillantja a politika iránti közérdeklődésre adott választ, a korabeli drámában és színházban pedig ennek a politikai érdeklődésnek a kielégítését, a politikai diskurzusnak a színes-szagos tanítását – utóbbi ma „élményalapú oktatásnak” neveznénk. Egyszerre tűnik kultúrtörténetinek és gyakorlatiasnak, irodalomtörténetinek és elméletinek, felfedeztetőnek és felfedezőnek.

Gyakran mesélik még jó nevű kiadók monográfiái esetén is, hogy a bevezetőben megfogalmazott elméleti tézis alátámasztását a többi fejezet kissé mechanikusan, kötelező tiszteletkörként kivitelezett esettanulmányokkal támasztja alá, így az olvasó nemritkán azt érzi, elég a bevezetőt, esetleg még a konklúziót elolvasnia ahhoz, hogy értse és kövesse, miről szól a szerző elmélete. Kiséry könyve nem ilyen: minden fejezetében újat hoz, sőt úgy építi fel a könyvet, hogy előreugrani benne, vagy egy részt átlapozni szinte lehetetlen. Mindvégig szorosan fogja az olvasó kezét, érvelése világos, hihetetlenül aprólékos és élvezetesen változatos. A kötet több részből álló, 30 oldalas bevezetője a teret, időt, helyszínt tisztázza: a *Hamlet* pillanatát, az Erzsébet-kori politizálás és színház szakirodalmát és a könyv struktúráját. Az ez utáni nagy rész, az első fejezet a *Hamlet and the Profession of Politics* címet viseli. Ebben a bő 130 oldalban három fejezet kap helyet: 1. Gabriel Harvey margináliája és a 'wiser sort'/bölcsebb fajta közönség vizsgálata, amely magában foglalja Machiavelli-korabeli angol recepcióját is. A második fejezetben Kiséry a visszatért utazók szellemi importjával, valamint a kialakuló politikusi szakmával foglalkozik. A harmadik fejezet a *Hamlet*et elemzi az immár

megismert retorikai mintázatokhoz való viszonyítással. A *Hamlet and the Profession of Politics* (I. rész) három fejezete hangsúlyosan irodalmi megközelítésű, szorosan összetartozik. A *Political Knowledge and the Public Stage in Hamlet's Moment* című II. rész valamivel rövidebb, mint az első, alig 100 oldal, de tükrösen szintén három fejezetet tartalmaz, amelyek némileg lazábban kapcsolódnak az előzőekhez. A negyedik fejezet Chapman darabjain keresztül az árulással, a botránnyal indít, az ötödik Jonson *Sejanus*-ával és a korabeli Tacitus-olvasás hagyományával folytatja a gondolatmenetet, majd a hatodik fejezetben a színházon kívüli politikai diskurzussal zárul. (Ez a *Sejanus*-ról szóló fejezet esettanulmányként egy irodalomelméleti fejtegetésben magyarul is megjelent a *Ki merre tart a magyar Shakespeare-kutatásban?* című konferenciasorozat kötetében, lásd: Az irodalom részletei: A historizmus néhány újabb változata az amerikai reneszánszkutatásban. In: Kiss Attila Atilla – Matuska Ágnes [szerk.]: *Shakespeare Szege-den 2007–2011*. JATEPress, Szeged, 2013. 13–28. old.)

A hihetetlen aprólékosságra Kisérynek szüksége is van, mert lényegében a lehetetlenre vállalkozik. A politika tudományának 500 évvel ezelőtti létrejöttét és terjedését, és legfőképpen e tudás birtoklásának igényét, hatását és következményeit igyekszik tetten érni egy viszonylag rövid időszakban, az 1600 előtti és utáni egy-egy évtizedben. Állítása szerint az 1600 körül, azaz „a *Hamlet* pillanatában” született drámák részben vagy egészen a politikai információterjesztés céljával születtek. Arra világít rá, hogyan tanítják ezek a művek a politika gyakorlatában való jártasságot, hogyan alakul ki ennek révén egy új szakma, a politikusé, azaz hogyan születik meg és miként lesz tanulható a politika tudománya.

Kiséry váratlan helyeken egészen mai, hétköznapi életből vett példák-kal magyaráz, a bevezető elején a tézis szemléltetésére például azt állítja, hogy a tárgyalóteremben vagy kórházban játszódó televíziós sorozatok hasonló módon avatnak be minket,

fizikai, kulturális és/vagy intellektuális értelemben távollévőket egy másik szakmába, például a jogi vagy orvosi munkába. – A XVI–XVII. század fordulójának eseményeire élénken és azonnal reagáló, szó szerint nagy közönséghez eljutó médiumként a színházat azonosítja: hírügynökségek nem voltak, az udvar politikai tanácsadóitól kiszivárgó vagy szándékosan kiszivárogtatott hírek első körben csak a legbefolyásosabbak otthonaiba jutottak el, személyes találkozások során; a szélesebb publikum tájékozódása és/vagy tájékoztatása ritkábban nyomtatott pamfleteken, gyakrabban színházi előadásokon keresztül történt. Kiséry egyik érdekes példája erre az az azóta elveszett színdarab, amelyet egy 1597-es belgiumi katonai győzelem hírének elterjesztésére írtak a két győztes hadvezér egyikének megbízottjai, természetesen megbízójuk, Francis de Vere pozíciójának előmozdítása céljából. Ha az elveszett színdarabot nem is, de az előadásáról szóló beszámolót Kiséry kiásta, megtalálta (Michael G. Brennan – Noel J. Kinnamon – Margaret P. Hannay [eds.]: *The Letters [1595–1608] of Rowland Whyte*. American Philosophical Society, Philadelphia, 2013. 362–363. old.). A levél arról tudósítja a háttérbe szorított hadvezért, hogy míg őt csak megemlégették, riválisát, De Vere-t csinos szaténmellényben, ezüst szegélyű térdnadrágban, élethű szakállal meg is személyesítették a színpadon, és úgy véli, ez az előnyös színpadi reprezentáció megnöveli De Vere esélyeit a mindkettőjük által áhított írkormányzó állás betöltésére. E példánál Kiséry a történelmi esemény kapcsán íródott szövegek, a magánlevél és a nagyközönségnek szánt színdarab közötti információáramlás rekonstruálásának nehézségeire tesz megjegyzést, amivel természetesen egyetérthetünk, de megnyugodva konstatálhatjuk, hogy azért Kisérynek az ilyesmi mégsem lehetetlen.

Az említett, 1597-es turnhouti angol győzelmet bemutató, De Vere komissiója nyomán született és őt fényező színdarab, ahogy sok más mű is, gyorsan aktualitását veszítette, és valamikor nyoma veszett. Kiséry olvasata – mely szerint a színművek

egy jó része a híreket dramatizálta – magyarázatot ad arra, miért szerepel olyan elképesztő mennyiségű bemutatott, de csak nagyon kevészer játszott, majd eltűnt Erzsébet-kori színdarab a Stationer's Registerben, valamint arra is, hogy ezek megőrzésére miért nem fordítódott több figyelem. Míg az 1580-as években a hírek terjesztéséért még kétféle médium verseng, a színház és a nyomtatás (a sajtó előzménye), körülbelül 1610-re az írott sajtó beelőz, a színháznak pedig a hírekre való reagálás, a kommentár marad, az aktualitásukon kívül más értékkel nem rendelkező művek már nem lesznek fontosak, eltűnnek a süllyesztőben.

Ahogy a fenti példa mutatta, az agresszív Francis de Vere-nek csakúgy, mint a háttérbe szorított másik hadvezérnek, Robert Sidney-nek is megvoltak a maga lojális informátorai: Kiséry kötete hosszan foglalkozik az ilyen a függőségi viszonynak a feltérképezésével. A tanácsadó-információszerző személy politikai karrierje ennek az olykor informális viszonynak az ápolásán és fenntartásán múlott. Mivel előfordulhatott, hogy a tanácsadó/hírszerző/követ önhibáján kívül nem tudta kivitelezni feladatát, igyekezett másképp hasznosítani magát, és egyéb megfigyeléseket végzett. A velencei követek visszatértükkor ún. *relazionét* készítettek (pl. Remigio Nannini [a cura di]: *Orationi in Matera Civile e Criminale*. Velence, 1561.), ezek mintájára születtek azok az angol narratívák, amelyek egy-egy nemzet vagy fontosabb külföldi város társadalmának és gazdaságának működését írták le. Kiséry Daniel Rogers angol követ életútján és a British Libraryben őrzött levelein keresztül mutatja be az otthon és a Csatornán túl szerzett tudás útját.

Kiséry szerint a *relazioni* és a tanácsadó-hírszerző funkció számos ponton figyelemre méltó a politika tudományának színpadi felbukkanása szempontjából. Egyrészt a külhoni beszámolók, a *relazioni* történelmi tényanyaga, szó- és névkészlete megjelent a drámákban, ilyen a *Hamlet*-ben például Dánia, Helsingör/Elsinore és a dánok leírása Rogers alapján (például Rogerstól száрма-

zik Rosencrantz és Guildenstern neve; Daniel Rogers: *Description of Denmark*. 1588.), vagy Amlethus/Hamlet története Remigio Nannini 1561-es *Orationijából*. Másrészt maga a tanácsadás aktusa, a hírszerzés gyakorlata is felkerült a színpadra, ilyen például Polonius Rajnáldhoz intézett instrukciója, amelyben Polonius Rajnáldot lényegében arra képezi ki, milyen eszközökkel, milyen szempontokat tekintetbe véve kémkedjen Párizsban Laertes után. Kiséry jelzi azt is – és rá jellemzően nem a főszövegben, hanem csak egy lábjegyzetben jelzi, hogy ezt eddig rajta kívül senki más nem vette észre –, hogy Polonius egyik instruáló sora, valamint egész gondolatmenete felbukkan John Melton 1609-es, *Six Folde Politician* című traktátusában: Shakespeare irodalmi sora Melton csendes tolvajlásával a hasznavehető intelmek közé sorolódott. Melton gyakorlatias szemléletére egyébként jellemző, hogy jellemrajzokon keresztül mutatja be a politikusi rátermettség kritériumait, így munkája, amely Polonius kémtréningjét is tartalmazza, lényegében megalapoz egy új szakmát, az államvezetést (*statecraft*).

Melton könyve egy a sok között, amely a politikai jártasságot komoly pragmatikai értékű intellektuális vagyontárgyként, az esetleges társadalmi fölemelkedés eszközeként kezeli, s amely pusztá létezésével arról árulkodik, milyen nagyfokú érdeklődés kísérte a *Hamlet* pillanatában még gyakran pozitív hozadékkal kecsegtető politikai tanácsadói szakmát. Kiséry ennek kapcsán rámutat, hogy bizony Horatio a tevével és menyéttel kegyetlenül kinevetett (Dávidházi Péter: Teve, menyét, cethal. *Holmi*, 5. [1993. június] 6. szám, 787–796. old.), Poloniushoz hasonló, a pártfogójával mindig egyetértő, rendkívül barátságos, ám a hierarchiát és lojalitást sosem feledő politikai tanácsadó. Kiséry olvasatában Horatio pillanata akkor jön el, amikor a IV. felvonás 5. jelenetében a királynénak ad tanácsot Opheliával kapcsolatban, ő, a csóró, Wittenbergből szalajtott bölcsész, aki ezúttal is, mint a darabban többször, jókor van jó helyen (hazautazott a temetésre-koronázásra stb.). Végül ő, Horatio az,

akinek a tragikus dán eseményekről szóló *relazionéját* Fortinbras meghallgatja, és ő az, akinek lehetősége van a norvég hódítót meginvitálni a dán trónra. Polonius meggyilkolását, azaz a hivatásos tanácsadó kiírását és kiirtását a darabból Kiséry úgy értelmezi, hogy Shakespeare itt szakít a korábbi színdarabokra jellemző retorikai mintával, az uralkodó-tanácsadó dialógussal, és járatlan utakon indul el: a tapasztalatlan új generációra, Laertesre, Hamletre és Horatio-ra testálja a bosszút és/vagy az ügyek elsimítását. Fontos különbség, emeli ki Kiséry, hogy a fiatalok már nem közszereplők, hanem hangsúlyozottan magánemberek: Laertes például egy felkelő tömeg élén tér vissza Párizsból, ám végül nem előttük vonja kérdőre a királyt, Hamlet például soha nem kérdezi meg nyilvánosan, vajon miért a testvére, és miért nem a fiúra száll a trón a király halála után. Horatio pedig *love*-ról beszél mint arról a kötelekről, amely Hamlethez fűzi, de majd ő lesz az első, aki fogadja a norvég hódítót; tanácsadói funkciója, bár egyre magasabb rangú szereplőknek ad tanácsot, mindvégig rejtve marad.

Shakespeare Hamletjének túlélő-tanácsadója után hosszabb rész foglalkozik a könyvben Jonsonnak a tanácsadásba belepusztuló Sejanusával (1605), ez mintha dekadensebb és hiábavalóbb politikai jártasságértelmezést tenne lehetővé, mint a korábbiak. A *Sejanus His Fall* című tragédia (Kiséry az 1605-ös kvartót használja), akárcsak a *Hamlet*, szintén tudatosan a politikai ismereteket tárgyalja, terjeszti széles körben. Jonson szándékosan épít az ekkor nagyra tartott, divatos Tacitusra, mintha történelmet dramatizálna. Forrásul az *Annales*t használja és az *Annales*-ből hiányzó részeket Tacitus angol szakértőjétől, Henry Savile-tól veszi át. (Henry Savile, Jonson barátja, oxfordi történész, a Tacitus *Annales*-éből hiányzó részeket írta meg. *The Ende of Nero and Beginning of Galba. Fower Bookes of the Histories of Cornelius Tacitus* [1591] című munkája a Greneway által fordított angol nyelvű Tacitus-kiadásokban kapott helyet.) Historiográfiai/történetírói hitelességét még a darab címlapjá-

val is igyekszik fenntartani: a darab címlapja, amely nem jelzi, hogy a mű dráma lenne, az angol nyelvű Tacitus-kiadás címlapjára hasonlít (lásd a fakszimile illusztrációkat a kötetben). Jonson Sejanusában nem csak a nagy igyekezettel fenntartott történeti hűség látszata figyelemre méltó. Kiséry szerint a *parrhesia*, azaz a félelem nélküli tanácsadás szűnik meg Tiberius császár kedvencének, Sejanusnak a kivégzésével. Sejanus bukását Jonson Tiberius zsarnokságában elkerülhetetlennek állítja be: aki rávilágít a zsarnokság működésére, aki értelmezni képes a zsarnokság egyes mozzanatait, az olyan politikai tudás birtokában van, amiért meg kell halnia. A tanácsadó többé már nem az uralkodó adott helyzetekben inspiráló vagy korlátozó szakmai segítsége, hanem az uralkodás mechanizmusának leleplezője. Jonson tagadja ugyan, hogy ő maga mindentudó kommentátorként Sejanushoz hasonló módon vesztélyben lenne, de Kiséry megjegyzi, hogy Jonson tagadása épp ennek az ellenkezőjére hívja fel a figyelmet.

Azt a problémát, hogy színikritikák híján honnan tudhatjuk, mi járt egy Erzsébet-kori színházi néző fejében, mit és hogyan olvasott, Kiséry úgy oldotta meg, hogy a XVI–XVII. századi forrásait mind eredeti kéziratokban (esetleg digitalizált változatokban) olvasta, hogy hozzáférjen az 500 évvel ezelőtti olvasók margináliáihoz. Hasznát vette az ún. *gnomic pointing* jelölésnek is: az akár történelmi, akár irodalmi művek korai kiadásában a nyomdász-kiadó az általánosan hasznavehetőnek tartott mondatok vagy sorok elé macskakörmöt tett: ez a tipográfiai jel és gyakran a sorvégi párrím a kontextustól függetlenül alkalmazható tudásmorzsára, kiragadhatóságra hívja fel az olvasó figyelmét. (Erről bővebben lásd Kiséry: Az irodalom részletei.) A *Hamlet* 1603-as első kvartójának egyik oldalán is ezt mutatja meg Kiséry: „*Be thou familiar, but by no meanes vulgare.*” Az ilyen aforizmára utaló megjelöléssel könnyebben kiragadhatók kedvenc mondatok, míves szentenciák vagy a magvas megfogalmazások. A kijegyzetelésük és szó szerinti kimásolásuk a kor jelleg-

zetes tevékenysége volt, egy sajátosan dekontextualizáló, fragmentált értelmezési és befogadási és egyben tanulási folyamat lenyomata. Akár Tacitust olvas valaki, akár egy színdarabot, akár csak egy *relazionét*, Kiséry szerint a cél itt is a megszerzett információ gyakorlatba, azaz a *beszélgetésbe* való átültetése, új kontextusban, új beszédszituációban való felhasználása.

A fenti példákkal igyekeztem ízeletet adni a kötet üdítően különleges és mindvégig konzekvens látásmódjából, amely szerint a drámák a *Hamlet* pillanatában a politikai játszmák, a tanácsadás, illetve a zsarnokság és ellenállás képleteinek széles körű megismertetésével járultak hozzá a színházba járók „élményalapú” tájékoztatásához, oktatásához, hírekkel való ellátásához. Végso soron a laikus publikum részvétele a politikai diskurzusból – a közélet mint olyan kialakulása – ekkor, a legnépszerűbb médiumon, a színházon keresztül született meg. A diskurzushoz szükséges tapasztalat, ítélőképesség, logika, szókinccs, hatásos szintaxis, retorika és esztétikai érzék ekkor, így, a színházon, az ott hallott vernakuláris nyelven, a macskakörmös szentenciák újrahasznosításán (tematikusan kötetekbe, közhelygyűjteményekbe rendezésével) és általában a beszélgetésen keresztül fejlődött ki. A verbális közélet megszületését Kiséry kreatívan dokumentálja: érvelésben olyan bizonyító erejű szövegritkaságok szerepelnek, mint például a Gabriel Harvey olasz nyelvkönyvének végén, a nagybetűs FINIS szó alatt álló kézírásos magyarázat, amely szerint a színműveknél nem létezik jobb beszéd- és nyelvgyakorlat: „*No finer, or pithier Examples, then in ye Excellent Comedies, & Tragedies following: full of sweet, & Wise Discourse*” (Gabriel Harvey: *An Italian Grammar*. Huntington Library 62184 sig. L2r).

Még a könyv utolsó, hatodik fejezete (*Reading Plays for Discourse's Sake*) is tartogat egy különleges textuális csemegét, nevezetesen Edward Pudsey (1572–1613) gloucestershire-i földbirtokos, olvasó, néző alig ismert feljegyzéseit. A Pudsey-nótesz kézírata Oxfordban a Bodleian Könyvtárban található (MS

Eng. Poet. d3.), ám három oldalt, amelyen Pudsey Shakespeare-darabokból idéz, külön, brutálisan kitépve, a stratfordi Shakespeare Birthplace Trust könyvtárában őriznek. Kiséry nem mulasztja el sajnálkozását kifejezni a korai shakespeareológia bizarr, kannibalisztikus könyvbirtoklási vágya felett. Pudsey többek között 26, 1600–1602 körül előadott-látott színdarab kiragadott részleteivel foglalkozott. Szorgos jegyzeteléséből és az irodalmi-történelmi-kommersz színházi művekből kiszedett mondataiból arra lehet következtetni, hogy Pudsey-t, a kora modern közönség e tagját nem a dráma, hanem inkább a történelem és a politika érdekelte; kimásolta például magának Poloniusnak Laerteshez szóló intelmeit. Pudsey a korában oly kedvelt Tacitustól is másolt, ám korántsem ő volt az egyetlen, aki saját bölcsesség-kompilációja számára kiemelt/ellopott néhány formulát Tacitustól. Képzelem, Kiséry milyen jól szórakozott, amikor felfedezte Tacitus népszerűségének és a kortárs szerzők szövegátemelő (-lenyúló) gyakorlatának bizonyítékaként Pudsey Haywardtól (John Hayward: *First Parte of the History of Henry IV*. 1599.) másolt sorai között azokat a mondatokat, amelyeket Pudsey már korábban egyenesen Tacitusból kimásolt.

Ez a recenzió rövid ahhoz, hogy a Kiséry által megvizsgált kéziratok margináliáinak elemzését aprólékosan bemutathassa. Még annak ismertetéséhez is rövid, hogyan vonul végig a zsarnokság és a zsarnoki uralkodó elleni fellépés lehetősége és joga mint visszatérő közbeszéd- és színdarabtema a könyv látszólag igencsak szerteágazó forrásanyagán, *Lukrécia meggyalázásától Harvey Machiavellijén át Belleforest történetírásáig* hogyan épül be a Machiavellitől származó dichotóm, a problémát ellentétpárookra leegyszerűsítő praktikus gondolkodásmód a szentenciagyűjtés kultúrájába, amely a kínos döntési helyzeteket, a létező opciók közötti választást hivatott megkönnyíteni. A vaskos, a *Hamlet* pillanatát meghatározó bevezető szakirodalmi részének részletezése is elmaradt, noha Kiséry bevezetője valóságos *tour de force*.

Megjegyzendő, hogy érdemes akár a könyv többi részétől függetlenül végigböngészni – a dekontextualizáló, a fragmentált és kissé haszonelvű olvasás kipróbálására.

Az mindenesetre bizonyos, hogy az Erzsébet-kori kávéházi, sörözői és tavernás kultúrákra, azaz a politikáról való diskurzusok formai-tematikai-társadalmi keretei között megszülető, bel- és külföldi hírek alapján politizálni kezdő közéletre már másként tekintünk Kiséry könyve után. (Kiséry óva int attól, hogy az 1601-es miliót, a *Hamlet* pillanatát a kávéházak történeti-kulturális toposzán keresztül vagy azon a modellen keresztül, amit ez a toposz azóta kialakított, olvassuk. A XVII–XIX. századi kávéházat ugyanis a képviselői politizálás feltétlen támogatása, valamint a nyomtatott hírek, újságok jellemzik, és ez a környezet alapvetően különbözik a [hír]nyomtatást megelőző időszak politikai beszélgetéseitől.) A XVI–XVII. századi fogadó vagy kocsmá langyos, közvetlen, sörszagú melegébe John Marston Sir Fortune nevű szereplője (*Iacke Drums Entertainment: or The Pasquill and Katherine*. Richard Oliue, London, 1601.) szerint az ember bármikor, könnyen becsuszanhat – méghozzá a politikai hírek szállításával, akár egy cipőkanállal... A politika megbeszélésének igénye az Essex gróf kivégzésével és az Erzsébet utáni örökösödéssel kapcsolatos kérdések háttérbe szorulásával merült fel intenzíven, ez a *Hamlet* átpolitizált belső világa, külföldi utazásokkal, követekkel, hamisított dokumentumokkal, felemelkedni vágyó tanácsadókkal teli pillanata. Ez az, amikor a politika mint terület eseményei sok-sok figyelmet és kritikát kapnak, ez az, amikor a politikai tudás demokratizálódik, és laikusokhoz is elér, és ez az a pillanat, amikor nemcsak a színpadon, hanem a sörházakban, de főleg a szofisztikáltabb tavernákban is a politikai attitűdökről, az *arcanum imperii* kezeléséről, azaz nem a politika céljairól, hanem eszközeiről disputáltak. Ez az, a politika révén, de a nyomtatás elterjedése előtt megpezdülő közélet, amelyben a színpadi vagy történeti művekből kigyűjtött, általánosan alkalmazha-

tó írott-nyomtatott bölcsességeket az érvelések hatékonyságát növelni hivatott, gyakran kézírásos közhelygyűjtemények őrizték meg. Ez a *Hamlet* pillanata, amikor a nyomtatott tudás nyomon követhetően, a szentencia-Úgyjteményeknek köszönhetően bekerül mindennapi asztali-szóbeli, laikus és politikus érvelésekbe. Ez az a bő tízéves „pillanat”, amely majd a harmincéves háború kezdetével, illetve a nyomtatott hírek és kommentárok terjedésével megváltozik. Kiséry erre a különös egyensúlyi helyzetre világít rá, az angol közéleti diskurzus kultúrájának megszületésére.

Kiséry sörház- és tavernakultúrával indító bevezetője a politikai diskurzusban laikusként vagy nézőként részt vevő térdnadrágos Erzsébet-koriakat helyezi kontextusba, és ugyanő hozzájuk ér vissza a szentenciagyűjtő, notesztulajdonos Edward Pudsey alakjával.

John Marston figurája, Sir Fortune társadalmi különbségeket fogalmaz meg az alkoholfogyasztási szokások alapján, a bumfordibb sörház és a szofisztikáltabb eszmecsere alkalmasabb taverna említésével – számára a vastag sörhab az üres beszéd szimbóluma, s nem véletlenül kapcsolja össze monológjában a bordói nedűt az udvari hírekkel.

Olvasóként élvezem, hogy Kiséry nem szabadult meg az alkoholfogyasztás különbségtételtől, sem a vastag sörhabtól, sem a bordóitól, sőt. A szofisztikált, kifinomult, szellemes érvelés azonban nem a sörözőben, hanem az otthon vagy tavernában bort fogyasztók sajátja, azoké, akik a politikát, mint a megszerezhető ismeretek egy kiemelt területét, mint szakmát és mint magas fokon művelhető mesterséget/művészetet fogják fel. Sir Fortune számára egyébként a parttalannak tűnő témát, a közéleti politikai beszélgetések születését, a politikai diskurzust mint státusz-kijelölő lehetőséget körülírhatóvá és megfoghatóvá tette.

Worlds of Hungarian Writing

NATIONAL LITERATURE
AS INTERCULTURAL EXCHANGE

Edited by András Kiséry, Zsolt Komáromy and Zsuzsanna Varga. Farleigh Dickinson University Press, Madison-Teaneck, 2016. 272 old., \$ 95

Nincs könnyű dolga az angol anyanyelvű olvasónak, ha már olvasott pár angolra fordított magyar regényt, ami kíváncsivá tette a magyar irodalomtörténetre. Angol nyelvű magyar irodalomtörténeti művet lehet ugyan találni, de közülük kevés jelent meg brit vagy amerikai kiadónál, így pedig beszerzésük nehezekebb. A *Worlds of Hungarian Writing* kötet valószínűleg az amerikai kiadónak köszönhető könnyű elérhetőségét jelzi, hogy a Google Bookson is megtekinthető egy részlete.

A szerkesztők e munkát John Neubauernek, a Kelet-Közép-Európa irodalmaival foglalkozó tudós-nak ajánlották. Neubauer és Marcel Cornis-Pope 2010-ben kiadott komparatív kelet-közép-európai irodalomtörténeti művükkel (Marcel Cornis-Pope – John Neubauer [eds.]: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Vol. IV: *Types and Stereotypes*. John Benjamins Publishing Group, Amsterdam–Philadelphia, 2010.) újfajta irodalomtörténetben kívánták feltérképezni a regionális irodalomtörténetek lehetőségeit és problémáit, és meg akarták írni Kelet-Közép-Európa első transznacionális irodalomtörténetét. A könyv középpontjában az a kérdés áll, hogy az egyes nemzetek irodalomtörténetei miként kapcsolódnak a régióban zajló történetekhez. A jelen kötet tizenkét tanulmánya részben ehhez az elgondoláshoz kötődik, hiszen nem átfogó magyar irodalomtörténet angol nyelven, hanem – különböző szempontokból – a magyar irodalom külföldi kultúrákkal fennálló kapcsolatának vizsgálata regionális és globális szinten. Kiséry András és Komáromy

Zsolt a bevezetőben kijelenti, hogy bár e kapcsolattal korábban is gyakran foglalkozott a magyar irodalomtörténet, de mindig a nemzeti irodalomtörténet keretében; a közelmúlt kutatási eredményei viszont lehetővé tették, hogy a nemzeti narratíváktól eltávolodva, az interkulturális kapcsolatok váljanak az irodalomtörténet szervező elvévé. A magyar irodalmat nem egyetlen egységként kezelik, nem annak koherens történetét kívánják elbeszélni, hanem a magyar irodalom önálló – de természetesen sokszor egymással is érintkező – kis világait vizsgálják.

A kötet a modern magyar irodalomra koncentrál, abból a modernizmusfoglalomból kiindulva, amely a kezdetet az 1870-es évekhez köti. Az első tanulmányok viszont – főleg az előzmények miatt – pár évvel, évtizeddel korábbi jelenségeket is tárgyalnak. A témák: a külföldi írók magyarországi fogadtatása, a fordítások, az emigráns szerzők és a kultúrák közötti áttételesebb kapcsolódások. A kötet felépítése is ezt a sokszínűséget tükrözi: a szövegek nem szerveződnek fejezetekké, nincsenek tematikus egységek, a tanulmányok egymásutánja az időrendet követi. Ez az elrendezés azonban kevésbé segíti a magyar kultúrával csak ismerkedő olvasók eligazodását.

A tizenkét szerző közül sokan külföldi egyetemen dolgoznak: Bácskai-Atkari Júlia a University of Potsdam, Kiséry András a City College of New York (CUNY), Vashegyi MacDonald Agnes a Simon Fraser University és a vancouveri Columbia College, míg Varga Zsuzsanna a University of Glasgow oktatója. De egy nem magyar, a szöveg és a fényképezés kapcsolatával foglalkozó tudós, Lauren Walsh is publikált a kötetben. Segítségével egy kívülről szemével láthatunk rá a magyar kultúrára, a kortárs magyar irodalomra és azon belül Nádas Péter műveire.

Vajon kikből állhat a megcélzott olvasóközönség? Egyáltalán kiket érdekelhet a magyar kultúra ilyen mélységű tanulmányozása? Természetesen ott vannak a világhírűvé vált magyar próza (az angolra fordított Kertész Imre, Nádas Péter, Szabó Magda, Dragomán György)

olvasói. A potenciális olvasóközön-séghez tartoznak még a kelet-közép-európai irodalommal szakmai szinten foglalkozók. Magyar irodalommal vagy magyar kultúrával foglalkozó kurzusokat tart például az amerikai Indiana University, a német Humboldt-Universitát, az angol University College London, az osztrák Universitát Wien, és ez a kötet akár szakirodalomnak is tekinthető ezekhez a kurzusokhoz.

Gyökeresen eltérő várakozásokkal veheti kézbe ezt a könyvet a magyar irodalmat még kevésbé ismerő, de érdeklődő olvasó és a magyar irodalommal elmélyülten foglalkozó szaktudós. Míg az előbbinek valószínűleg szüksége lenne tájékoztatásra a korszak magyarországi történeti folyamatairól és bennük a magyar irodalom helyzetéről, az írók szerepéről, műveik fogadtatásáról, a magyar irodalmat jobban ismerők ezt nem igénylik. A kötet tanulmányai a várakozások e kétféle rendszere között mozognak, de a mérleg inkább a magyar kultúrában jártasak javára billen, az ő szűkebb körükhöz szólnak igazán a szerzők. Ám talán egy általános fejezet elkelt volna a magyar irodalom történetéről, esetleg magyarázó jegyzetekkel – anélkül, hogy engedni kellett volna a szakmai igényességből.

Jól megírt, változatos, izgalmas témákkal foglalkozó tanulmányok olvashatók a kötetben. A szerkesztők célja, hogy az interkulturális kontextusok bemutatásával megnyissák a magyar irodalmi kultúrát a külföldi olvasók előtt, bemutatva, milyen utakon miként mélyíthetik el a nemzeti irodalmi kultúra megértését ezek a kontextusok. Az interkulturális kapcsolatokat nem külső, befolyásoló tényezőnek tekintik, hanem a nemzeti kultúra egyik összetevőjének. További cél a már nemzetközileg ismert magyar irodalmi művek kontextualizása és hírnevük növelése. Ez igazán nemes vállalkozás, hiszen a globalizáció korában rendkívül fontossá vált a nemzetközi láthatóság.

A bevezető izgalmas és adatokban gazdag összefoglalást is nyújt a magyar irodalom nemzetközi és interkulturális kapcsolatairól, a magyar irodalomtörténet-írásról,

a külföldi irodalom magyarországi fogadtatástörténetének helyzetéről, a hazai összehasonlító irodalomtudomány kezdeteiről. A szerkesztők azt tapasztalták, hogy az angolszász világban egyre nagyobb az érdeklődés a magyar irodalom iránt, talán mert reflektál a világirodalmi trendekre és hagyományokra. A külföldi népszerűség a magyar irodalmi életre is visszahat: Krasznahorkai László, Márton László, Kun Árpád, Bán Zsófia és Barnás Ferenc művei is mind szövevényes interkulturális kapcsolatokba ágyazódnak, de talán a legérdekesebb és leglátványosabb Kertész Imre és Esterházy Péter műveinek esete. Míg Kertész Imre Nobel-díja nagyban átrendezte a *Sorstalanság* magyarországi fogadtatását, és vitát kavart a szerző kulturális és nemzeti identitásáról, Esterházy Péter *Estije* német fordításának megjelenése közel esett Kosztolányi *Esti Kornéljának* németországi publikálásához, így azután a Kosztolányi műve által inspirált – annak ismerete nélkül kevésbé értelmezhető – alkotás is érvényesülhetett a nemzetközi piacon. Kosztolányi németországi sikerét Esterházynak az egyik *Esti Kornél*-kiadáshoz írt utószava is elősegíthette.

A kötetben szereplő tanulmányok egyik típusa az interkulturális kapcsolatok általánosabb kérdéseivel, a másik egy-egy konkrét megjelenésével foglalkozik. Az előbbiek közé tartozik Bácskai-Atkári Júlia tanulmánya a magyar verses regényt formáló nemzetközi hatásokról, Varga Zsuzsannáé a XIX. századi magyar irodalmi élet fontos női szereplőiről, Túry Györgyé Lukács György munkáinak újbóloldali értelmezéseiről, Hites Sándoré a XX. századi magyar emigrált irodalomtudósokról, Horváth Györgyié az 1990 utáni magyar irodalomtudományról, valamint Demény Tamásé a roma és az afroamerikai irodalom és zene összefüggéseiről. Wordsworth magyarországi hatástörténetével foglalkozik Komáromy Zsolt, Ruttkay Veronika Robert Burns egy művének két magyar fordítását elemzi, interkulturális szempontból vizsgálja Ágnes Vashegyi MacDonald Szerb Antaltól *A királyné nyakláncát*, Zsadányi

Edit pedig Kelet-Európa, a Kelet és a Nyugat megjelenését Krasznahorkai műveiben. Lauren Walsh már említett írása az emlékezet, a fénykép és a szöveg kapcsolatát vizsgálja Nádas Péter két rövidebb művében, a *Saját halálban* és *A fotográfia szép történetében*, Orbán Katalin összehasonlító elemzést ad Esterházy Péter *Harmonia Caelestis* és Donald Barthelme *A Holtapa* című könyvéről.

A tanulmányok közül kiemelkedő Varga Zsuzsanna, Bácskai-Atkári Júlia, Demény Tamás és Horváth Györgyi írása. Ezek a tanulmányok szokatlan, újszerű kérdéseket vizsgálnak mai nézőpontból, és gyakran külföldi szakirodalomakra, elméletekre építenek, amelyek még csak beépülőben vannak a magyar irodalomtudományba. Varga Zsuzsanna a 19. századi irodalmi világban vizsgálja a nők irodalmi mediátor szerepét, mintegy beemelve a kánonba a kevésbé elismert női szerzőket. A magyar írónők tanulmányozása már elkezdődött Fábri Anna *A szép tiltott táj felé. A magyar írónők története a két századforduló között (1795–1905)* című kötetével, a nők kulturális mediátori tevékenységével még nem foglalkoztak (76. old.). Varga három kulturális mediátor nő tevékenységét elemzi, Pulszky Theresáét, Jósika Júliáét és Kánya Emíliaét. Míg Pulszky Theresza és Jósika Júlia férjével együtt emigrált, és írásaikkal a magyar kultúra mellett az 1848–49-es forradalom és szabadságharc magyar szempontú narratíváját is terjesztették, Kánya Emília, a *Családi kör* szerkesztőjeként a külföldi (női) irodalom népszerűsítésében játszott nagy szerepet. A tanulmány a három nő tevékenységének bemutatásával a XIX. századi nők irodalomban és kultúrában betöltött szerepének feltáráshoz kapcsolódik. Ez az angolszász kultúrában már megtörtént, de Magyarországon még folyamatban van, és így egyszerre kapcsolódik a külföldi kutatásokhoz, és mutatja be, hogy egy másfajta közegben milyen lehetőségeik voltak a nőknek az irodalmi világban.

Bácskai-Atkári Júlia tanulmánya a gyakran kutatott magyar verses regényt Byron *Don Juan*jához és Puskin *Anyeginjéhez* köti, így a

magyar verses regényeket, főképp az írás középpontjában lévő Gyulai Pál *Romhányiát*, Arany János *Bolond Istókját* és Arany László *A délibábok hőseit* is elérhetővé teszi a külföldi olvasók számára, és új szempontokat hoz be az értelmezésbe.

Demény Tamás két, igen távolinak tűnő témát, a roma és az afroamerikai irodalmat és zenét helyezi egymás mellé. Demény úgy véli, hogy a két kisebbség kultúrája, legalábbis jelenkori kultúrája között kapcsolat van, a romák az afroamerikai kultúra megjelenéseire reflektálnak, sőt például tekintik. A magyar roma alkotók közül Lakatos Menyhért, Péliné Nyári Hilda és Tristan Schwartz műveit vizsgálja, és veti össze a roma rap, elsősorban a Fekete vonat zenekar alkotásaival. A magyar irodalomtudomány nem fordít nagy figyelmet a roma alkotók műveire, ez a tanulmány viszont a vizsgálat körébe emeli ezeket a regényeket is, és az afroamerikai művek elemzésekor is használt elméleteket alkalmazza, emellett megmutatja, hogy miként fejezi ki az irodalom a kisebbségi élethelyzetet és a hibrid identitást. Emellett a roma és afroamerikai rap és hip hop zenében már feltárt hasonló művészi kifejezési módokat keresi az irodalomban is, Richard Wright és Lakatos Menyhért műveiben a rekontextualizáció és az identitáskonstrukció, Zora Neale Hurston és Péliné Nyári Hilda alkotásaiban a helyszínek működése, míg Tristan Schwartz *Katika cigányéletével* kapcsolatban a hibriditás áll a vizsgálódás fókuszában. A rapzenében megfigyelt hasonlóságok irodalombeli megjelenésének vizsgálata újszerű téma, és remekül mutatja, miként hatnak egymásra a különböző művészeti ágak, és mennyire működhetnek hasonló módon a dalszövegek és az irodalmi szövegek egy-egy téma ábrázolásában.

Horváth Györgyi az 1990 utáni irodalmi élet változásaival, illetve ezek hiányával foglalkozik, így feltárva a közelmúlt történéseit, a berlini fal lebontásának magyar kultúrára gyakorolt hatását. Horváth úgy véli, hogy 1990 után azon nyugati elméletek és módszertanok, amelyek korábban a politikai berendezkedés miatt nem épülhettek be a magyar tudomá-

nyos világba, lassan Magyarországon is teret hódítottak, de az esztétikum politizálódásához kötődő teóriák sok ellenérzéssel néztek szembe, és gyakran irányultak próbálkozások a politikától való elválasztásukra. A rendszerváltás előtt sok irodalomtudós választotta azt a taktikát, hogy a kutatott kérdéseket teljesen elválasztotta a politikai ideológiáktól, ez a távolságtartás pedig az 1990 utáni irodalomtudományon is nyomot hagyott. Két olyan műről ír, amelyek témájukban a feminista irodalomkritikához kapcsolhatók, de – különböző taktikákkal – mégis eltávolodnak tőle, Kovács Eszter eredetileg szakdolgozatként írott tanulmányáról és Gács Anna doktori disszertációjáról. A választás megmutatja, hogy a politikamentesség igénye, a nyugati elméletekkel szembeni óvatosság a fiatal kutatók tevékenységét is mennyire meghatározza. A feminista irodalomkritika és a feminizmus bizonyos körökben még ma is szitkoszónak számít Magyarországon, de a feminista irodalomkritika mellett a vitatott, a kulturális fordulathoz kapcsolódó elméletek között jelenik meg a tanulmányban a posztkolonializmus, az új historicizmus és a *queer studies*.

A kötet izgalmas vállalkozás, érdekes lehet, hogy mennyi külföldi reakciót vált majd ki. A magyar irodalom külföldi elismertségének elősegítése fontos cél, és a kötetben megjelenő, változatos témájú, a külföldi irodalmakra is figyelő és nemzetközi irodalomelméleteket is használó tanulmányok sikerrel hívhatják fel a külföldi kutatók és az irodalom iránt komolyabban érdeklődők figyelmét a magyar irodalom alkotásai iránt. Az olvasóbarátabb, több magyarázatot tartalmazó felépítés még könnyebbé tehetné volna a külföldi olvasó dolgát (aki általában igen keveset tud a magyar kultúráról), és talán több embert érhetett volna el. Mindazonáltal a kötet a mai irodalomtudomány egyik meghatározó kérdésével foglalkozik, és a tanulmányok – a bevezető írást is beleértve – értékes és érdekesítő olvasmány lehetnek nem csupán a külföldi, de a magyar olvasók számára is.

SCHÄFFER ANETT

Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Lénárt Tamás (szerk.): *Verskultúrák*

A LÍRAELMÉLET PERSPEKTÍVÁI

Ráció, Bp., 2017. 568 old. 4125 Ft

Nincs könnyű dolga a recenzensnek, amikor ilyen sokszerzős és sokszínű tanulmánykötetről kell véleményt formálnia. A *Verskultúrák* egyértelműen komoly, nagy horderejű könyv terjedelme, tematikus gazdasága és a benne tárgyalt korszakok sokasága miatt is. Képet nyújt a jelen líraértelmezési kereteiről – hogy mennyire átfogóan, arról majd később. Mégis hogyan lehet közelíteni egy ennyire széttartó tanulmánygyűjteményhez, amelynek darabjait csak az köti össze, hogy mind a lírával foglalkozik? Mérlegelni azt érdemes, hogy az egyes szövegek mennyire aktuálisak, és milyen újdonságokat tartalmaznak a szakmai olvasó számára. Fontos követelmény lehet, hogy az egyes tanulmányok mutassanak túl tárgyukon, egy-két vers vagy egy-egy életmű meggyőző elemzése nem kielégítő, ha nem nyit újabb távlatokat.

A kötet a jól strukturált, invenciózus írásokban ugyanúgy bővelkedik, mint a színvonalasabb szemináriumi dolgozatok szintjén maradó szövegekben. A tartalomjegyzéket fölülve is szembetűnő az ókori szerzőkkel foglalkozó írások hangsúlyos szerepeltetése, melyek főleg műfajelméleti kérdéseket tisztáznak. Az előszóban megfogalmazott szerkesztői szándék szerint a „líra egyre inkább olvasvalamiként jelenik meg a társadalmi kommunikáció színterein [...], amivel szembesülni idegesítő vagy bosszantó. A líraelmélet feladatkörének emiatt annak megvizsgálására is ki kellene terjednie, hogy miként lehetne oldani ezt az irritációt.” (10. old.) Ennek a célkitűzésnek azonban a *Verskultúrák* nem tesz eleget, hiszen a szakmai olvasó számára is nehéz a könyv egé-

szének befogadása. Az előszó említi ugyan a könnyűzenei líraiságot, a slam-költészetet, a közösségi médiában virálisan terjedő verseket mint korjelenséget, ám ezekkel egyik írás sem foglalkozik érdemben. Viszont a kötet az újonnan megjelent lírakutatás fejleményeinek közvetítésére törekszik: „a líra kulturális, társadalmi, antropológiai és kognitív funkciója felé fordulva helyezi új keretbe a régebbi modelleket” (uo.). Ez sikerül a klaszszikus szerzők esetében, ám a jelen irodalmára vonatkozóan hiányzanak a hasonló szemléletű vizsgálatok.

A *Verskultúrák* deklarált közelítési módja elsődlegesen az, hogy: „láthatóvá válhasson a költészet azon (nyilvánvalóan nem kultúrafüggetlen) teljesítménye, hogy [...] nemcsak feltárja, hanem formálja is azokat a megértés- és tudásformákat, diszpozíciókat, amelyek az embernek az önmagáról és a világról, nem utolsósorban pedig természetesen a nyelvről szerzett tudását artikulálják.” (11. old.)

A *könyv* négy, címmel ellátott fejezetre bomlik. A bevezető megkísérli egybeolvasni a tanulmányokat, mint ha valóban egyfelé tartanának és a fejezetek is egymásra épülnének. Az én olvasói tapasztalatom azonban egészen más, szétartótnak, olykor ellentmondásosnak tűnik a struktúra. A dolgozatok között viszont sokszor termékeny párbeszéd jön létre, például egyfelől a fenomenológiai olvasatok és a velük szembehelyezkedve a tárgy-ontológiát és spekulatív realizmust tárgyalók, másfelől a műfajelméleti és az azt dekonstruáló olvasatok között.

Az első tömbben (*Keretkezések – Műfaj, intézmény, önreprezentáció*) a szövegek új megvilágításba helyezik a költészet önmagáról alkotott, vagyis a líraértés hagyományában kialakult képét. A műfajtörténeti írások közül Agócs Péteré azt vizsgálja, hogy az epinikon, avagy győzelmi óda miként alkotja meg önnön kereteit azzal, hogy a szövegen kívüli énekvilág az énekhagyomány múltjára és az adott énektípusokhoz kötődő, meglehetősen összetett kulturális értékekre és ideológiákra reflektál. Általános érvényű meghatározása szerint a műfaj az a tér, amelyben a játék zajlik. S bár napjaink irodalmára nem tér ki, szemlé-

letmódja a jelenkort kutatók számára is hasznos tanulságokkal szolgálhat.

Molnár Gábor Tamás dolgozata sokkal közelebb áll a jelen kérdéseéhez. Az *ars poetica* definíciója és a *branding*gel való összehasonlítása ezt a verstípust az énmárka-építés kézenfekvő eszközeként mutatja be. A szerző kérdése, hogy az *ars poetica* kívül kerül-e a voltaképpeni korpuszon, végtére is metaszőveg, hiszen a költői gyakorlatról szól. Kifejti, hogy hibás az *ars poetica* felől olvasni egy életművet vagy életműszakaszt, ami szerint a tanári gyakorlatban megszokott eljárás mód. Kitér az *ars poeticának* az értekező beszédhez fűződő viszonyára is. Nagyszerű történeti áttekintést nyújt: a XIX. századtól (érvelésében visszanyúlva az ókorig) napjainkig vizsgálja tárgyát olyan kortárs szerzők verseire is kitérve, mint Térey János, Kovács András Ferenc, Borbély Szilárd vagy Orbán Ottó. Fölveti az irodalom és a piac manapság egyre nagyobb érdeklődés övezte kérdését is.

Pataky Adrienn szűkebb fókuszú írásában a szonettforma jelentőségét mint a költői önreflexió instrumentumát vizsgálja, jórészt az utóbbi évtizedek lírájában. Olvasatában a szonett mint az irodalomtörténeti változások leképezője és mint önműködő struktúra tételeződik. A formára jellemző öntematizálást a kezdetektől, Petrarcatól eredezteti, és elemzésében Tandori versein mutatja be. A szonettet a nyelvi önműködés és az önreflexió formájaként nevezi meg. Furcsa hiányossága a dolgozatnak, hogy Bertók Lászlót (*Három az ötödiken*), a magyar szonett megújítóját még csak nem is említi.

A költői szereppel két dolgozat foglalkozik behatóbban. A költőkre és így a költészetre gyakorolt hatalmi nyomást tematizálja Vaderna Gábor. Költő és költészet öndefiníciója válik láthatóvá, miközben Vályi Klára költészetét a XVIII–XIX. században végbement változás, a szerzőség társadalmi meghatározottságának módosulása szempontjából mutatja be. Kitér a mecénás szereppel járó hatalmi törekvésekre is, mely szerep meglátása szerint mindig a saját politikai érdekkörébe vonja magát a művet.

Laczházi Gyula dolgozata abból a tényből indul ki, miszerint Zrínyi Miklós lírája háttérbe szorult nagy epikus költeményeivel szemben, pedig a versek esztétikai színvonala nem marad el az eposzé mögött. Olvasatában a *Syrena*-kötetet egységes kompozícióként kell kezelni, ami „lírai verseket” és epikus költeményt egyaránt tartalmaz. A pozitivistá gyakorlat helyett – mely alapján a befogadók a szövegben szereplő személyek azonosítására törekcszenek – új nézőpontból vizsgálja a kötet személyességét, szubjektivitását. Arra alapoz, hogy Zrínyi „lírai versei” narratív keretbe ágyazódnak (szerelmi történet). A tanulmány legfontosabb hozadéka a szerzői/beszélői szerep történeti áttekintése, miközben általános következtetésekre jut, például az önéletírás felől is értelmezi a narratív struktúrát.

A legelméletibb írás ebben a fejezetben Szabó Marcellé. Szabó a költői nyelv, költői funkció elméleteinek történeti áttekintését adja. A költői praxis mint direkt cselekvés, valamint a formalista hatáselmélet bemutatása után Christophe Hanna költészeti modelljének részletes, magyarázó ismertetését nyújtja a „diszpozitív” fogalmának segítségül hívásával. Dolgozatának zárása gyakorlati prezentáció, (szintén) egy Tandori-vers elemzését olvashatjuk ilyen tematikus keretben.

A második fejezet, mely *A költői szó igazsága – (Ön)megértés és (ön)megszólítás* címet kapta, a „költészet lényegét és funkcionalitását a nyelvi „teremtőerő”, a „performativitás”, a nyelvi „esemény”, a „történet” és az „igazság” kérdései felől közelíti meg. Ezen az elméleti talajon bomlik ki az a két tanulmány is, amely az önmegszólító verstípus kategóriájával operál. Kulcsár Szabó Ernő Kosztolányi Dezső, *Ha negyven éves elmúltál...* című verséről adott értelmezésének egyik célja Kosztolányi 1929-es – az önmegszólító verstípus „irányvesztéseként” olvasott költeménye – líratörténeti jelentőségének hangsúlyozása. A lenyűgözően részletes analízis mellékutakat nyit és továbbgondolásra késztet. Ezt a verstípust tárgyalja Balogh Gergő dolgozata is. Fókuszpontja az igazság és eticitás a költészetben. Megállapítása szerint

a költészet az igazságosság ígérete és legvalószínűbb terepe.

Pataki Viktor és Gorove Eszter tanulmánya egyaránt Oravecz Imre lírájával foglalkozik. Pataki az időszembesítő verstípus értelmezési keretében vizsgálja Oravecz Imre szövegeit, valamint az emlékidézés nyelvi lehetőségeit is feltérképezi a *Halászóemberben*. Gorove fókuszba az én és te viszonyán van, de szintén az emlékezés/táj/idő/én problémakörbe bocsátkozik bele. A két dolgozat egymás mellett kioltja egymást, elemzett szöveghelyeik is jórészt ugyanazok, ahogyan a legtöbb konklúzió is, viszont a két munka nem reflektál egymásra. Gorove nagyobb léptékű áttekintést tesz ugyan, mikroelemzések helyett három kötet összefüggéseivel, irodalomtörténeti beágyazottságával foglalkozik, ugyanakkor legfőbb állítása, hogy az idő múlását a tér változásaiban mutatja be a vers.

A *Verskultúrák* egyik legkiemelkedőbb darabja – Mészáros Márton Kovács András Ferenc költészetét olvasó szövege – a pátosz meghatározásait (Arisztotelész, Goethe, Warburg stb.) és líraelméleti alkalmazhatóságát is tárgyalja. Fontos, fajsúlyos megállapításokat tartalmazó, jól felépített dolgozat ez, pontos, szövegközeli elemzésekkel. A pátosz fogalomköre tisztázásának és olvasási módjainak lehetőségeit ma égetően szükséges feltárni. A pátoszról (giccsről) tájékozódni ma, az újkomolyság (pl. Krusovszky Dénes lírája) és az új tárgyiasság (pl. Závada Péter újabb versei) miatt is elengedhetetlen. Mészáros Márton megmutatja, a hamis pátosz ellentétben áll a bensőséges őszinteséggel; kitér arra, hogy a kortárs költészetben már-már tabu az „igazi pátosz” is. Ezt a megjelölést szitokszóként, a dilettáns irodalom sajátjaként vagyunk hajlamosak érteni.

Mészáros Kovács András Ferenc verseiben vizsgálja a pátosz megjelenési formáit, s arra jut, hogy a persónak alkalmazása és az imitációjelleg óvja meg a költeményeket a rossz pátosztól. Így hiába dagályosak, fellengzősek, nem tekinthetők reflektálatlanoknak, hiszen bővelkednek az eltávolító gesztusokban. Ilyen szemmel elemzi a *Friss tinta, tinta, tinta* című verset, olvasatából kiderül,

hogy ez valóban gazdagító perspektíva. Izgalmas és fontos tanulmány ez tehát.

A harmadik blokk *A líra antropológiája – Kognitív-, bio- és poszthumán poétikák* főírat alá rendeződik. A cím sokat ígér, de valójában csak kószolót kapunk a megjelölt témákból.

Halász Hajnalka a hallás és a nyelv kapcsolatát vizsgálja, kitér a költői nyelv értelmezésére, illetve – Herder alapján – az állati, a természeti és a költői nyelv meghatározását adja. Foglalkoztatja a nyelvvel és öntudattal nem rendelkező állat és ember szembeállításának kérdése, alaptézise, hogy az érzékek mint aktív teremtmények az adott állatfaj világát definiálják, azaz például a pók művészete a hálóban összpontosul, ez egy szűk tér, ez az ő világa, vagyis minél inkább összpontosulnak az érzékeink, annál intenzívebb az adott faj művészi képessége. Kérdésként megfogalmazódhat az olvasóban – s a tanulmány nem tér ki rá –, miféle művészetfogalommal operál a szöveg. Például a pók művészetének ki a befogadója? Az ember? Milyen viszonyban van maga a terminus (művészet) a humánnal. Mintha magával a kategóriával (művészet) is éppen az történe, amit következtetésében Nietzsche szavaival foglal össze: „mindaz, ami az embert az állattól megkülönbözteti, ennek a képességnek a függvénye, tehát a képessége, hogy a közvetlen szemléleti metaforákat sémává desztillálja, más szóval, hogy a képeket egy-egy fogalommal oldja föl.” (302. old.)

Timár Andrea az előtérbe kerülő poszthumán elméletek kérdésirányait Wordsworth műveinek elemzése nyomán mutatja be. Kérdése, hogy létezik-e, pontosabban el lehet-e képzelni egy olyan emberen túli, ember utáni olvasatot, amely (már) nem emberi tekintettel tekint a veszteségre, amely (már) nem emberi hangon szól a pusztulásról. És ha igen, milyen lehet ez a poétika, amely az ember pusztulását, az emberi pusztulást vagy az emberi pusztulását nem (?) túlélőként tételezi. Ennek átgondolásához Meillassoux spekulatív realizmus és nem-korrelacionista filozófia fogalmát használja Timothy Morton tárgyorientált ontológiájával együtt. Hiszen: „A természettudományos

formulák az emberi faj kihalása utáni idő megragadására is képesek.” (321. old.) A tanulmány jó áttekintést nyújt, azokat az újabb filozófiai irányzatokat alkalmazza, amelyek a bio-, poszt- és transzhumán líraértéshez természetesen használhatók, ugyanakkor kortárs irodalmi példákra nem tér ki.

Tolcsvai Nagy Gábor szemiotikai fókuszú tanulmánya a nyelv felől vizsgálódik, hiánypótló közelítésmódját és módszertanát tekintve. A késő modernség paradigmaalkotó, hagyományosan a „személytelenség” és a „tárgyas költészet” kategóriáival jellemzett szövegeit elemzi, s egyúttal hasznos eszköztárat kínál a kort tanulmányozóknak. Szintén a nyelv felől közelít Simon Gábor, aki a Coseriu-tételre alapoz: a költészet mibenlétét a nyelv funkcionálisában véli felfedezni. Axiómája, hogy a nyelv a humán megismerés közege (ezen a ponton kapcsolódik a korábbi, poszthumán tárgyaló írásokhoz is), a poétika tehát nyelvi konstrukciók és az olvasó elméje közti interakció. Azaz a jelentésközlési folyamat dinamikus. Kognitív poétikáról beszél, amely vállalja egy megismerő pozíció kijelölését a műalkotáson kívül. Lényeges állítása, hogy az emberi megismerés modelljeire is reflektálni kell a poétikai magyarázatban. Végeredményben azt vizsgálja, a költészet befogadása tekinthető-e abduktív aktusnak, s hogy ebben milyen szerepe van a nyelvi megformálásnak.

A nyelv mellett a technikai képek költészetre gyakorolt hatása is a vizsgálat tárgya. Ezek poétikai szerepét tanulmányozza Lénárt Tamás Pilinszky János *Ravensbrücki passiójában*. Azt ígéri, ezen poétikai eljárás háború utáni líranyelvben betöltött szerepét is bemutatja, ám ez dolgozatában nem valósul meg. Versolvasásában a kép-film-fényképszerűsége, illetve a „technikizált látásra” koncentrált, azonban ez a fókusz nem gazdagítja a vers olvasatát. Nagyon kézenfekvő ezt a látásmódot a szenvedéstörténettel összeolvasni, hiszen a cím is erre utal, azonban Lénárt dolgozatában a filmszerűség bemutatása felületesebb, a két szempont együttes érvényesítésének konklúzióját mindössze a bibliai

passió újramondásának, bemutatottságának, a reprezentáció dilemmájának paradoxonjaként láttatja, pedig a vers ennél tágasabb olvasatot kínál fel, úgy általában a Másik szenvedése, passiója mint idegen, empátiával is megközelíthetetlen jelenség tematizálódik. Mivel elmarad a bevezetésben megígért távlatosság, a tanulmánynak nincs is igazi konklúziója.

Az utolsó blokk *A líra médiuma – A médiumok lírája, Írás, tér, ritmus*, „a költői nyelv közvetítőkéességének mibenlétét magának a közvetítésnek mint olyannak a problematizálásával kívánja körüljárni” (19. old.).

Simon Attila Plátón *enthusiasmos*-fogalmát vizsgálja, s közvetítésként, közvetítő szerepként érti a medialitást, ami a nyelv- és líraért-sünkét az antikvitas óta meghatározza. Plátón *choreia* kapcsán kifejtett esztétikai elméletét mutatja be a kartáncok performatív művészi produkciójának politikai, erkölcsi és érzéki-mediális aspektusairól szólva.

Tamács Ábel tanulmányában Catullus apropóján a nyelvi matéria „közegellenállását” és ennek líraelméleti konzekvenciáit tematizálja. S a „közegellenállás” problémája ragadja meg Konkoly Dániel figyelmét is, aki Kassák Lajos „munka” fogalmának potenciális jelentésrétegeit is feltérképezi. Kifejtéséből megtudjuk, Kassáknál szerep jut egyes technikai médiumoknak, melyek veszélyeztetik a költői én hagyományos pozícióit és antropológiai-individuális státuszát. A kötetben egyedül ez a dolgozat foglalkozik magyar avantgárd szerzővel, a mai líra befogadásához is fontos volna nagyobb hangsúlyt fektetni erre a területre, hiszen a kortársak is párbeszédbe lépnek ezzel az irányzattal (elég csak Mohácsi Balázs *Hungária út hazafelé* című, most megjelent kötetére gondolnunk).

A technicizált írásfolyamat poétikai következményeit veszi sorra Kulcsár-Szabó Zoltán. A kézírás, az írógéppel mint társszerzővel való alkotás és a szövegszerkesztőben végzett művészi munka gyakorlati és részben alkotáslélektani kérdéseire is kitér. A kézírás mint legközvetlenebb technika, magányos tevékenység az írógép megjelenése óta háttérbe szorult, s a gép mint társ vesz részt a versírás

során. Tanulságos következtetésekkel jár a hibatípusok számbavétele is. Tanulmányának gyakorlati részében Tandori Dezső deklarálta írógéppel (társhatározó!) létrehozott költeményeit elemzi. Érdekes lett volna még nagyobb hangsúlyt fektetni a digitálisan szerkesztett szövegek írásfolyamatára, a papírra rögzített betűsor kötelező linearitása a létrehozás közben ugyanis egy ilyen könnyen módosítható médiumban elodázódik, csak a kész szöveget jellemzi, fogalmazás közben könnyedén illeszthetünk be szavakat a már leírtak elé.

Műfajelmélet, műfaj történet, a műfaji határok és műfaji kódok alapján történő olvasás egyidejűleg jelen van a *Verskultúrák*ban. Ahogy a költői szó igazságának filozófiai vizsgálata és a költői nyelv nyelvfilozófiai, lingvisztikai megközelítése is. Ez utóbbi remek, friss eszközkészletet ad a mai kutató számára a szoros olvasáshoz. Bár a tanulmánykötet tematikus sokféleségén, arányosságán lehetett volna még javítani – például, ha nem foglalkozik redundáns módon több szöveg ugyanazzal a korpusssal –, így sem lehet okunk panaszra. Hiányérzetünk támadhat azonban azért, mert a kortárs líratendenciákat nem tárgyalja a kötet. A *Verskultúrák* irodalomtörténeti lefedettsége bár tágas, mégis véletlenszerű; a jelenben használt műfaji, formai tendenciákat sem veszi sorra. Hatalom és irodalom kapcsolatáról szólva hiányoznak az aktuális irodalompolitikai, művészetszociológiai problémák tételezése, ezek az irodalmi közbeszédben jelenleg rendre felfelülnek, a kötetben azonban csak érintőlegesen is alig jelennek meg. (Csak néhány példa a közel-múltból állításom alátámasztására: a *Műút* online-on zajlott nemrégiben kritikusvita Parti Nagy Lajos új kötetéről és a poétikai megújulás szükségességének kérdése körül. Ugyanitt jelent meg Csete Soma kritikája Závada Péter *Roncs szelvényekben* című kötetéről, ahol az irodalom marketingstratégiáit, pontosabban az irodalomra épült marketinget diskurzuselemként tárgyalva kéri számon a szerzőt és a művet. [Korábban ugyanezzel a fókusszal fordult Kemény Zsófi rapalbuma felé is]. Érdekes kérdés tehát a marketing ígéreteinek hatása a szö-

vegek befogadására. De itt említhető még Vida Kamilla és Kállay Eszter írása, amely szociokulturális kérdések felől közelíti meg Peer Krisztián költészetét és az abban megjelenő maszkulin-hegemón lírai ént, Peer verseit életrajzi tényeivel és [valóban túlzott számú] interjúinak tartalmával összevetve. Újabb vizsgálható jelenség, a szerzői interjú hatása a költészet befogadására.)

Kijelenthető tehát, hogy a tanulmánygyűjtemény minimálisan nyit a kortárs horizont felé (jelen diskurzusának érdeklődéséhez legközelebb a bio-, poszt- és transzhumán líra elmélete áll), annak újdonságaihoz elméleti fogódzót csak egy-két dolgozat kínál. Talán a kötetben nagy számban szereplő ókori irodalmat tárgyaló szöveg helyett érdekesebb lett volna erre felé vizsgálni.

Mindezek mellett a *Verskultúrák* fontos, fajsúlyos tanulmánykötet, a szakmai olvasó számára megkerülhetetlen.

KISS GEORGINA

Visy Beatrix: Madártávlat és halszemoptika

IRODALOMKRITIKÁK

Szépírók Alapítvány – Műút Könyvek, Miskolc, 2017. 328 old., 2500 Ft

Tökéletes kezdésnek tűnik Visy Beatrix kritikakötetének az utolsó darabjából vett mondat, amelyet ő is egy általa recenzeált kritikustól idéz, hogy aztán én idézzem, amikor az ő kötetéről írok kritikát: „Létezik a kritikaírásnak egy igencsak bizarr alfaja, amikor kritikusok más kritikusok kritikáit összegyűjtő kötetekről írnak.” (301. old.) Lengyel Imre Zsolt egyik írásának a felütése ez, amit lehet még fokozni, hiszen éppen egy kritikaszerűség van születőben Visy kötetéről. Bizarrság a köbön, de miért éppen a kritika világa ne lenne bizarr manapság. Ám a helyzet nem csupán komikus, hanem tanulságos is annak, akit manapság érdekel az irodalomkritika

működése. Kétlem, hogy sokan volnának, ami talán nem is baj.

Vagy mégis? Mert kinek is ír a kritikus? Visy idézi Radnóti Sándornak a rendszerváltás hajnalán írt híres cikkét arról, hogy a bíráló és értelmező kritikus viszi be a művet az irodalmi kommunikációba. Az irodalmi kommunikáció fenntartása viszont egyre kevesebb ember ügye, és ha a művek eljutnak is az olvasókhoz, a róluk írott kritikák már kevésbé. Nem sokan olvassák a bírálatokat közlő irodalmi folyóiratokat, talán még a *Magyar Narancs*ban és az *Élet és Irodalom*ban megjelenő kritikák kivételével. A lapokban megjelenő kritikák egykori címzettje, a „művelt nagyközönség” helyén ma már jóformán csak a szakmabéliek állnak, akik „hivatalból” olvasnak kritikát.

Ugyanakkor a kortárs irodalom hallatlanul izgalmas, sokszínű, és elég sok fontos mű született az utóbbi időben. Igazi nagy, korszakos mű persze kevesebb, de ez így van rendjén. Talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy a kortárs irodalom sikertörténet, főleg a próza, hiszen verset még kevesebben olvasnak, mint regényt vagy novellát, és verset fordítani is jóval nehezebb. Ez a minőség színvonalas kritikát érdemel, s hál istennek, abban sincs hiány. Itt van például okáért Visy Beatrix kötete, amelynek 49 írása jóformán a kortárs magyar irodalom egészét átfogja.

Nem mindig a kritikus választja ki, miről írjon, ám bizonyos következtetéseket le lehet vonni a tartalomjegyzékben található névsorból. Egyrészt azt, hogy Visy részt vesz az irodalom üzemszerű működtetésében, vagyis ő is foglalkozik mindazokkal a könyvekkel, amelyek megjelenésükkor nagyobb visszhangot keltettek. Ez bizonyos értelemben biztonsági játék, ám teljesen mégsem az, hiszen ilyenkor az a kihívás, hogy az adott kritikus mit tud még hozzátenni azokhoz az értelmezésekhez, amelyek monadjuk a *Világoló részletekről* vagy a *Nincstelenekekről* születtek. A kötelezőnek is mondható körökön túl azonban ott vannak a kevésbé ünnepezt szerzők, és talán a róluk írottakban érhetők tetten igazán egy kritikus preferenciái.

Figyelemre méltó továbbá, hogy a 49 kritika közül 18 női szerzők-

kel foglalkozik, ami igen nagy arány, tekintve, hogy mint a magyar közélet egészében, az irodalmi életben is férfidominancia érvényesül. Ezért is külön öröm és feltehetően a kritikus számára is kihívás pályakezdő írónők munkáját, például Láng Orsolya *Téjszobor* című regényét alapos elemzés tárgyává tenni. Erre az alaposágra pedig szükség is volt ahhoz, hogy Visy megfogalmazza bírálatát a könyvről, amelynek éppen a nagy munkával létrehozott, sűrített nyelve jelent buktatót a befogadás során: „ez a kimódoltság, megcsináltság mintha egyfelől nem hagyná lélegezni a szöveget, élni a történetet...[...] Másfelől ez eredményezi azt, hogy a regény mindvégig egyfajta tetőpont-érzetben tartja az olvasót, így jobbára hiányoznak a dinamikai ívek, a ráfutások.” (66. old.) Visy kritikájában éppen az van meg, amit a regényből hiányol: a hosszú, kitartó ráfutás, mellyel célhoz ér, vagyis érvekkel, elemzésekkel támasztja alá a bírálatot.

Vagy nézzük például a Somogyi Aranka *Testmértan* című kötetéről írt kritikát, az *Elomló geometria* című, rövidebb lélegzetű írást. A terjedelmi korlátok a kritikust önfegyelmre készítetik, hiszen sokkal könnyebb több oldalban, mint öt bekezdésben érvelni egy könyv mellett vagy ellen. Visy ezt is meg tudja oldani, méghozzá remekül. Nem csupán a versekről, valamint a velük párbeszédet folytató képekről szól, hanem arra is rámutat, mit ad hozzá ez a kötet a testről folyó, végtelennek tűnő diskurzushoz: hogy „a szerző a testrészekkel is kifejezhető érzelmeket és lelki tartalmakat, (test)képzeteket, nyelvi sztereotípiákat ütközteti a szakrendelők orvosi kifejezéseivel, a betegségek, a vizsgálatok konkrét és pontos megnevezéseivel, azt kifejezve, miként fonódnak össze a lelki-érzelmi és a testi tünetek, a fájdalom, a magány, a hangulatok, az identitás jegyei hogyan jelennek meg a testen, a testen, és fordítva.” (263. old.)

Nádas Péternek a tavalyi év szenzációjának számító memoárja, a *Világoló részletek* a másik végletet képviseli Visy repertoárjában, hiszen nincs olyan irodalmi lap, amelybe legalább egy kritikus ne írt volna róla. Sőt viszonylag gyorsan komoly

német és angol nyelvű recepciója is született – nem könnyű róla újat mondani. Visy azonban évek óta vizsgálja az irodalom és a fotó kapcsolatát, egymásra hatását, és ez az értelmezési irány itt különösen termékenynek bizonyult, hiszen nem csupán a címben, hanem a szöveg egészében is számos reflexió található mind a fényképezés technikájára, mind a fényképekre. Az *Élfények és derítőlapok* című, tanulmány hosszúságú kritikában egymásra (fény)képeződnek az írás és a fotó technikái: „a retusálás mint képi rekonstrukció és az archiválás szintén vonatkoztatható a memoár eljárásaira. A roncsolt, töredezett, gyűrött képfoszálányokból, rosszul fixált nagyításokból aprólékos lépések sorával javított képek eredményeként a halott vagy eltűntnek nyilvánított személyek alakja és arca felismerhetővé válik.” (19. old.) Visy értelmezése szerint ilyen alakok és arcok népesítik be Nádas fotóalbumát, melyben feltárnak a múlt évszázad történelmi eseményei éppúgy, mint a családi élet intimitásai.

A vaskos kötet öt kisebb szakaszra tagolódik, ami mindenképpen jól tesz az olvashatóságnak, noha nem minden esetben világos, hogy egy írás miért éppen az adott egységben kapott helyet, főleg az első két, novellásköteteket és regényeket recenziáló írásokat tartalmazó blokk (*Az érzékelés hidjai* és *A magányos helyvadász*) esetében. A későbbiekben már világosabb a szerkesztés szempontja. A harmadik, a *Nyelvnyűvő, szomorzsó, mesegyűróban* elegyes, nehezen meghatározható műfajú szövegekről esik szó, mint például Mosonyi Aliz *Magyarmesék* című kis groteszkjeiről, vagy Térey *A legkisebb jégkorszakáról*. *A mérés lázgörbéje* című blokk tizenkét, verseskötetéről szóló bírálatot tartalmaz, míg az utolsó, *A kontextus tágas csarnoka* hat, az irodalomtudomány körébe tartozó szöveget. Vagyis Visy, pályatársaihoz hasonlóan, nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy egyetlen műnemben vagy műfajban mélyüljön el, hanem hol erre, hol arra kap felkérést. Ez azonban általában jól tesz a kritikusnak, tágitja a szemhatárát – és egy keveset talán enyhít minden kritikus kínzó problémáján, azon tudniillik,

hogy hiába olvas reggel-délben-este, úgysem ér sosem a végére.

Visy Beatrix ebben a könyvben kitergette aduit, bizonyítva, hogy a hazai kritikusok középmezékének egyik fontos alakja, aki nem sajnálja sem a fáradságot, sem a karakterszámot, ha egy szövegnek a végére akar járni. Olyan kritikus, akit nem annyira a „csattanó”, az értéktétel foglalkoztat, mint inkább az, hogy megértse az adott szöveget; felmutassa belső összefüggésrendszerét, erővonalait, és egy lehetséges olvasatot tárjon az olvasó elé. Ami persze korántsem jelenti, hogy Visy ne értelmelne, hanem azt, hogy ezt finoman, alapos elemzésekkel megtámogatva teszi, és érvrendszere, értelmezései még akkor is már-már vonzóvá tesznek egy könyvet, ha éppen nincs a legjobb véleménnyel róla. Még ha jóval több fenntartásom volt is Péntek Orsolya első regényével (*Az andalúz lányai*) kapcsolatban, mint neki, *Az érzékelés hidjai* című kritikája akkor is nagyon tetszett. Noha – meg kell jegyezni – e regény olvasása Visy általában visszafogott stílusára sem volt jó hatással, gondolok itt a kezdő mondatokra: „Péntek Orsolya regénye a zsigerekig hat(ol). Olvasása közben göndörödik a tincs, pirul vagy elsápad a bőr, összehúzódik a mell, ível a csípő, mint ahogy Szerterkéé, férfikezek és ránehezülő férfisúlyok alatt.” (53. old.)

Érdeemes lett volna egy előszóval bevezetni a szövegeket, és azt is elmondani az olvasónak, hogy a sokat ígérő cím ellenére a fotográfiának ezúttal nincs kiemelt szerepe a kötetben, csupán egy-egy elemzésben kerül elő. S ha már hivatkoztam Visy Radnóti-olvasatára, akkor álljon itt, amit Radnóti Sándor ír a fülszövegben: „A madártávlat és a halszemoptika egyaránt széles látószöveget jelent, de mégis alapvetően különböző nézőpontokat; a cím az ilyesmire való nyitottságra utal. Visy alapvetően követő kritikus, aki gondosan megmutatja a bírált művek szerkezetét, hogy aztán higgadtan mérlegelje működését, teherbíró képességét. [...] Jó helyekre visz, és gyakran ismeretlen területekre.” Így van, és csak annyit tennék hozzá, hogy érdemes vele tartani.

DECZKI SAROLTA

Voszka Éva: Az állami tulajdon pillanatai

**GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉS TUDOMÁNY-
TÖRTÉNETI NÉZŐPONTOK**

Akadémiai, Bp., 2018. 408 old., 5900 Ft

A könyv az államosításokat, a privatizációkat, az állam gazdasági szerepének ezekhez többé-kevésbé kapcsolódó változásait és mindezek tükröződését vizsgálja a közgazdasági elméletekben. A kutatás nagyrészt a kapitalista világra korlátozódik – ideértve a kapitalista útra térő volt kommunista országokat –, de viszonylag kevés figyelmet fordít magukra a kommunista rendszerekre, amelyekben úgyszólván magától értetődő majdnem minden gazdasági tevékenységet folytató szervezet államosítása és a gazdasági döntések szélsőséges centralizálása. A kutatás tárgyát nem az egyes tulajdonosváltások, hanem a privatizációs és államosítási hullámok alkotják, amelyek összekapcsolódnak a kapitalizmus adott formájának változásaival; a politikai folyamatokat is jelentő utóbbiak elemeiként jelennek meg. Az is lényeges vonása a könyvnek, hogy az amúgy a magyar gazdaság kiterjedt magántulajdonon alapuló működési rendszerének híveként ismert szerző a privatizálás–államosítás dichotómiát itt most nem értékeli, hanem az értelmezést tekinti főadatának.

A tárgyalás két fő részre oszlik. Az első a privatizáció–államosításnak és általánosabban az állam gazdasági szerepének USA-beli és európai, időben a XIX. század második felétől napjainkig terjedő változásait mutatja be; a második tárgyalja a témához kapcsolódó elméleteket. Az első rész kiterjedten alkalmaz idő- és térbeli összehasonlításokat. A térbeli összehasonlításokban sajátos nehézségeket okoznak az állami és magántulajdon fogalmának bonyodalmai (például a Private–Public Partnershipben létesített intézmények besorolása), országok közötti különbségei. Persze sem az állami, sem a magán-

tulajdon és így arányuk sem csak államosításokkal és privatizációkkal változik, de az utóbbiak alkotják a változások legmegfigyelhetőbb mozgatóit. A GDP százalékában mért privatizációs bevételek az 1980–90-es években a világban és az Európai Unióban is jelentősen növekedtek, a 2000-es évek elején erősen visszaestek, majd ismét emelkedtek, de a korábbi csúcstól nem érték el. Abszolút értékük 2000-ben megközelítette, a 2008 utáni években általában meghaladta a 200 milliárd dollárt. A világszintű államosítási kiadások a korábbi évek 10–20 milliárd dolláros szintjéről 1998-ban emelkedtek, lényegében tartósan, 50 milliárd fölé; egy rövid átmeneti időszakban, 2007–2009 között az (évi) 200 milliárdnak is fölötté voltak.

A tüzetesebb vizsgálódás kiindulópontja három, egymástól elkülönülő időszak megkülönböztetése. A XIX. század második felétől mintegy száz éven át Európát és az USA-t is az állami tulajdon terjeszkedése jellemezte. Ez az 1980-as évektől a visszajárára fordult: az államosításokkal szemben a privatizációk váltak jellemzővé. 2008 után pedig egyszerre ugrott magasba mind a kettő.

Az első időszakon belül 1914-ig a bővülő állami tulajdonlás döntően a piacépítést, a magángazdaság fejlődését, civilizatorikus (közlekedési, kommunikációs, egészségügyi stb.) feltételeinek megteremtését segítette a szó széles értelmében vett kultúrálami részeként; a hiányzó magántőkét pótolta. A fizikai infrastruktúra mellett sok helyütt pénzügyi infrastruktúra-teremtésről is gondoskodott. Fontos példa a vasúthálózatok fejlesztése, amelynek általában koncessziós megoldású kezdetei súlyos korrupciós bajokkal, máskor csődökkel jártak. Részben ez magyarázza, hogy majdnem mindenütt az állam vált a vasutak tulajdonosává. Az állami tulajdonú bankok létesítése az – angolszász országokon kívül győnge – közbizalom erősítése érdekében látott szükségesnek.

A földolgozóipari állami tulajdon fejlesztésében Franciaország járt elől (már a XVII. században porcelán-, gobelinmanufaktúrákat létesítettek). Itt később a merkantilizmus hajó-,

textil- és más gyárak állami tulajdonához is elvezetett; állami dohány-, só- és más monopóliumok számos országban létrejöttek – céljuk az állami bevételek növelése volt. Hazánkban a kiegyezés után hozták létre a későbbi MÁVAG egyik elődállalatát; két másikat csődből mentettek ki. A szerző részletesen elemzi az állami tulajdon országok közötti szerepkülönbségének magyarázó tényezőit: a fejlettségi különbségeket, a piacok rendellenességeinek kiküszöbölésére irányuló törekvéseket stb. Emellett arra is rámutat, hogy a XIX. század végén az USA az állami tulajdon kiterjesztéséről áttált a szűkítésére és arra, hogy gazdasági célkitűzéseit szabályozási rendszerek kialakításával érvényesítése.

Az állami gazdasági beavatkozás kiterjesztésében az első világháború új fejezetet nyitott. Az égető hadi és közellátási szükségletek föltétlen kielégítésének igénye miatt a magánvállalatokat részben parancsuralom alá helyezték, részben államosították. A háború után a szociáldemokrata pártok erősödésével az állam gazdasági szerepének (államosításokkal és más módon való) erősítése politikai hátszelet kapott. Az újabb háborús készülődéssel együtt járt a (szabatosan sohasem definiált, nem tudományos, hanem politikai alapon megközelített) „stratégiai” ágazatok működésének fokozott állami kontrollja. A két világháború között több fontos európai országban létrejött diktatúrák különösen erősen munkálkodtak az állam gazdasági szerepének erősítésén, de nem csak ők tették ezt. A liberális piacgazdaság megrendülésére azokban az országokban is az állam funkcióinak, ezen belül a tulajdonlásnak a kiterjesztésével reagáltak, ahol a kapitalizmus és a demokratikus berendezkedés megmentése volt a cél. Aztán a második világháború a hadigazdálkodás, az ezzel járó államiszerep-növekedés újabb hullámát hozta magával.

Az 1940-es évek közepén kezdődő, katonailag viszonylag csöndes, gazdasági prosperitással jellemezhető évtizedek – az USA és néhány kisebb európai ország kivételével – paradox módon nem hoztak trendváltást. Ez részben a hidegháborúval és

részben azzal is magyarázható, hogy a mindent államosító Szovjetunió a baloldali pártok számára példát, hivatkozási alapot adott. Közvetlenül a háború után államosítást jelentett sok helyütt a kollaboráns vagyoni elkobzása; másutt a hiányzó magántőke helyett az állam szállt be súlyosan károsult üzemek újjáépítésébe. Ilyen – akkor még távolról sem mindenre kiterjedő – államosítások történtek az első években a szovjet érdekerületté vált Kelet-Közép-Európában is. Érdekes a szerző leírása az amúgy konzervatívként (és későbbi köztársasági elnökként) ismert De Gaulle háború utáni francia kormányfő államosítási filozófiájáról. Az állami tulajdon kiterjesztése az 1950–60-as években is folytatódott, különösen Nagy-Britanniában, Olaszországban, Spanyolországban, Finnországban. Az 1970-es évek olajválságai kapcsán pedig államosításokra részben válságkezelési céllal is sor került. Az állami tulajdonnak ez a több évtizedet átívelő bővülése a kapitalizmus formaváltásához kapcsolódott; az 1950–60-as években kialakult jóléti-tervező és (továbbra is) fejlesztő, modernizáló állam működésének egyik bázisaként tekintettek rá.

Az 1980-as években azonban megfordult a trend. Ebben szerepe volt annak, hogy az államosító válságkezelések kevésbé jártak sikerrel; ráadásul jelentős fiskális deficitnek forrásává váltak. Az állam kiterjedt gazdasági szerepét erősödő bírálat érte. A privatizációs hullám az 1970-es évek végén Nagy-Britanniában kezdődött (a British Telecom 1984-es magánosításával), de a bajnokok közé került a korábban ugyancsak erősen államosító Portugália és Finnország is. A középmezőnyt (1992-ig összesen a GDP 5-10 százalékának megfelelő privatizációs bevétellel) Olaszország, Svédország, Írország és Spanyolország alkotta, de magánosítottak Franciaországban (1986-tól, amikor a jobboldal került kormányra a korábban több bankot és vállalatot államosító baloldal után) és a legtöbb más nyugat-európai országban is. Voszka bemutatja néhány ország privatizációs technikáit, ágazati preferenciáit és további részleteket is, nem megelégedve e folyamatok társa-

dalmi-politikai összefüggéseiről sem. Külön alfejezet tárgyalja a kelet-közép-európai rendszerváltó privatizációt, ennek gyakran ellentmondásos célrendszerét, ingyenes – ezen belül állampolgári, illetve dolgozói alapú –, továbbá készpénzes és hitelnyújtásos módszereit, valamint összefüggéseit a kárpótlással. Elemzi a nyugati és a kelet-közép-európai magánosítás különbségeit és hasonlóságait.

A privatizációs évtizedek azonban megvetették az irányzat kritikájának alapjait is. A kritikusok rámutattak arra, hogy a liberalizáció és dereguláció a magánkézbe adás alternatívája is lehet; ezt a gyakorlatot követték Kínában, de például Szlovéniában is. A privatizálással, főleg, de nem csak a monopolisztikus, oligopolisztikus ágazatokban, nagy szerepet kapott a reguláció, amely költséges és sok nehézséggel járó tevékenység. Új, de korántsem problémamentes formákban hozza vissza az állami beavatkozást. Voszka megállapítja: a privatizációval a nyugati országokban az állami szerepnek nem föltétlenül az egyébként nehezen mérhető nagysága, hanem a módszere változik. Persze Kelet-Közép-Európában a magánosítás kétségtelenül a kapitalizmus létrehozásának egyik alappillére volt.

Összefoglalóan a szerző az államosítási hullámokat és később az 1980-as évektől 2007-ig terjedő neoliberalis korszakot egységes modell keretbe foglalja. Közös jellemzőjük az országokat, a köztulajdon kiterjesztésének változtatási irányát és a szabályozáshoz fűződő viszonyát is érintő összehangoltság mellett az, hogy a döntés és a végrehajtás mindig politikai természetű, a kiindulópont pedig valamilyen rendkívüli helyzet volt; a tulajdonosi változások egybekapcsolódtak a gazdasági-társadalmi berendezkedés egészét érintő útkereséssel.

A tulajdonváltások máig utolsó időszaka összefügg a nagy recesszióval; ennek megfelelően Európában és az USA-ban 2007-ben, Magyarországon 2010-ben kezdődött. A világban ezt az időszakot egyszerre jellemzi, hogy az előző időszakhoz képest a magánosítások és az államosítások száma ugrásszerűen megnö-

vekedett. Hazánk ebben is kilóg az általános képből: nálunk ez inkább államosítási időszak, amelyet a könyv részletesen tárgyal.

A kiterjedt államosítások jelentős részben bankokat és más pénzügyi közvetítőket értek – most is rendkívüli (ezúttal csőd- vagy ahhoz közeli) helyzetet váltotta ki őket –, konszolidálásuk után – az USA-ban gyorsan, Európában jóval lassabban – ismét magánkézbe kerültek. Európában Írország és Görögország járt mind az államosítások, mind a privatizációk élén. Olaszország, Franciaország és Németország viszont alig vett részt a nagy mozgásban. Ezen túlmenően is fontos országcsoport különbségek mutatkoztak, például a portugálok és a lengyelek a bankoknak inkább magánosításában, a spanyolok és a belgák inkább államosításában jeleskedtek. Sajátos módon jelent meg mindkét irányzat Franciaországban, ahol az állam energetikai részvényeket adott el, miközben a vízszolgáltatás egy részét köztulajdonba vették. Az ellentétes irányú mozgások mellett jellemző lett a vegyes formák alkalmazása is; mindez azt mutatja, hogy az egyetlen helyes megoldásba vetett hit megrendült. Ebben az időszakban lett jelentős kiterjedés a külföldi állami tulajdon: főleg olajgazdag országok vállalatvásárlásai (részvényvásárlásai) más országokban.

A könyv második fő része az állami tulajdont, általánosabban az állam gazdasági szerepét érintő tudományos fölfogásokat vizsgálja. A vizsgált nézetek részben szűkebb közgazdaságiak, a költségek és megtérülések alakulását vizsgálja, részben politikai gazdaságtaniak, intézményeket, társadalmi-politikai motivációkat elemeznek. A szerző további kérdése a könyvnek ebben a részében az, hogy a vizsgált nézetek hogyan hatnak a gazdaságpolitikára alakítására.

A tárgyalás itt is időrendi. A magántulajdon teljes fölszámolását előirányzó marxi elképzelések taglalásával kezdődik, és a – gyakorlatba inkább átültetett, a nyugati világban gondolkodást nem kevésbé befolyásoló – lenini nézetekre is kitér. A szerző tanulságosnak találja azt, hogy Lenin személyében megvalósult a tudo-

mány és a politika perszónalunioja, és a gyakorlat még ilyen körülmények között sem követte a szocializmusra vonatkozó tudományos elképzeléseket: lényeges pontokon eltért tőlük. Például az 1917-et követő években Szovjet-Oroszországban, később a Szovjetunióban követett, bármennyire radikális gazdaságrendszer-alakító politika, „államkapitalizmussal” és egyebekkel, nyilvánvalóan revizionista volt.

A nyugat-európai, jóval kevésbé radikális szocialista törekvések, amelyek a XIX. század második felétől kezdve az államosítások mögött álltak, különféle gyökerekből táplálóztak. Az angol szociáldemokráciában és a Fábianus Társaságban kulcsszerepet játszó Sydney Webb a korlátozatlan magántulajdon kritikusaként fontosnak tartotta az adózással, az állami szabályozással, az infrastrukturális ágazatokban terjedő helyhatósági tulajdonnal megvalósuló változtatásokat, és a jövőre nézve további hasonló, fokozatos fejlődést várt. Elméletének megalapozásakor a liberalizmus atyjaként ismert John Stuart Millre hivatkozott, aki ugyanakkor szimpatizált a szocializmussal, és a magántulajdont megkérdőjelezhetőnek tartotta.

Hasonló „fontolva haladó” államosítási, államiszerp-növelési nézeteket marxista indíttatású, revizionistának mondott teoretikusok, például Eduard Bernstein is képviseltek. A köztük és a keményebb kapitalizmusellenes elképzeléseket hangoztatók között folyó vitákban fontos szerepük volt abban, hogy egyes országokban és nemzetközi szerveződésekben is a politikai baloldal szociáldemokratákra és kommunistákra szakadt ketté. Fontos revizionista teoretikusok – Hjalmar Branting, Nils Karleby – tevékenykedtek a svéd szociáldemokráciában; Ernst Wigforss, aki gyakorló politikus is volt, sokfajta szabályozást javasolt meg a tőke korlátozására, és már az 1920-as években, Knut Wicksell nézeteit és John Maynard Keynes korai elképzeléseit követve, államilag finanszírozott beruházásokat, közmunkaprogramokat valósított meg a munkanélküliség csökkentése érdekében.

A részleges államosítások, a piaci folyamatokba való állami beavatkozás elméleti megalapozásában természetesen olyan tudósok is részt vettek, akik távol maradtak a pártpolitikától. A már említett svéd Wicksell az egyensúlyi árak és a maximális társadalmi haszon lehetséges ellentmondásaival, a szabadkereskedelem és a kívánatos jövedelemeloszlás viszonyával foglalkozott, és azt a lehetőséget is fölvetette, hogy a tulajdon eloszlásának megváltoztatása a társadalom legnépesebb rétegének előnyére szolgálna. Gustav Cassel, Oskar Lange, Abba Lerner és Fred Taylor munkássága a szocialista gazdaság piacot „szorosan” szimuláló modelljének kidolgozására irányult, vitába szállva Ludwig von Mises nézetével, amely szerint a szocialista gazdaság a racionális döntést lehetővé tevő árak hiánya miatt működésképtelen lenne. (Persze Mises és Friedrich A. Hayek visszavágott az információ korlátozottságára, a korrekciók lassúságára, a különérdekek létezésére és az ösztönzés nehézségeire hivatkozva.)

Joseph Schumpeter úgy gondolta, hogy a kapitalizmust saját sikerei ítélik halálra; a helyébe lépő szocializmus termelési döntéseit a Lange-Lerner-modellhez hasonlóan képzelte el, de a szocializmusbeli elosztást sui generis politikai döntéshalmaznak gondolta. Az első világháború után Ausztria pénzügyminisztere lett; ebben a pozícióban ellenezte, hogy hazája a szocializmus felé haladjon, mert ehhez nem tartotta eléggé fejlettnak.

A reformista szociáldemokrácia éppúgy, mint a kapitalizmus uralgó formája és a kommunizmus között pártfüggetlen tudományos útkeresés, a harmadikutasság fajtája, de még továbbiak is mutatkoztak már a XIX. század végétől. Közük tartozik a keresztényszocialista mozgalom, amelynek alapjait XIII. Leó pápa 1891. évi *Rerum novarum* enciklikája vetette meg. Ez elutasította az államosítást, de fölhívott arra, hogy az állam, az egyház és a tehetősek részvételével át kell alakítani a viszonyokat, méltányos munkafeltételekre, jótékonyosságra, a keresztény értékek tanítására, munkasegyesületek támogatására, a dolgozókat és

a szegényeket védő intézményekre, törvényekre van szükség. Hazánkban Giesswein Sándor fogalmazott meg először keresztényszocialista programot, amelyben egyebek között azt hirdette, hogy a magántulajdon gyümölcseit nem egyedül a tulajdonosnak kell élveznie. XI. Pius 1931. évi enciklikája már túlmént elődje ideáin, és bár a kereszténységgel összeegyeztethetetlennek nyilvánította a szocializmust mint olyat, fölvetette az állami tulajdon szükségességét, főleg a gazdaság olyan területein, ahol a magántulajdon nagy hatalommal jár.

Wilhelm Röpke, az ordoliberalizmus és a második világháború utáni német szociális piacgazdaság egyik atyja a katolikus indíttatást és a liberalizmust kapcsolta össze; már könyve címében is a harmadik utat kereste a kollektívizmus és a szélsőséges liberalizmus végletei között. Szembefordult egyfelől az igazságtalanná vált „szubvenció és monopolkapitalizmussal”, másrészt az „utópiából tragédiába fordult”, a piacot teljesen megszüntetni kívánó szocializmussal. Szerinte tisztességes versenygazdaság kell, amelyben a kisipar és az önellátás is fontos. Államosítást csak olyan területeken helyeselt, amelyeken a monopólium elkerülhetetlen. A keynesianizmust mint inflációs gazdaságpolitikát elvetette, és más ordoliberálisokhoz hasonlóan ellenezte az állam egyéb intenzív gazdasági beavatkozását is, amely Németországban a második világháború után a hitleri időkre emlékeztetett volna. Az 1950-es évek végéig a német kereszténydemokrata kormányok tanácsadója volt.

Az eddig tárgyalt irányzatok – amelyek a dolgozó osztályok időnként válságokkal súlyosbított nyomorára, az abból fakadó robbanásveszélyre reagáltak – besorolhatók a jóléti közgazdaságtan általános fogalmába. Az utóbbiba azonban további irányzatok is beletartoznak. Ilyen a német katedraszocializmus (Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolf Wagner). Reformokat akartak, de államosítások, radikális átalakítások nélkül. Voszka kiemeli a módszerüket, amelynek lényege a történeti-tapasztalati elemzés, a tértől és időtől független, általános érvényű gaz-

dasági törvények tagadása, köztük a teljesen szabad piac és az ennek megfelelő individualisztikus emberkép megkérdőjelezése. Fő következtetésük az, hogy a rendszer védelme, a forradalmak elkerülése érdekében az igazságosabb elosztást, a szegények és a középrétegek erkölcsi és anyagi fölemelkedését szolgáló törvényekre van szükség. A korai jóléti elméletek további képviselőiként említi a szerző Gunnar Myrdalt, Arthur Cecil Pigou-t és William Beveridge-et.

Az 1950-es években jelentek meg a jóléti állam második generációs elméletei, amelyek már alapvetően nem normatív, hanem pozitív-elemző megközelítéssel vizsgálták a működő jóléti államokat. A jóléti államnak máig sincs általánosan elfogadott definíciója. 1990-ben Gosta Esping-Andersen két fölfogást különböztetett meg. A fogalom szűkebb értelemben a szociális helyzet javításának hagyományos területeit – a jövedelem-újraelosztást, a szociális szolgáltatásokat – jelenti, tágabb értelemben pedig az állam nagyobb szerepvállalását a gazdaság menedzselésében, és itt külön kiemeli a keynesiánus makrogazdasági politika alkalmazását. Azt is hangsúlyozza, hogy a jóléti kapitalizmus a munkaerő árújellegének korlátozására épül; az árújelleg teljes megszűnését az jelentené, ha egy személy anélkül tudná biztosítani létfenntartását, hogy a piacra támaszkodik. Esping-Andersen szerint a vállalatok állami tulajdona a jóléti állam szempontjából irreleváns. Az utóbbi szempontból ugyanis az „érdekel bennünket, hogy milyen mértékben dominálják a kollektív jóléti szempontok a piacot a munkaerő allokációjában”. (262. old.)

Ami magát Keynest illeti, ő a makrogazdasági folyamatokba való állami beavatkozás szükségességét a gazdasági tervezés más, dirigistább formáinak alternatívájaként hirdette; az utóbbiakat, az individualizmus túlzott korlátozását ellenezte. Eleinte az állam által szervezett társadalombiztosítást is ellenezte, mert úgy vélte, hogy az meghaladja az állam fiskális képességeit; később már úgy gondolta, hogy a gazdasági növekedés megoldja az utóbbi nehézséget.

A keynesiánus gazdaságpolitika korai bírálatai közül a könyv Surány-Unger Tivadar írását ismerteti, aki kétségbe vonta, hogy az ilyen politika elérheti célját. Azzal érvelt, hogy a vásárlóerő bővítése a bérkövetelések olyan emelkedésével járhat, amely vállalatokat tesz tönkre; ez növeli a munkanélküliséget, tehát a vásárlóerő bővítése ellenkező hatást gyakorol, mint amit várnak tőle. Emellett szerinte a keresletnövekedés a belföldi kibocsátás helyett az importot növelheti; az ösztönzött beruházásokkal létrehozott kapacitások pedig később fölöslegeseknek bizonyulhatnak.

Az elmondottak összegzéseként a szerző hangsúlyozza, hogy a jóléti állam elméletei és a keynesianizmus nem nyújtottak eszmei keretet az állami tulajdon kiterjesztésére (a könyv központi kérdésére); az 1945 utáni államosítások így elméleti alapok nélkül folytak. A két elmélet – és gazdaság- (társadalom-) politikai útmutatás – viszonyának elemzésével végül arra a következtetésre jut, hogy ezek csak hátszelet adtak az államosításokhoz.

A háborút követő „aranykorban” sem alakult ki az állami tulajdon, az államosítások pozitív elmélete. Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján viszont megjelent egy olyan fölfogás, amely az állami és a magántulajdon, a szocializmus és a kapitalizmus határainak fokozatos elmosódását vélte látni. Ennek egyik szószólója az első közgazdasági Nobel-díjas Jan Tinbergen volt. Szerinte az externalitások és a növekvő hozadék teszik indokoltá az állami tulajdont. A gazdasági rendszer ilyen racionális elveken alapuló fölépítése szerinte a hidegháborús szembenállást is tompíthatja. John Kenneth Galbraith is jelentős részben hasonló nézeteket vallott. A kormányzatok és a vállalatok összefonódását, a nagy állami cégek és a magánvállalatok közötti hasonlóságot hangsúlyozta műveiben. A fejlett nyugati országok gazdasági rendszere és a szovjet szocializmus szerinte konvergált egymással.

Összefoglalásul Voszka azt hangsúlyozza, hogy a vizsgált, a radikális-bolsevik utat nem választó irányzatok között már a századfordulón elindult a közeledés. Egy részük

a kapitalizmus megdöntésében, a demokratikus szocializmus megteremtésében látta ugyan a végcélt, de amikor hatalomra vagy annak közelébe kerültek, a rövid távon megvalósítható, szegénybarát, jólétet és szociális békét hozó reformokat helyezték előtérbe. Végso soron mindegyik harmadikutas volt. A tulajdonjogoknak mindig csak a részleges elvonását helyeselték: vagy a tulajdonhoz kapcsolódó jogok egy részét tartották elvonhatónak, vagy ezek összességének elvonását korlátozott területeken.

A szerző hangsúlyozza, hogy leegyszerűsítő az a széles körben elterjedt fölfogás, amely az államosítást a baloldali nézetekhez, ellenzését pedig a liberálisokhoz köti. A szociáldemokrata, keresztényszocialista és jóléti-liberális indíttatású elméletek érintkezési pontjai számosak, és az államosítások nagyobb hullámai a különböző eszmei háttérű pártok egyetértésén alapultak, a kormányváltások ennek megfelelően ritkán szakították meg a folyamatosságot.

A privatizációs elméletek tárgyalását a már említett Von Mises és tanítványa, Hayek nézeteinek – ahogy írja, az állami beavatkozás és tulajdonlás kiterjesztését övező konszenzus vagy főszólam mellett a legfontosabb (közgazdasági) mellékszólámnak – az ismertetésével kezdi a szerző, akik a szocializmust nem a célokkal, hanem az alkalmazott módszerekkel: a köztulajdonnal és az átfogó tervezéssel definiálták. Mindezt elutasították, a harmadikutas megoldásokkal együtt. Az állami beavatkozásnak ugyanis, ha harmadikutasként indul is, szerintük az a természete, hogy fokozatosan kiterjed. Márpedig az államnak a magántulajdon működését kell védenie. A korlátozott mértékű államosítást, a szórványos állami tulajdont Von Mises kevésbé tartotta bajnak, mint az egyéb formákat öltő, kiterjedt állami – ahogy ő mondta – intervencionalizmust, ideértve a keynesiánus gazdaságpolitikát is. 1960-ban Hayek – korábbi írásaitól eltérően – a jóléti államot vette célkeresztbe, ami nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy akkor már a harmadikutas törekvésekben csökkent az állami tulajdon, az államosítások szerepe. Ugyancsak nagy fontosságot tulajdonított a jóléti

állam bírálatának a neoliberalizmus atyjaként ismert Milton Friedman. Természetesen, elődeihez hasonlóan ő is szükségesnek, fontosnak tartotta az állam szabályalkotó, a szabályok betartására ügyelő szerepét.

A privatizáció teoretikus kereteit azonban nem az 1980-as évektől főárammá vált neoliberais elméletben dolgozták ki, hanem ezek a mikroökonomia területén születtek meg. A vállalat- és ügynökelmélet és az ezekhez kapcsolódó kutatások 1960-as évektől megindult fejlődése során bekerült az elemzésbe a tranzakciós és információs költségek, a szabályozás, a szerződéses hatásának vizsgálata, alapvetően a neoklasszikus közgazdaságtan módszereit, előföltévéseit, mindenekelőtt a „racionalitás szellemének” és a rendszerszemléletnek a kombinációját alkalmazva. Így született meg az új intézményi közgazdaságtan, amely a különféle tulajdonformák működését is modellezte. Az ilyen megközelítések végso soron elméleti keretet adtak a tulajdonformák működésének értékeléséhez és a magánkézbe adás indoklásának mérlegeléséhez is, noha ehhez hosszú út vezetett. A tulajdonjogi iskola (amelynek egyik fő képviselője Harold Demsetz, egy másik Armen Alchian volt) a tulajdont jogok kötegének tekintette. A modern részvénytársaságban e jogok különböző részeit különböző szereplők gyakorolják. Az erre a tárgyra irányuló elemzés természetesen módot ad a magán- és köztulajdon különbségeinek vizsgálatára is. Ez azonban nem föltétlenül jelentette az egyik vagy a másik melletti érvelést. De az innen már csak egy kis lépés.

Voszka egy másik kerülőt is leír a privatizációs elméletek kialakulásához vezető úton. Nevezetesen, olyan elméleteket, amelyek az állam szerepvállalásán belül még nem a tulajdont, az államosítást támadták. A közösségi választások elméletének alapföltévése, hogy a korlátozott racionalitás és az önérdékkövető magatartás a politikusokra is érvényes, ők is saját hasznukat maximalizálják, előnyben részesítik a hatalmi szempontokat a hatékonysággal szemben. A kormányzati beavatkozás lobbicsoportok befolyását is tükrözi. A kisebb, szer-

vezetebb csoportok esélye jobb, ezt emeli a csak nekik kedvező, az összhatékonyságot csökkentő döntések valószínűsége. Az ún. kormányzati kudarc – a piaci kudarc kormányzati pendant-ja – részben az itt leírtakból szokott fakadni. További lényeges mozzanat itt a megbízó-ügynök probléma: az előbbi kontrolljának korlátozott mivolta az utóbbi fölött, ami a választók és a politikusok, a politikusok és a szakapparátusok viszonyában egyaránt érvényes. A politikus számára nehéz fölsmerni a választók szándékait, meghatározni a közérdeket. A választók pedig, a magas költségek és a potyautas-probléma miatt, kevésbé tudják ellenőrizni a politikusokat. Mindemellert demokráciában a politikai tulajdonjogok inherensen bizonytalanok, hiszen egyetlen kormány sem vállalhat felelősséget utódja tevékenységéért. Az állam mint végso gazda pedig absztrakció, mert ténylegesen a parlament által kijelölt szervezetek gyakorolják a tulajdonjogokat. A politikát középpontba állító teóriákat is közvetlenül lehet alkalmazni az állami vállalatok működésének értékelésére és a magánkézbe adás mérlegelésére. Az irányzat a privatizáció előnyeit és indoklását mutatta ki – igaz, csak évekkel a nagy hullám elindulása után. Voszka utal Maxim Boyco, Andrei Shleifer és Rober Vishny részben közös, részben külön-külön írásaira, Offe, Frydman–Rapaczinski és Vickers–Wright műveire, amelyek mind a kilencvenes években jelentek meg. A privatizációs célok rendszerezéséről George Yarrow és Piotr Jasinski művét idézi a szerző; ők hatékonysági, fiskális (privatizációs bevételi) és politikai elosztási célokat különböztetnek meg. Az utóbbiak a szavazótábor megerősítését, kiterjesztését, a kormányzat támogatóinak megjutalmazását jelentik.

Az államosítások „divatját” az 1980-as évektől a privatizációk föllendülése követte, sőt volt vállalat, nem is kevés, amely mindkettőt elszenvedte. A szerző fölveti a kérdést: mi ennek a hullámnak a magyarázata? Albert Hirschman szerint a társadalmak hajlamosak az intenzív közösségi részvétel és az individualizmus időszakai közötti ingadozásra; az ingadozás oka a

mindenkori irányvonal elfogadását, alkalmazását, kedvezőtlen következményeit követő csalódás. A szerző megállapítja, hogy ez a megközelítés a tulajdonra is alkalmazható. A piaci és a kollektív értékek közötti társadalmi ingadozásról Polányi Károly is írt. Amy Chua latin-amerikai államosítási-privatizációs ciklusokról ír, amelyekben az államosításokat a nacionalista indulatok, a privatizációkat az államosított vállalatok kedvezőtlen hatékonysága váltotta ki. Hasonló tényezőkre épít Chang, Hevia és Loayza formalizált modellje. Politikai-intézményi elemzésekre alapozott modelleket adott a kérdéses hullámzásokra Jürgen Backhaus, a már idézett Shleifer és Vishny, Edward Glaeser, továbbá Bernardo Bortolotti és Valentina Milella. Jean-Jacques Rosa és Edouard Péard pedig politikai tényezőkkel is számolva, de gazdasági tényezők változásaira alapozva magyarázta a hullámzást. A privatizáció gyakorlatának elterjedése és elméletének terebélyesedése természetesen elvezetett a privatizáció elméleti bírálatához is. Thomas Clarke és Christos Pitellis szerint elméletileg, pusztán mikroökonómiai megközelítéssel nem bizonyítható, hogy a magántulajdon hatékonyabb lenne az államinál, a privatizáció hatása pedig elméletileg kimutathatatlan. Azzal is érvelnek, hogy nemcsak az állami tulajdon, hanem a vállalatok tipikusan korlátozott felelősségű formákban való megszervezése is a kockázatok társadalmasításával jár. Jean-Jacques Laffont és Jean Tirole is a különbségek erősen korlátozott voltát hangsúlyozza a magán- és állami vállalatok működési körülményei között. Az irodalomban mindezeket túl az is fölvetődik, hogy maga a privatizáció is lehet a kormányzati kudarc terepe; érvényes rá az ügynökprobléma is. További vitapont az, hogy ha van verseny, fölülírhatja-e a tulajdonlás hatását. Az sem mellékes, hogy a magán-, illetve az állami tulajdon milyen arányban van jelen, melyik a domináns; ennek kapcsán Voszka Kornai Jánost idézi, aki szerint az állami vállalatok vezetőinek viselkedése olyan mértékben fog közeledni az igazi üzletemberi viselkedéshez, amilyen mértékben

a magánszektor fenyegető versenytárrá válik.

Kézenfekvő a kérdés empirikus megvizsgálása: vajon a valóságban az állami vagy a magánvállalat hatékonyabb? A mérés azonban nem egyszerű feladat, akkor sem, ha ugyanazt a céget nézik a tulajdonosváltás előtt és után, például azért sem, mert a privatizálás gyakran a cégek szétbontásával jár, ami maga is befolyásolhatja a teljesítményt; persze az is lehet vita tárgya, hogy az utóbbit mivel méri. A nehézségek ellenére folytak ilyen kutatások. Az 1990-es évek tanulmányai – köztük azok, amelyek a nagy nemzetközi szervezeteknél készültek – a privatizáció sikereiről számoltak be, 2000 után azonban megszapordtak a sikereket kétségbe vonó, ellentétes konklúziókra hajló írárok. A szerző ennek kapcsán rámutat arra, hogy az empirikus elemzések sem mentesek a kutatói meggyőződések, előfeltevések hatásától.

Az elméletek változásának és a gazdaságpolitika alakításában játszott szerepüknek a tárgyalását Voszka annak megállapításával kezdi, hogy a XIX. századi liberalizmus, a szocialista irányzatok, a keynesianizmus és a neoliberalizmus egy-egy olyan nézetrendszer, amelyek megfelelnek a paradigma (Thomas Kuhn által definiált) fogalmának. Az időben is első és utolsó individualista, piacpárti megközelítés a kormányzati beavatkozás kiterjesztésének egymástól is különböző irányzatait fogja közre. Az államosítási és privatizációs elméletek illeszkednek ezekhez a paradigmákhoz, esetenként a részüket is alkotják. Önmagukban csonka paradigmáknak nevezhetők. Csonka voltuk nyilvánvaló, és azért paradigmák, mert az elkülönült szakaszokon belül az egyes kutatások túlnyomó többsége a fő irány igazolásával, annak megfelelő adatgyűjtéssel, modellkészítéssel foglalkozik. Abban is paradigmák, hogy a közöttük való váltások válságokhoz kapcsolódnak, noha itt a válság többnyire nem tudományos, hanem társadalmi-politikai-gazdasági természetű. Az ilyen válságok nemcsak a köztulajdon terjedelmének, hanem az erre vonatkozó uralkodó nézeteknek a változásában is fontos szerepet játszottak.

Az új paradigma tudományon belüli elfogadtatását segíti az, hogy a jórészt konzervatív, de többé-kevésbé mindig megosztott, különböző iskolából álló szakmán belül nyitottság is mutatkozik. A közgazdaság-tudományban a változás általában nem törésszerű, az új nézetek eleinte beépülnek a régi rendszerbe. A teljes paradigmaváltás viszont sokszor generációváltást föltételez.

Ami most már a gazdaságpolitika és az elmélet viszonyát illeti, az ezzel kapcsolatos nézetek egyik végpontján az eszmék meghatározó szerepe áll. Ennek a fölfogásnak prominens képviselője volt Keynes. Szerinte – és ugyanígy Friedman szerint is – az új nézetek politikai elfogadtatásához válsághelyzet kell. A válság mellett fontos az is, hogy az új elmélet láthatóan alkalmas legyen annak kezelésére – ennek a követelménynek például a keynesi elméletből következő fizetőképes keresletnövelés nagyon megfelelt az 1930-as évek súlyos munkanélküliségének körülményei között. Keynes jókor szólalt meg; nem így Friedman, akinek évtizedeket kellett várnia nézeteinek gazdaságpolitikai elfogadtatására. További követelmény, hogy az új elméletet elfogadtassák a közvéleménnyel. A közgazdászok különféle módokon befolyásolhatják a politikát, egészen odáig, hogy maguk is politikai szerepet vállalnak – ez esetben gyakran már nem is tekintik őket tudósoknak. Abból, hogy a tudományt gyakorlati szerepekbe helyezik, veszélyek is adódnak. A tudományos nézetek néha alapot adhatnak a gazdaságpolitikának (persze a politika által akkor is többé-kevésbé megváltoztatva kerülnek át a gyakorlatba). Máskor inkább csak legitimáló szerep jut nekik. Az állami tulajdonnal kapcsolatos nézeteknek Voszka szerint a XX. század második felében inkább ez lett a sorsuk. Ilyen esetekben pedig az átlagosnál súlyosabb a tudomány korrumpálódásának veszélye. Ennél a korrumpálódásnál nem föltétlenül pénzbeli megvesztegetésről van szó, hanem – ahogyan Yarrow írja – arról, hogy szisztematikusan figyelmen kívül hagynak olyan tudást és információkat, amelyek fontosak lennének a gazdaságpolitikai döntések

következményeinek értékeléséhez.

A záró, összefoglaló fejezet címe *Örök igazságok és kontúrok nélkül*. A szerző rámutat az államosítási és privatizációs hullámok több közös alapvonására. Mindegyik hullám rendkívüli helyzetben, politikai döntéssel indult. Mind az államosítás, mind a privatizálás többé-kevésbé helyettesíthető különféle szabályozási változtatásokkal. A tulajdoni szerkezet átalakítására akkor kerül sor, amikor az ilyen alternatív módszerek kevésbé bizonyulnak hatásosnak. Noha a konkrét célok az államosítások és a privatizáció esetén mások, az általánosítás magasabb szintjén ugyanazokat a célokat deklarálják; mindkét fajta átalakítást minden gondot megoldó csodaszernek tekintik. Ugyancsak közös vonás a kétféle irányú változtatás beágyazottsága a gazdasági-társadalmi rendszer egészét érintő útkeresés adott időszakban jellemző orientációjába. Végül, a kétféle változtatás közös vonása, hogy gyakorlati megvalósításuk mindig kevésbé radikális, mint a vonatkozó elmélet és mint az őket övező remények és félelmek.

Az időbeli mintázatokat illetően a szerző hangsúlyozza, hogy az államosítások a XIX. században alapvetően a magángazdaság kiegészítését, támogatását célozták; ezzel szemben a XX. században inkább a piac alternatívájaként jelentek meg. A köztulajdon egyszer szolgálhatta a háború igényeit, máskor az áttérést a békegazdaságra; diktatúra kiépítését vagy a demokrácia megvédését. 2008 után a folyamatok bonyolultabbakká és elmosódottabbakká váltak, gondoljunk itt például a private-public partnership elterjedésére. Ugyanakkor az államosítás olyan rejtőzködő eszközei is megjelentek, mint az értékvesztett banki kihelyezések megvásárlása, és a döntéshozók el is bizonytalanodtak, ami összefügg a közvélekedés és a tudományos álláspontok ellentmondásosságával.

A térbeli különbségeket jellemezve Voszka rámutat a tulajdoni átalakítások mértékének országok, országcsoportok közötti jelentős különbségeire, emellett módjaik, kontextusuk eltéréseire is. Például 2008 után az USA-ban részlegesen államosított

bankokat konszolidálásuk után gyorsan eladták, miközben egyébként erősen keynesiánus politikát folytattak. Ugyanakkor az EU-ban fordított eszközkombinációt használtak: neoliberais megszorító politika érvényesült, és bankokat alig magánosítottak. A térbeli különbségek kapcsán a szerző idézi a Peter Hall és David Soskice kapitalizmustipizálási modelljének továbbfejlesztett változatát, amelybe megkísérli beleilleszteni a megfelelő országcsoportok tulajdonpolitikáját. Az eredmény rámutat a tipizálási lehetőségek erős korlátaira.

A privatizációs periódusban a legnagyobb különbség természetesen a Nyugat és a Kelet között mutatkozott: a rendszerváltó privatizáció erősen sajátos volt. Mégsem tért el mindenben nyugati „párjától”. Nem volt különös benne a célok összetettsége, ellentmondásossága, a politikai pártok konszenzusára építés, a kedvezményes formák alkalmazása a nagyközönséggel való elfogadtatás érdekében, sem pedig az, hogy a privatizáló állam egyúttal, fontos következményekkel, a működés szabályozója is volt.

Végül, ami a magyar esetet illeti, az sok tekintetben beleillett az általános képbe. Sajátosságaiban nem a privatizáció dinamikája, élvonalba tartozó mértéke a legfontosabb, hanem a kontextus. Az állami vagyon szűkítése és bővítése nálunk is más rendszeralakító lépések hálózatába illeszkedik. Az utóbbi évek államosítási hulláma nyíltan vállalt, a választópolgárok széles körében népszerű politika. Ez a jelenlegi nemzetközi folyamatokhoz képest sajátos, de nem eredeti irányzat: a kortárs Európát nem követi ugyan, de a régebbi nagy államosítási hullámok tradícióit igen.

Befejezésül a szerző arra keres választ, hogy a közeli jövőben milyen irányba fordulhat az állami tulajdon változásainak kutatása. Az egyik lehetőség egy új paradigma megjelenése, amit időszerűvé tenne a válság, amely megrázta a világot. Semmi jele azonban annak, hogy egy ilyen paradigma készülne. Egy másik lehetőség a privatizáció, illetve az államosítás igenlése közötti hullámvás folytatódása. Ez nem zárható ki, de az a tény, hogy mindkét alapgondolás

sikertelennek bizonyult, valószínűlenné teszi, hogy duális modellekben, merev kategorizálással és mennyiségi szemlélettel – amikor az a kérdés, hogy több vagy kevesebb állam, köztulajdon kívánatos-e – található kiút. Ezért érdemes megfontolni egy harmadik lehetőséget, a dichotóm megközelítés föladását. Meggyőzően lehet érvelni amellett, hogy a piac és az állam éles szembeállítása politikai konstrukció, a hidegháború terméke. A dichotómiát megkérdőjelező álláspontok már régen nem is számítanak kivételesnek.

Voszka Éva könyve hatalmas tudástanyagot rendez össze két vonulatba. Az egyik az állam gazdasági szerepe kiterjedésének és mibenlétének, a másik az erre vonatkozó közgazdasági nézeteknek a másfél évszázados története. A magam részéről mindkét vonulatot és a köztük kimutatott kapcsolatokat is érvényeseknek, értékeseknek tartom. Persze ezt csak közgazdászként írom; gazdaság- vagy tudománytörténészek nézőpontjait nem vagyok alkalmas képviselni. A könyv a magyar közgazdaságtudománynak az utóbbi években bizonyára egyik legjelentősebb alkotása. Nagyon kiérlelt, józan ítéleteit nehéz lenne vitatni.

Bíráló megjegyzéseim az alábbiak.

Van egy bizonyos egyenetlenség az első, gazdaságtörténeti és a második, elméletitörténeti rész között, éspe dig témájukban. Az előbbi kevésbé terjed túl az államosítás-privatizálás dichotómiáján, mint az utóbbi, amely nagyobb mértékben, kiterjedtebben szól az állam gazdasági szerepéről általában, a tulajdonügyön túlterjedően. Ezt az egyenetlenséget gyakorlatilag csak egy irányban, az első rész témájának kiszélesítésével lehetett volna kiküszöbölni (mert az állami gazdasági szerep tulajdonügyekre korlátozódó elmélete nem létezik), ami további hatalmas ismeretanyag megismerését, rendszerbe szedését követelte volna meg. És végül is legitimnek kell tekinteni a szerző azon döntését, hogy egy ponton lezárja a könyvét, mert közzé is akarja tenni, nem csak írni. Ugyanez érvényes a további két megjegyzésemre is.

Egyrészt, hasznos lett volna a szerzőnek röviden foglalkoznia azokkal

a módokkal, amelyeken az államok gyakorolják tulajdonosi jogait, és amelyeken gazdaságsszabályozási tevékenységüket folytatják. Ezeken a területeken sokféleség honol, és azon belül is jelentős a különbség egyfelől a magyar olvasók által ismert, a negyedszázaddal ezelőtti gyökeres változásokban született, másfelől a hosszú tradíciók által erősen befolyásolt, nyugatabbra megfigyelhető megoldások között.

Másrészt, a szerző a rendszerváltó privatizációnak, általánosabban a rendszerváltással kialakult állami gazdasági szerepnek a hazain kívüli eseteit nagyon kevésbé tárgyalja. Persze jogos az a magyarázata, hogy az egykori „testvérországokról” kevés a komoly szakmai információ. Mégis, bizonyos áttekintést célszerű lett volna adni olyan fontos európai országok ügyeiről, mint Oroszország, Lengyelország, Ukrajna, esetleg arról is írni, hogy milyen sajátos bonyodalmakat vont maga után az adott vonatkozásokban a korábban évtizedeken át súlykolt öngazgatási ideológia a jugoszláv utódállamokban.

Ha az olvasónak volt türelme elolvasni ezeket a bíráló megjegyzéseket, kérem, olvassa el annak megismétlését is: az ismertetett könyv a magyar közgazdaság-tudománynak az utóbbi években bizonyára egyik legjelentősebb alkotása.

SOÓS KÁROLY ATTILA

Rendszerváltás

(Szerk.): Mink András. *Osiris, Bp., 2018. 724 oldal, 8980 Ft (Nemzet és Emlékezet. Sorozatszerk. Gyurgyák János, Potó János)*

„Ezt az egészet nem akarta a társadalom. Az a leírás, amit egy bizonyos ideológus-csoportosulás rendszerezen ad a publicisztikában, hogy itt várakozások voltak, és a társadalom csalódott, ennek pontosan az ellenkezője igaz. Nem várakozások voltak, hanem bizalmatlanság és félelem, és most úgy gondolják, hogy minden bevált [sic!], amitől tartottak. Pontosan olyan rossz lett, [mint] amittől félték. [...] A]z új rendszer megint egy felvilágosult abszolutizmus, ilyen

modernizátor abszolutizmus helyzetben van, hogy úgy kell felépíteni a kapitalizmust, ahogy a szocializmust építették fel, holott azt nem lehet felépíteni. Tehát itt a kapitalizmus felépítésének egy kiagyalt programját kell a társadalomra rákényszeríteni, amely nem akarja, mert egyet tud világosan, és ezt jóhiszemű politikai irányzatok nem is tagadják, hogy neki egyelőre ebből csak rossz lesz. Ha a dolog sikerül, amire semmi garancia, akkor az unokáknak majd jó lesz. Hát nem várható, hogy [ez] nagy lelkesedést váltson ki a társadalomból” – olvasható a *Nemzet és Emlékezet* sorozat *Rendszerváltás* címmel megjelent kötetének 602. oldalán. Jutalom is felajánlható lenne annak, aki kitalálja e prófécia időpontját és dupla jutalom annak, aki még azt is eltalálja, ki mondhatta.

Nem várva a megfajtésekre: az idézett szöveg 1991. júniusi, ekkor hangzott el a *Csendes? Forradalom? Volt?* címmel az ELTE Jogszociológiai Tanszék és a Bibó István Szakkollégium konferenciáján Szabó Miklóstól, aki akkor az SZDSZ országgyűlési képviselője, a párt egyik alapítója, elvi nyilatkozatának és programjának egyik alkotója, korábban a demokratikus ellenzék meghatározó alakja volt. Meglehetősen rezignált a mondanivaló, nem egészen két évvel Nagy Imre temetése és alig több mint egy évvel az első demokratikus választás után, egy olyan ember szájából, aki valóban küzdött egy új, demokratikus rendszerért.

A tekintélyes méretű műből idézhető lenne számtalan más textus is, amelyekre egykor kevesen kapták fel a fejüket, vagy egyszerűen a feledés homályába veszttek, de ma idősebbnek tűnnek, a témában kevésbé járatos olvasónak pedig feltehetően meglepetést okoznának. Ha már az imént a kapitalizmus felépítésének nehézségeiről esett szó, sorakozhatnának itt a könyvből olyan szövegek is, döntő többségükben 1989 előttről, amelyeknek szerzői arra jutottak: a szocialistának nevezett kommunista rendszer, az úgynevezett létező szocializmus hazugságai és működésképtelensége, a kapitalizmus könnyen átlátható hibái és igazságtalanságai miatt kell lennie egy olyan társadalmi

berendezkedésnek, amely meghaladja e kettő bajait. Volt, aki igazi szocializmust emlegetett, mások valamiféle, pontosabban nem körülhatárolt harmadik útban reménykedtek, és voltak, akik a fennálló rendszer 1988-ig megrendíthetetlennek látszó politikai stabilitása miatt a létező szocializmus olyan reformján gondolkodtak, amely a kereteket már-már a felismerhetőség határain túl tágitotta volna.

A könyv *Függelék*e közli az egykori Tömegkommunikációs Kutatóintézet néhány közvélemény-kutatási eredményét. Ezek érdekes adalékai a magyar társadalom által elképzelt világnak. 1989-ben a megkérdezettek túlnyomó többsége (67%) arra a kérdésre, hogy svéd vagy osztrák típusú szocializmust kellett volna-e építeni, igennel felelt (és csak 7% nemmel). Az már csak a relatív többség (43%) egyetértésével találkozott, hogy a szocializmus csak szép elv, de nem megvalósítható (25% egyértelműen nem értett ezzel egyet). Arra a felvetésre, hogy a szocializmus zsákutca, még megosztottabban válaszolt a közönség (37% igen, 30% nem, 17% részben igen és 16% nem tudja).

Mindenesetre a kommunista rendszer magyarországi összeomlása, annak utolsó évében, 1989-ben egyféle értelemben véget ért az elképzelt ideális lehetőségeken medítálás kora, és a realitások a Szabó Miklóstól idézettek szerinti helyzetbe szorították az országot. Így-úgy, másként és másként, előbb vagy utóbb, de mindegyik volt kommunista országban hasonló helyzet alakult ki, minden mába nyúló következményével egyetemben. A „dolog” – hogy Szabó Miklós szóhasználatával éljek – jó, ha részlegesen sikerült, mára azonban többnyire elszállt az „unokáknak majd jó lesz” egykori reménye is. Hogy a lehetetlen helyzetből mi vezetett elkerülhetetlenül a későbbi fejleményekhez, és mi származik a szereplők vétkeiből, hibáiból vagy éppen szándékaiból, az már túlmutat azon a szakaszon, amit rendszerváltásnak nevezünk. Bemutatása nem ennek a könyvnek a tárgya, elemzése nem ennek az írásnak a feladata.

A *Rendszerváltás* kötet szöveggyűjtemény, más néven szemelvénygyűjtemény, olvasókönyv, kresztomátia,

antológia, amely ugyebár valamilyen szempontból összeválogatott szövegek együttese. Ebben a műfajban a történelmi tárgyú, tematikus kiadványoknak nem az a céljuk, mint mondjuk egy forrásközlésnek, hogy új, eddig nem publikált ismeretek, például nehezen hozzáférhető levéltári anyagok váljanak elsősorban a kutatók, de a szélesebb szakmai közönség számára is olvashatóvá, hanem hogy szemelvényekkel, többnyire nyomtatásban már különböző helyeken megjelent szövegek összegyűjtésével áttekintést nyújtsanak az adott témáról. A történeti kresztomátiák olykor a nyelvi nehézségek áthidalására készülnek, például az ókorról, középkorról szólók a latin, ógörög vagy más, kevésbé használt nyelvekből fordítással a szövegek anyanyelvi olvashatóságát biztosítják. A kommunista rendszerben létezett a szöveggyűjteményeknek egy sajátos típusa: a filozófiatörténeti, a tudományos szocializmusnak nevezett vagy más ideológiai kurzusokra olyan olvasókönyvek készültek, amelyek részletek kiemelésével megkímélték a használatát attól, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusainak terjedelmes munkáit végigolvassa, illetve tartva az eszmei eltévelyedéstől, a filozófiai értelemben idealistának nevezett, vagy éppen a fennálló politikai rendszerrel szemben kritikusként, ellenségesnek tartott szerzők műveiből, a fertőzés veszélyét elkerülendő, csak a *comme il faut* szakaszokat tették hozzáférhetővé. Persze akkor a nemkívánatos olvasmányoktól az informális vagy formális cenzúra is óvta a közönséget, a kártyakonynak tartott művekhez, amelyek részletei esetleg helyet kaptak a szöveggyűjteményben, nem, vagy csak igen nehezen lehetett hozzájutni.

A *Rendszerváltás* szövegeinek döntő többsége is megjelent már különböző kiadványokban, de azért akadnak archívumból származó darabok is, sőt legalább egy magántulajdonban lévő irat is. A kommunista rendszerben kiadott szöveggyűjtemények megerősítették a mindig fennálló gyanút, hogy a hosszabb művekből a szövegkiemelések érdemben torzítják, megváltoztatják a szerző eredeti mondanivalóját. Az utóbbi megjegy-

zést az indokolja, hogy bár az itt tárgyalt kötet szövegeinek döntő része nem töredékes, összefüggő szakasz, ha kiemelés is egy terjedelmesebb textusból, de néhány esetben nagyobb terjedelmű művek kisebb részletei is vannak köztük. Így a forrás megjelölésekor ilyesmivel is találkozhat az olvasó: 107–109, 205–207, 321–322, 342–343, 426, 433–434. oldalokról (Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*, vö. 83. old.) vagy 13–14, 18–19, 24–29, 31–33, 39–45, 67, 95. oldalról (Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*, vö. 502. old.) stb. Az említett és más, a kötetben csak szemelvényesen megjelenő munkák persze ma elérhetők, ha van rá igény, elolvashatók, a kiemelések tartalmi hűsége tehát ellenőrizhető. Bár jobb a fontosnak tartott könyveket teljes terjedelmükben megismerni, de a reprezentativitás igénye legitimálja a szöveggyűjteményben található kiemeléseket.

Az ilyen típusú antológiákat gyakrabban oktatási célokra állítják össze, lehetőséget nyújtva az oktatóknak és a diákoknak, hogy maguk értelmezzék az olvasottakat. Megszokott az is, hogy a szöveggyűjtemény a szélesebb közönség számára készül, célja az ismeretterjesztés. Természetesen a *Rendszerváltás* című művet, valamint a *Nemzet és Emlékezet* sorozatban korábban megjelent darabokat (*Szent István és az államalapítás, Trianon, Tatárjárás, A Rákóczi-szabadságharc, A kiegyezés, A második világháború, Mohács, 1956, Mátyás és a humanizmus, Az első világháború*) oktatási célra is használhatják, mégis, e kötetek külalakja inkább a reprezentatív kiadványokéra, mintsem az oktatási segédkönyvekére emlékeztet. A hatalmas, 600, 700, 800 oldalas, igényesen tördelt, jó minőségű papírra nyomtatott kötetek nehezen mozgathatók, áruk sem tankönyvi (a *Rendszerváltás* 9000 Ft). A sorozatcím, a küllem és a terjedelem mintha az adott téma kánonját, a teljesség igényét célozná, de egy szakszerű történelmi szöveggyűjtemény nyilván nem lép fel ilyen ambíciókkal, hiszen lényegi funkciója éppen a közölt „nyersanyag” értelmezhetőségének nyitottsága, és hát a szer-

kesztő tudja leginkább, hogy csak reprezentativitásra törekedhet, nem pedig teljességre. A *Nemzet és Emlékezet* kötetei így, eltérően az egyértelműen oktatási célú kresztomátiáktól, a „jó, ha megvan” típusú kiadványok közé tartoznak. Mármost az olvasó a vásárláskor, esetleg könyvtári kölcsönzéskor örül, hogy az őt érdeklő téma szövegeit – tekintélyes kötetben, ízléses kivitelben, jegyzetekkel, kiegészítő adatokkal megtámogatva – összegyűjtötték számára, s valószínűleg nem egyszeri olvasásra szánja, hanem lapozgatásra, ismétlődő kézbevétele.

Tesztem mindehhez hozzá: manapság érdemben változik a nyomtatott, köztük a reprezentatívabb megjelenésű szemelvénygyűjtemények státusa, hiszen a print napilapok helyét jelentős részben átvették az internetes portálok, számos középiskolai tananyagot és feladatot a diákok az interneten érnek el, az egyetemi kurzusok egy része ugyanott hozzáférhető, az archívumok fontosnak tartott forrásokat szintén elérhetővé tesznek online, a „hagyományos” formátumú könyvek egy része digitalizáltan is olvasható. A *Rendszerváltás* előlapja is feltünteti a szokványos szöveget arról, hogy a kiadó minden jogot fenntart, bármilyen másolás, sokszorosítás, adatfeldolgozó rendszerben tárolás csak előzetes írásos engedéllyel lehetséges. Nem valószínű, hogy egy ilyen terjedelmes kötet egészéről illegális digitalizált változat készülne, de a technikai lehetőség megvan, amellyel természetesen maga a kiadó is élhet. Nyilván gazdaságossági kalkuláció kérdése, megéri-e a kétféle elérhetőség biztosítása. A piac valószínűleg érdemben befolyásolja a hasonló kiadványok jövőjét – miközben persze messze nem lehet pusztán piaci kérdésnek tekinteni a nemzeti múlt minél alaposabb megismerhetőségét. Ennek a kötetnek a megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap, és ilyen források nélkül bizonyosan nem is készülhetnének hasonló kiadványok. Mindenesetre a ma aktív generációk számottevő része, ha használja is a világhálót, még ragaszkodik a hagyományos könyvekhez. A jövőt illető bizonytalanságok sem változtatnak azon, hogy bármilyen for-

mátumban teszik is közzé a hasonló szöveggyűjteményeket, összeállításuk komoly intellektuális befektetést és kitartó munkát igényel, továbbá – miként e kötetet is – jegyzetekkel, kiegészítő információkkal kell „felszerelni” őket.

A rendszerváltás kiemelt szerepet játszik a mai hivatalos emlékezetpolitikában. Nem pusztán azért, mert végül is a mai rendszer születéséről van szó, hanem azért is, mert a Fidesz 2010-es választási győzelme után, az Alaptörvény elfogadása körül, a korábbi lényegi konszenzushoz képest, miszerint az 1990-es szabad választásokkal új, demokratikus rendszer jött létre Magyarországon, új doktrínát hirdetett. Eszerint húsz év tévelygést követően, a Fidesz második kormányra kerülésével térhet vissza a magyar történelem a helyes kerékvágásba, hogy a rendszerváltozás – ahogy az 1989–90-es fordulatot szeretik nevezni – valódi célja megvalósulhasson. A doktrína lényegi tétele, hogy a két évtizedes tévút a nyugati típusú liberális demokráciák modelljét követte, holott az hanyatlóban van, itt illiberális rendszer az adekvát. Nem elhanyagolható, hogy e két tétel összeegyeztethetetlen, hiszen 1989–90 reménye éppen az ország nyugati-as berendezkedésének megteremtése volt, antiliberális alternatíva csak a nem mérvadó perifériákon merült fel. Vagyis a Fidesz-doktrína éppenséggel szakít a rendszerváltás elképzeléseivel. Konceptiójának szerves része, hogy a kommunista rendszer évtizedei, sőt az 1944-es német megszállással kezdődő, 1990-ig tartó időszak egésze, a megszálló csapatok jelenlétében fenntartott rezsimek nem szerves részei a magyar történelemnek, a folytonosságot tehát az 1944 márciusa előtti állapottal kell helyreállítani. (Ezen írás témája szempontjából mellékes, hogy e történelemszemlélet alapján meglehetősen hosszú időszakok, a magyarság történetének közel fele kiesik a história folytonosságából.)

A Fidesz emlékezetpolitikájában, az említett átfogó szempontok mellett számos részletkérdésben is fontos helye van a rendszerváltás időszakának. Egyrészt, Orbán Viktor Nagy Imre temetésén elmondott beszé-

dét szeretik a maga egykori, aligha vitatható jelentőségéhez képest is kiemelni, mintegy a rendszerváltás folyamatának legfontosabb pillanataként felmutatni. (A beszéd szövegét és egykori visszhangjának adalékait közli a kötet.) Másrészt a Fidesz egykori arculatában igyekeznek a liberális, polgárpukkasztó, radikális vonásokat halványítani, kitakarni, és a 2010 utáni politikai karakterrel összefésülni. Ugyancsak igyekeznek elfeledtetni a párt egykori és máig fenntartott antikommunista megszólalásait, a Fidesz politikájában szerephez jutó egykori kommunista vezetők (Pozsgay Imre, Szűrös Mátyás), a kommunista rendszer államapparátusának magasabb posztjaiból magas posztokba átvett szereplők (Martyáni János, Pintér Sándor stb.), vagy az ügynökmúltnal gyanúsított helyi vezetők létét, és az egykori politikai rendőrségi iratok hozzáférését korlátozva bíznak a felejtésben.

A *Nemzet és Emlékezet* sorozat szerkesztői Gyurgyák János és Potó János. Potó az Akadémia Történettudományi Intézetének bibliográfiai témacsoportját vezeti, fő érdeklődési területe a történeti emlékezet, az emlékműállítás. Az önmagát hangsúlyozottan konzervatív liberális szemléletűnek nevező Gyurgyák a nyolcvanas évek második felében tanított a Bibó Kolégiumban, 1985-től 1995-ig főszerkesztője volt a *Századvég* című, itt alapított, majd a Fideszhez igen közel álló folyóiratnak, 1994-ig együtt a Századvég Kiadó vezetőjeként is tevékenykedett. Mondhatni, hosszú ideig megmaradt az igen közeli, jó viszonya a részben tanítványai-ból politikussá váló Fidesz-vezetőkkel. 1994-ben létrehozta és azóta vezeti a *Nemzet és Emlékezet* sorozatot is megjelentető Osiris Kiadót, amely az első Fidesz-kormány idején jelentős kormányzati pénzügyi támogatást kapott, ugyanakkor a kiadott művek színvonalú maradt, egyenletes színvonalú maradt, másként fogalmazva, nem szolgált kormányzati vagy pártpolitikát. Gyurgyák 2010 után és különösen 2014 óta egyre kritikusabban viszonyul a Fidesz hatalomra kerülésével létrejött „Nemzeti Együttműködés Rendszeréhez” (NER). Az utóbbi

időben nyilvánosan igen éles bírálatokat, nevezhetjük így, elhatárolódást is megfogalmazott. Mindez annyiban tartozik ide, hogy a *Rendszerváltás* kötet szerkesztőjének kiválasztása, az evidens szakmai igényességi követelményen túl nyilvánvalóan némileg eltért a korábbi korszakokról szóló munkáknál követett szempontoktól. A második világháború és 1956 is része ugyan a történelem szakmán messze túlnyúló, éles emlékezetpolitikai vitáknak, de a rendszerváltás vegytisztán jelenkortörténet, nemcsak a két sorozatszerkesztő életének meghatározó része, de, miként fentebb jeleztem, közvetlen összefüggésben áll a jelenlegi politikai rendszert legitimáló ideológiával.

Mink András, a kötet szerkesztője 2003-tól éveken keresztül a *Beszélő* című baloldali, liberális szellemiségű folyóirat főszerkesztője volt. A kezdetektől, 1995-től mind a mai napig a Soros György által alapított, a CEU-hoz kapcsolódó OSA (OSA – Open Society Archives, Nyílt Társadalom Archívuma, amely 2015 óta Vera és Donald Blinken nevét is felvette) munkatársa. Nem mellékesen az Archívum gyűjtőkörében kiemelten szerepel a rendszerváltás témája, így kézenfekvő, hogy egy ott dolgozó kutatót kérjenek fel szerkesztőnek. Az említett paraméterek és korábbi publikációi alapján a sorozatszerkesztők és a kiadó, amikor megbízták a könyv összeállítóját, ismerték szemléletét, pontosan tudták, hogy tőle nem várhatnak a NER-konform emlékezetpolitikát visszaigazoló munkát. Félreértés ne essék, a *Rendszerváltás* természetesen nem politikai vitairat, szándéka szerint nem a NER emlékezetpolitikájának cáfolata, egyszerű szakmai munka, amely azonban, szintén természetesen, a szerző meggyőződését, véleményét is tükrözi, miközben megfelel a *Nemzet és Emlékezet* sorozat hagyományainak, tárgyáról igyekszik a lehető legátfogóbb képet bemutatni, lehetővé téve, hogy a kötet olvasói szuverén, akár a szerkesztőétől is eltérő értelmezést alkítsanak ki.

A szöveggyűjtemény már a címével – *Rendszerváltás* – is jelzi, hogy nem kíván megfelelni a NER emlékezetpolitikájának, hiszen ezt a kifejezést

a Fidesz már jó ideje nem használja. Mink közvetve ennek magyarázatát is adja, amikor az *Előszó*ban külön kitér a nyelvpolitikai összefüggésre, nevezetesen, hogy Antall József egyebek között azért utasította el ezt a megnevezést, mert pártjának, az MDF-nek legfőbb riválisa, az SZDSZ vezette be – egyebek között programja címével. Mink az *Előszó*ban megindokolja, hogy ő miért a „rendszerváltás” kifejezést használja, szemben a mások által előnyben részesített „rendszerváltozással” vagy „rendszerváltoztatással”. Három érvet említ. Egyrészt a rendszerváltás a -változással szemben tudatosságot, szándékosságot jelez; másrészt, és ez részben már a -változtatással szemben is érv, a kifejezés az akkori hatalom által használt modellváltással szemben született. A modellváltást – írja a szerkesztő – „saját maguk, a híveik és talán a kommunista blokk vezetőinek megnyugtatóására, a párt szervezeti-hatalmi kohéziójának fenntartása érdekében” találták ki (19. old.), érzékeltetve, hogy a változtatások túlmennek azon, ami az akkor már bő húsz éve hullámokban unalomig emlegetett reform célja volt, de nem érinthetik a hatalom bástyáit. A harmadik érve az, hogy az egykori szereplők többsége szintén rendszerváltásról beszélt, azok is, akik a liberális nézetekkel nem rokonszenveztek, sőt azok is, akik szerint a valódi rendszerváltás meg sem történt – írja.

A kötetnek „konceptuális értelemben a legproblematiszabb része a kezdő- és végpont” – mondja Mink az *Előszó* első mondatában. A korszakok kezdő- és végpontja – teszem hozzá – általában is örök viták tárgya. A magyarországi kommunista rendszerrel szembeni ellenállás bizonyosan nem a hetvenes évek második felében kezdődött, de erős érvek szólnak a választott megoldás mellett, amely az 1975-ös Helsinki Egyezményt tekinti a rendszerváltás kiindulópontjának. Úgy látja, érdemes különválasztani a kommunista rendszer elvetését és a kiütkeresést. Álláspontja: 1968 fordulópont, amennyiben a korábbinál is egyértelműbbé vált, hogy a rendszer érdemben nem megreformálha-

tó, sem az ideológia, sem a hatalmi praxis nem közelíthető a hirdetett elvekhez, sőt a rezsim éppen ezekkel szemben képes csak fennmaradni. Szerintem ez a diagnózis pontosítandó, ennél heterogénebb a kép. A prágai tavasznak nevezett változások erőszakos leverése, az illúziók széles körű elvesztése ellenére, éppen az 1968-ban induló magyar gazdasági reform, illetve előkészítő időszaka alapján, a korábbi doktrínáktól való eltávolodás miatt sokakban élhetett tovább a hit, hogy a rendszer igenis reformálható, ha nem sértik a tabukat. Másként fogalmazva: miközben az ún. Breznyev-doktrína egyik irányba emelte ki újra, hogy a hirdetett elveket bármikor félre lehet söpörni, a magyar reform éppen azt érzékeltette, hogy ha a működőképesség a tét, ellenkező irányban is lehet pragmatikus a rendszer.

Mindezzel együtt megállja a helyét, amit Mink ír, hogy az emberi jogok doktrínája a rendszerrel szembeni fellépés uralkodó eszméjévé válhatott, olyan normát teremtett, amelyet a Helsinki Egyezményrel a kommunista vezetők is elfogadtak, nem számolva számon kérhetősége hatásával, vagyis releváns érvek szólnak amellett, hogy a rendszerváltás dokumentálása ettől a ponttól, az egyezménytől induljon.

Mink nem foglalkozik tételesen a NER múltszemléletével, de amikor a kommunista rendszerrel való szembefordulás elképzelhető irányairól ír, kitér arra, hogy például az 1945 előtti antikommunizmus miért esett ki a demokrácia hívei számára a lehetőségek közül: részben a társadalomképe, részben fajelméleti elképzelései miatt, valamint mert ellenezte a nyugati liberális kapitalizmust. A szűkszávu *Előszó* érthetően nem említi, hogy amikor 1989–90-ben, elsősorban az ún. történelmi pártokban felmerült a múlt közvetlen folytatásának szándéka, akkor az 1945 utáni koalíciós időszakról és lényegében soha nem az 1944 előtti rendszerről esett szó.

Mink, szemben az általa is jelzett nézettel, miszerint a szovjet típusú rendszerek a gazdasági, technológiai leszakadás, az anyagi erőforrások kimerülése miatt buktak el, közelebb áll ahhoz az állásponthoz,

amely nagyobb jelentőséget tulajdonít a hirdetett normák és a valóság közötti szakadék bomlasztó hatásának. Nem vitatva e kétféle szempont megkülönböztetésének indokoltságát, hajlok arra, hogy ne húzzak éles választóvonalat: az ellenzéki értelmiség egy része számára az emberi jogok mércét és kohéziót teremtettek, de a hivatalos eszmék, a normák és a valóság közötti távolság akkor vált igazán közvéleményt formáló erővé, amikor a rendszer erőforrásai kimerültek. Az összeomlást végül is közvetlenül ez utóbbi váltotta ki, így a társadalom jelentős része Magyarországon nem látta folytathatatlanak az addigi berendezkedést (amit a fentebb idézett közvélemény-kutatások is jeleznek), nem is fordult szembe vele. Érzékelhetően valamilyen javított, kommunisták nélküli szocializmust kívánt, sőt a rendszer bukásának gazdasági, szociális következményeit nagyjából részben a rendszerváltás számlájára írta.

Meggyőző Mink állítása, hogy az emberi jogi diskurzus részben háttérbe szorította a hagyományosnak nevezhető antikommunizmust, részben új keretbe ágyazta annak érvkészletét. Alkalmas volt arra is, hogy a fennálló rendszer ellenfelei ne tisztázzák álláspontjukat egy lehetséges új társadalmi berendezkedés, a szocializmus, a kapitalizmus vagy a harmadik út választása kérdésében. Az emberi jogi diskurzus a nemzeti kisebbségi jogok demokratikus elvek alapján, nacionalista felhangok nélküli számonkérésére is alkalmas volt. A rendszerrel szemben állók azonosulhattak az emberjogi elvekkel anélkül, hogy a liberális politikai filozófiát elfogadták volna, így a demokratikus és emberi jogokat középpontba állító ellenzéki konszenzus természetesen bomlott fel a kommunista rendszer szétesésekor.

A kötet *Előszava*, mint a főtebbiek közül kitetszik, a rendszerváltás előzményeiben tehát kiemelt jelentőségűnek látja az emberi jogok alapján fellépő ellenzéki mozgalmat, az idővel demokratikus ellenzéknek nevezett, később jórészt az SZDSZ-ben politizálók szerepét. Erőteljesen dokumentálja is ezt a tevékenységet, így az elfogulatlan érdeklődő számára

világosabbá válhat, hogy egy SZDSZ karakterű párt mitől válhatott 1989-ben a történések egyik legfontosabb mozgatóerejévé, 1990-ben és 1994-ben, az utána következőket messze megelőzve, a második legnagyobb parlamenti párttá – bár Mink ezzel a kötet jellege miatt tételesen nem foglalkozik. Rögtön itt kell megjegyezni: a szöveggyűjtemény kevésbé tudja viszont érzékeltetni, hogy mitől vált az MDF 1989–90-ben az ország legjelentősebb politikai erejévé. Mink természetesen közli a kijelölt időhatáron belül keletkezett, az MDF szellemi előzményeit bemutató legfontosabb forrásokat és a szervezett meghatározó megnyilvánulásainak dokumentumait, de objektív okok, a dokumentálhatóság nehézségei miatt a befogadó közeg, a magyar társadalom attitűdje szemelvényekkel nem prezentálható, ehhez másféle kutatással és interpretációs technikával lehet hozzáérni.

Ami a kötetben bemutatott történet végpontját illeti, a szerkesztő másokkal összhangban azt mondja: mivel a rendszerváltás az az intézményes politikai átalakulás, amelynek során a diktatórikus rendszer demokráciává alakul, függetlenül attól, hogy számos transzformációs folyamat természetesen nem zárult le, az első demokratikus választás kézenfekvően jelölhető ki záró aktusnak. Így a források utolsó darabja Antall József megbízott kormányfői felszólalása az Országgyűlés 1990. május 3-i ülésén.

A *Nemzet és Emlékezet* sorozat kötetei főbb vonalaikban egységes szerkezetet követnek. Az *Előszó* rövid, a szerkesztés szempontjait foglalja össze (jelen esetben négy nagyalakú nyomtatott oldalon). A legterjedelmesebb egység természetesen a forrásszövegek felvonultatása, tematikus vagy kronologikus rend szerinti fejezetekre, alfejezetekre tagolva (e kötetben mintegy 580 oldalon). Az ezt követő rövidebb rész az adott téma utóéletét mutatja be, az utókor politikai, közéleti, tudományos, esetleg irodalmi reflexióinak szövegeivel (a *Rendszerváltásban* a tudományos és a közéleti emlékezet kap teret, nem egészen 100 oldalon). A sorozat darabjait a kötetek apparátu-

sa zárja, minden esetben válogatott bibliográfia, a gazdag illusztrációs anyag jegyzéke, némelykor helymutató, ugyancsak esetenként névmutató, ahol indokolt, a térképek jegyzéke. A *Rendszerváltás* kötet részletes kronológiát is közöl (30 oldal terjedelemben) és – mint utaltam rá – a szöveges rész *Függelékben* egyrészt néhány közvélemény-kutatási eredménytel, másrészt a Központi Statisztikai Hivatal hosszú távú, 1977 és 1990 közötti időszaraiból válogatott táblázatokkal is kiegészül.

A részletes tartalomismertetést mellőzve is érdemes felidézni a forrásszövegek közlésének szerkezetét és néhány más jellegzetességet. A *Prologus*, a fentiek alapján természetesen a Helsinki Egyezmény Záróokmányának részletével, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartásáról szóló résszel indul. A következő szöveg Adam Michnik 1976-os írásából való, amely *Új evolucionizmus* címmel a kommunista országok ellenzékének, az akkor inkább használt kifejezéssel, másként gondolkodóinak lehetséges stratégiájáról szól, és amely a hazai demokratikus ellenzék gondolkodását is jelentősen befolyásolta. Az ezt követő darabok a hazai rendszerváltás szerkesztő elözményének tekinthető, első ellenzéki megnyilvánulások közül kerültek ki: szolidaritási nyilatkozatok a csehszlovákiai értelmiségiek elleni retorziók miatt. Végül pedig itt kapott helyet Kádár János beszédének részlete, az ellenzékéről mondtak az MSZMP Központi Bizottsága 1979. novemberi ülésén, mint feltehetően az ellenzék létre az első ilyen fórumon megfogalmazott hivatalos reflexió. Itt érdemes megjegyezni, hogy a kötetben közölt Kádár-szövegek, illetve az MSZMP belső értékelései az ellenzékéről önmagukban is érdekes elemzésnek lehetnek tárgyai, hogy mást ne mondjak, az a színjáték, amit Kádár előad, a „nem különösebben fontosak”, de „azért figyeljük őket”, „magas fórumokon beszélünk róluk”, „bármikor alkalmazhatunk adminisztratív eszközöket ellenük”, „nem csinálunk mártírokat” szempontok között egyensúlyozva.

A rendszerváltás közvetlen előzményeit, az 1977 és 1987 közötti idő-

szakot a Ripp Zoltántól kölcsönvett kifejezéssel *Rendszerváltás* cím alatt mutatja be a szerkesztő. A szándék itt nem az ellenzéki mozgalmak szisztematikus történetének dokumentálása, hanem a rendszerváltás éveiben meghatározóvá váló eszmék előtörténetének bemutatása. Bár a szövegek döntő része egykor a hazai könyvkiadásban, sajtóban nem kapott nyilvánosságot, akad kivétel is. Itt is olvasható két MSZMP-s dokumentumrészlet, amelyek az ellenzékre reflektálnak, s amelyeket természetesen egykor szintén nem publikáltak.

A következő fejezet *Gazdasági és társadalmi diagnózisok 1978–1986* címmel közöl nagyjából egykor is az ún. első nyilvánosságban, tehát legális fórumokon megjelent elemzéseket. Majd egy újabb rész az ellenzék és a hatalom 1981 és 1987 közötti viszonyát mutatja be, egyebek között a szamizdat *Beszélő* íásaival, az 1985-ös monori tanácskozás szövegrészleteivel, az ugyancsak 1985-ös ún. kulturális ellenfórum dokumentumaival. Itt is olvashatók a hatalom ellenzékkel kapcsolatos különféle reflexiói, a napi- és hetilapokban közölt írásoktól a belső MSZMP-dokumentumokon át Kádár *Time* magazinnak adott 1986-os interjújáig.

A *Források* című szakasz utolsó négy fejezete a rendszerváltás négy évét mutatja be. *1987 – Válság és alternatívák* cím alatt olvashatók egyebek között Bihari Mihály politikai reformelképzelésének, a demokratikus ellenzék, pontosabban a *Beszélő* szerkesztői lapban közzétett programjának, a *Társadalmi szerződésnek*, valamint a Lakitelki találkozó felszólalásainak részletei.

Az *1988 – Fordulóponton* rész egyebek között természetesen az ellenzékivé váló politikai szervezetek megjelenését prezentálja, illetve az előremenekülő MSZMP megnyitkozásait mutatja be, de helyet kap itt olyan, ma már abszurdnak tűnő szöveg is, mint az MDF élén álló Bíró Zoltánnak az MSZMP egyik vezetőjével, Pozsgay Imrével készített interjúkötetének részlete, vagy az akkor még „civil” Antall József meglehetősen dagályos, nyílt, de csak 1992-ben nyilvánossá váló levele Grósz Károlyhoz, az MSZMP főtitkárához.

Az 1989 – *A tárgyalásos átmenet éve* fejezet kézenfekvően jelentős részt szentel a kerekasztal-tárgyalásoknak, a pártok programjairól, nyilatkozatairól közölt dokumentumoknak, és külön alfejezetben olvashatók az úgynevezett „négyigenes” népszavazásról szóló szövegek. 1989-ből, a többi fejezethez képest jóval több MSZMP-szöveg került a kötetbe, a nyilvánosságnak és belső fórumoknak szántak egyaránt. Egyebek között helyet kap Pozsgay nagy visszhangot kiváltó nyilatkozata, 1956 népfelkeléskénti megnevezése, az ezt „megalapozó”, az MSZMP KB történelmi albizottsága *Történelmi utunk* címen készült jelentésének részletei. A számos, a történések egykori tempójában elvesző részlet, illetve az azóta publikált, de kevés figyelmet keltő, egykor nem nyilvános szövegből érdekessége miatt emelem ki Ormos Máriának, aki ebben az évben lett az MSZMP Központi Bizottság (KB) tagja (majd 1989-ben a Politikai Intéző Bizottságba is bekerült) a februári KB-ülésen elhangzott véleményét a többpártrendszerrel: „... nem érett erre az ország, nem érett erre a társadalom, nincsenek hagyományai, és végképp nem ilyen a jelenlegi helyzet, amikor ilyenrel lehet próbálkozni, hogy úgy mondjam szórakozni. [...] ahhoz minden egyes országban, Európában és azon kívül több évtizedes vagy évszázados kis- és nagycsoportos tréning kellett, és ez a tréning ebben az országban nincs meg.” (323. old.) A szöveg lényege rimel ugyebár Kádár pontosan három évvel korábban, az MSZMP XIII. kongresszusán elhangzott, elhíresült formulájára, amely a kötetben szintén olvasható: „történelmileg úgy alakult, hogy Magyarországon egypártrendszer van, és az is marad. [...] ez] nem elvi, hanem gyakorlati kérdés, amit az adott országban a fejlődés dönt el.” (137. old.)

A *Források* blokk zárófejezete, 1990 – *Az első szabad választások éve* címmel közli többek közt a Duna-gate-nek nevezett botrány válogatott dokumentumait, néhány forrást a magyarországi szovjet csapatok kivonásáról, a március 15-i ünnepségek körüli nézetkülönbségeket bemutató szövegeket és természetesen a válasz-

tási küzdelmek néhány jellegzetes megnyilvánulásának részleteit.

Bármilyen terjedelmes és sokoldalú, gondosan összeállított is e kötet *Források* című túlnyomó része, az olvasónak marad hiányérzete. Ennek objektív okai is vannak, például az, hogy a magyar társadalom attitűdjé szemelvényekkel nem, vagy csak nehezen prezentálható. A közölt szövegek túlnyomó többsége értelmiségi megnyilvánulás, amelyek természetesen számos alkalommal a társadalom állapotára, gondjaira reflektálnak. Ezt egészítik ki az MSZMP-apparátus dokumentumai és más hatalmi politikai tényezők megnyilatkozásai, a nemzetközi, elsősorban a szovjet kapcsolatokról szóló források részletei. Tudatos, kényszerű döntés következtében maradtak ki azok a művészeti – irodalmi, színházi, filmes, zenei – alkotások, amelyek – mint Mink írja –, „véltetően nagyobb mértékben járultak hozzá a rendszerváltó közhangulat, kultúra és nyelvezet megteremtéséhez, mint a kötet zömét kiadó politikai, történelmi, társadalomtudományi szövegek” (20. old.). Ugyancsak hiányoznak a nyilvánosság átalakulását közvetlenül jelző források – gondolom, szintén szándékosan.

Közvetve természetesen megjelenik ez a téma, hiszen számos szöveg az egykori szamizdatból került a kötetbe. Egy jegyzet utal arra (51. old.), hogy Csoóri Sándor egyik esszéje (*Egy nomád értelmiségi*), amelyből a könyv ugyanott részleteket közöl, úgy nem jelenhetett meg egykor a *Forrás* című folyóiratban, hogy az elkészült lapszámot visszatartották, a szöveget kivágták. Szerepel a *Mozgó Világ* 1984-es botránya is, amikor a szerkesztőség testületileg mondott le, mert a hatalom korlátozni kívánta szuverenitásukat (130–132. old.). A vidéki folyóiratok más, a *Forrás*éhoz hasonló esetei is ismertek, és köztudott, hogy olykor már terjesztésre átadott könyveket is visszavontak (például Borsányi György Kun Béláról szóló monográfiáját stb.), ami azt is jelzi, a bomlás része volt, hogy a főszerkesztők el-elvétették a rendszer mércéjét – bár ilyesmi korábban is előfordult. Az rendben, hogy a kötet nem tér ki minden egyes

ilyen típusú ügyre, de a rendszerbomlás majdnem érthetetlen az ún. első nyilvánosság, a szigorúan kézben tartott sajtó hangvétel-változásának nem könnyű, de valamilyen módon mégis megoldható bemutatása nélkül. A közhangulatot ugyanis még a művészeti alkotásoknál is jelentősebben formálta, hogy mit hallottak az emberek a rádióban, láttak a tévében, olvastak az országos és a helyi sajtóban. (Egy Rádiókabaré-részlet azért helyet kapott a szövegek között.) Érdekes és fontos, hogy a közölt szövegekből mi jelent meg a magyar hivatalos nyilvánosságban, ez hogyan változott, de az átfogó rendszerkritikák, társadalomjobbító szándékú szövegek mellett az sem mellékes, hogy a hétköznapi életéről milyen kép bontakozott ki, hogyan jutott el a média-rendszer a propagandaszövegektől, a „vannak még hibák” lokális kritikától a valódi problémák nyilvános tárgyalásáig, nem a kisemberek, hanem országos vezetők visszaéléseinek nyilvános pertraktálásáig, hogyan tanultak, vagy éppen nem tanultak meg a kommunista rendszerben felnőtt újságírók a szabad sajtó szabályait, a jelenségek és a lényeg megkülönböztetését, a tények és vélemények szétválasztásának követelményét.

A közölt szövegek legfeljebb közvetve jelzik, hogy a rendszerbomlásnak nevezett folyamat mit jelentett a hétköznapiakban. Az 1987 előtti időszakból közölt párt dokumentumok kizárólag az ellenzékre reflektálnak, holott a történések megértéséhez érdemes lenne elolvasni, miket írtak az apparátusok az 1970-es évek végével erőteljesen jelentkező gazdasági feszültségekről, szociális problémákról. Érdekes aspektust mutatna, ha megjelenne, hogy például a nyolcvanas évek első felének különféle reformbizottságaiban milyen szabadon beszéltek a párt- és államapparátus különféle szakértői, milyen messze jutottak a tabuk kikezdésében, hogyan igyekeztek eladni a rendszert erodáló javaslatokat a politikai változásoktól rettegő vezetőknek. Bence Györgytől olvasható egy 1990 végén megrendezett konferencián elhangzott szöveg: „Magyarországon tudvalevőleg nem voltak átjárhatatlanok a határok a reformis-

ta és a disszidens körök között. Elég nagy volt a jövés-menés, a gondolatok is meglehetősen szabadon áramlottak. A kései reformerek némelyike már alig volt szabad szemmel megkülönböztethető egy disszidenstől.” (598. old.) (A disszidens itt politikai értelmű státuszt, intézményeken kívül lévőt, kirekesztettet jelent.) E ténynek sokféle eleme csak sporadikusan, leginkább a közölt források elszórt jegyzeteiben jelenik meg. Így például az, hogy Kövér László 1986-ban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében segédmunkatárs (504. old.), Orbán Viktor 1987–88-ban a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium Vezetőképző Intézetében, diploma utáni első munkahelyén gyakornok lehetett néhány hónapig (vö. *országgyűlési almanachok*), a korszakban kevésbé járatos utókor számára esetleg nehezen illik az összképbe. Vagy: a kötet hosszabb részletet közöl a *Fordulat és reform* 1987-ben megjelent szövegéből. Jelzi, hogy a munka alaptanulmányokra épült, így ezek szerzőit és munkahelyüket is megnevezi. Ezek az információk közvetve utalnak arra, hogy az államigazgatás számos helyén, minisztériumokban, a Tervhivatalban milyen messzire jutott a rendszerkritika.

A Soros Alapítvány 1984-es megjelenését és tevékenységét is a kommunista rendszer bomlása tette lehetővé, miként természetesen maga a tevékenység, a szociális, humanitárius, oktatási, informatikai célok támogatása mellett ösztöndíjaival közvetve hozzá is járult az erőzójához. Az Alapítvány támogatottjainak szelektív felsorolása nem lett volna szerencsés, a teljes lista pedig nyilván szétfeszítette volna a kötetet.

Nem tűnik ki a gyűjteményből a bomlásnak egy másféle következménye, az ún. félszamizdatok terjedése sem, mármint az, hogy a hivatásos könyvkiadók által megjelentetett művek, valamint a szamizdat, a nem engedélyezett publikációk mellett egyre több intézmény adott ki könyvesbolti forgalomba nem kerülő, szakmai körök számára elérhető, politikailag „kényes” tartalmú műveket, hivatalos engedéllyel. Igaz, kis példányszámban, nehezen elérhető-

en, de jelentek meg olyan periodikák, mint a *Medvetánc* vagy a *Századvég*, amelyek tartalmának nagyobb része a hetvenes években még bizonyosan nem kaphatott volna nyilvánosságot. A könyv ugyanakkor dokumentálja az MDF előzményének tekinthető, népinek nevezett íróknak, költőknek, társadalomtudósoknak a rendszerváltás előtti pillanatig eredménytelen próbálkozását a *Hitel* címmel tervezett folyóirat állami engedélyezésére.

A kötet második, *Tudományos és közéleti emlékezet* című blokkjáról a szerkesztő azt írja: a rendszerváltás utóéletének történeti, társadalomtudományi irodalma tengernyi, szinte naponta jelennek meg írások, amelyek ilyen-olyan értelmezésben és összefüggésben foglalkoznak a tárggyal. A válogatás itt tehát inkább szemléltetésre, mintsem reprezentativitásra törekedett. Szerepet játszott a téma korlátozott prezentálásában az is, hogy a rendszerváltás utóélete, értelmezése, értékelése már inkább az új rendszer, a harmadik magyar köztársaság történetéhez tartozik – írja a szerkesztő. Mindenesetre ebben a blokkban kapott helyet a *Láttuk-e, hogy jön?* címmel az ELTE Filozófiai Tanszékcsoport és a BUKSZ közös rendezésében megtartott, 1990 végi konferencián elhangzott felszólalások több részlete (innen idéztem fentebb Bence Györgyöt). Ugyancsak itt olvasható annak a konferenciának számos szövegrészlete, ahonnan Szabó Miklóst idéztem az írás elején. Mások mellett viszonylag bő válogatás került be a *Rendszerváltás forgatókönyve* című mű (amelyről a BUKSZ 2002. tavaszi számában jelent meg recenzió) tanulmányokat közlő 7. kötetéből is.

Az *Előszó* fájdalmasnak nevezi azt a szerkesztői döntést, amelyvel teljesen eltekintett a bőséges memoáriródalom szövegeitől. Míg a memoáriródalomról némi képet ad a mű végén található *Válogatott bibliográfia*, a rendszerváltás szempontjából releváns művészeti alkotásoknak még a felsorolásába sem merne belefogni – mondja Mink András.

Megvallom, csak anyagi, terjedelmi okokkal tudom magyarázni, hogy miért nem készült a kötethez névmutató. Ha valahol, akkor a ma élők

jelentős része által átélt korszakot bemutató műben ez mindenképpen indokolt lett volna. Ugyancsak hiányolom a tárgymutatót, amely létét, ha más nem, a szerkesztő nyelvpolitikai érzékenysége is indokolta volna, hiszen, hogy csak evidens példákat említsek, az olyan szavak, mint szocializmus, kommunista, demokrácia, gazdasági rendszer, a korszakban radikális jelentésváltozáson mentek keresztül, amit önmagában is érdemes lett volna követni, de egyébként is jelentősen javította volna a munka használhatóságát ez a segédeszköz.

Talán világosan kitűnik a fentiekből, hogy az észrevételekkel együtt is komoly teljesítmény Mink András szövegválogató, szerkesztői munkája. A fő erénye a könyvnek, hogy éppen mert rendkívül hosszú a témáról kiadott források, feldolgozások listája, az olvasókönyv szakszerű, sokoldalú, fontos jegyzeteivel, kiegészítő információival, önmagában is érdekes, gazdag illusztrációs anyaggal magas színvonalon szolgálhatja a ma forgalomban lévőnél realisabb kép kialakítását a rendszerváltásról. A műfajnak megfelelően biztosítja a közölt szövegek sokféle szempontú tanulmányozását. A kötet keretein ugyan messze túlnyúlik, de nyilván az egyik legkézenfekvőbb vizsgálódási szempont az egykori ideák és a mai valóság összevetése. Kalapot emelve, külön is tisztelgek a kiadó és a sorozatszerkesztők, valamint természetesen a kötet szerkesztője előtt az uralkodó emlékezetpolitikai széljárástól független döntései, álláspontja elismeréseként.

Jean-Jacques Rousseau: Politikafilozófiai írások

Vál., utószó: Ludassy Mária, ford. Bakcsi Botond, Kis János, Ludassy Mária. *Atlantisz, Bp., 2017. 752 old., 4895 Ft*

Rousseau-nak az elmúlt kétszáz évben magyar nyelven megjelent műveit 1978-ban követte az első, átfogónak tekinthető válogatás (*Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Bp., 1978.). A tavaly napvilágot látott kötet politikafilozófiai írásait gyűjtötte egybe. Ez a kiadás így már önmagában újdonságnak tekinthető, de érdemes megnézni, miben áll még a kötet újszerűsége.

A Rousseau kilenc politikai írását tartalmazó gyűjteményből két fontos, kifejezetten politikai témájú írás most jelenik meg először magyarul: a gyakorlatias, sok szempontból inkább politológiai, mint filozófiai tekinthető *Elmélkedések a lengyel kormányzatról és tervezett reformjáról* (1772) mellett a másik, az *Alkotmánytervezet Korzika számára* (1772) politikai – de már inkább alkotmányjogi – elemzés. A vaskos könyv ezenkívül tartalmazhat, az 1978-as kötetben már megjelent írást: *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraélése?* (1750), *Előszó a Narcissushoz* (1752), *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* (1754), *Politikai gazdaságtan* (1755), *A társadalmi szerződésről* (1762) és *Az emberi nem egyetemes társadalmáról*. E szövegek jórészt változatlan – vagy némi javított, frissített – fordításban, de bővített jegyzetekkel jelentek most meg. A *Politikai töredékek* 1752–1772 egyes részletei már szerepeltek korábban *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című válogatásban (Gondolat, Bp., 1975.), teljességében azonban ebben a kötetben jelenik meg először.

A két magyarul először megjelenő politikai elemzés javaslat a lehetséges reformokra Lengyelországon,

illetve Korzikán. Rousseau bevalótt célja, hogy olyan, még reményteljes országokat vizsgáljon, amelyek képesek lehetnek az erényes, „klaszszikus”, romlatlan köztársasági lét és kormányforma felmutatásával példát szolgálni más népek számára is.

A lengyel felkérésre készült, tanácsadói jellegűnek is tekinthető *Elmélkedések* két fő kérdése, hogy miként küzdhető le a már-már tradicionálisnak tekinthető, több évszázados lengyel rendi és általános politikai anarchia, valamint az a máig aktuális probléma, hogyan védhető ki a legjobban az orosz és a német/porosz befolyás. Általános megoldásként a nagyhatalmi hegemonia ellen Rousseau megerősített nemzeti szuverenitást és a jobb, könnyebb, átláthatóbb kormányzás érdekében (kon) föderális berendezkedést javasol. A lengyel esetben azonban Rousseau szerint biztosan, de a javaslat szándéka szerint akár más népek számára is érvényes recept, hogy a nagyhatalmak közötti beolvadás, a kulturális vagy egyéb „feloldódás”, keveredés másik ellenszere a lehetőleg teljes kulturális, tradicionális, tudományos elzárkózás, nemzeti bezárkózás. Ennek egyik módja a lengyel hagyományok megerősítése, folyamatos ápolása és merev tiszteletben tartása. A sok helyen fájóan aktuális populisták („illiberális”) javaslatok között szerepel az oktatás teljes átalkotása „közneveléssé”, melynek célja a megfelelően trenírozott, teljesen „lengyelesített” honpolgár előállítás, akinek igazi feladata és küldetése, hogy folyamatosan gyakorolja közösségi erőit, egyéni szabadságának rovására mindennapjaiban is a minél teljesebb lojalitás vezesse, és mintegy oldódjon fel a közösségi létben.

A tudományok, a tudományos élet erkölcstelensége – ami azt jelenti, hogy a szellemi élet elvonja a citoyen figyelmét az állampolgári erényekről, életről – a legfőbb indoka az ellenük folytatott harcnak, vagyis a tudomány nemcsak felesleges, hanem kifejezetten káros, mert alapjaiban közösségellenes, a közösséget gyengítő. Sőt az egyetemes tudás nemzetközi jellegénél fogva még veszélyes is, hiszen elősegíti például a nemzetek, népek keveredését és az elfordulást

a példának tekintett antik erényektől. Itt fontos azonban hangsúlyozni, hogy a Rousseau-i bezárkózó, antiliberalis, törzsi, zárt nemzetállam természetesen nem faji/genetikai alapon szerveződik, „jó citoyen” bárkiből lehet, tekintet nélkül a származásra – persze van, akiből kicsit nehezebben vagy lassabban. A tudományok közül kitüntetetten káros a filozófia, hiszen alapjaiban a kételyből, a kérdésből táplálkozik, márpedig ez az attitűd bizonyosan nem segíti elő az erős állam vagy a végrehajtó hatalom olajozott működését, az etnikai homogenitást, a nemzeti büszkeséget és a közösségi élet idilljének fenntartását.

A Rousseau-i lengyel nemzetállam szempontjából különösen fontos, hogy a lengyel nép megtartsa saját hagyományait, rítusait. Ennek legjobb módja a Rousseau által fenntartani, eredeti formájában minél inkább megőrizni javasolt feudalizmus, amely Lengyelország esetében tehát nem maradiságot, elavultságot jelent, hanem éppen hogy a megmaradás záloga. A beolvadás ellenszere a tudományok elleni fellépés is, mivel a mindennapi szokások, rítusok az akadémiai életnél sokkal inkább segítik a szuverenitás megőrzését. A hagyományok szakrális tisztelete végig központi helyet foglal el Rousseau érvelésében, valójában egy modernitásellenes receptet kínál: majdnem minden lengyel problémára a nemzeti hagyományok és a feudális berendezkedés minél teljesebb megőrzése a megoldás.

A sajátos lengyel katolicizmus Rousseau-i támogatása mögött elsősorban az áll, hogy az országot ortodox és protestáns államok veszik körül, így a tovább élés záloga a különutas, a tradíciókra, rítusokra, saját történelmi tapasztalatokra támaszkodó „belső”, „nemzeti” katolicizmus. Ehhez csak kisegítő elemként társul a Rousseau által dicsért, a mássággal szemben táplált undor, az „idegen”, a „külső” személy, dolog, eszme vagy intézmény iránti megvetés. Általánosságban a nemzeti függetlenség a nemzeti rítusok, hagyományok, a katolikus vallás, a másság-modernség kirekesztése hármas pillérén nyugszik. Emellett Rousseau a keresz-

tény vallás – és főleg a katolicizmus – ellen is érvel, mivel az a hatalom megkettőződéséhez vezet, folyamatosan rivalizál a politikai hatalommal, az állammal; az állampolgári hűség, az ideális citoyenlét nem értelmezhető és nem is érhető el egy olyan vallás uralma alatt, amely elsősorban Rómának tartozik hűséggel. Eppen ezért van szükség egy új, „polgári vallásra”, amely nem választható el az államtól – deklarálta államvallás tehát –, és egyszerre kecsegtet elméleti és gyakorlati előnyökkel. A sok szempontból teokratikus állam-egyház egységet az indokolja, hogy egy nemzetnek egy vallásra van szüksége, az eddig ismert etnikai, nemzeti homogenitásnak a vallásban is meg kell jelennie, tükröződnie. Gyakorlati érvként elsősorban az szól a magánélet hátrányára az erős államvallás érvényesítése mellett, hogy segít kikényszeríteni a törvénytiszteletet és örködni az erkölcsök felett, miáltal az állami-közösségi élet is könnyebben gyakorolható és gyakoroltatható.

A kereszténység elleni legfőbb érv tehát a nemzeti szuverenitást gyengítő jellege, amely alól azonban a lengyel katolicizmus egyfajta különös kivételt képvisel; e sajátosság muniációt adott a lengyeleknek a szocializmus évtizedeiben is. A lengyel „függetlenség” védelme érdekében ajánlott, sőt az államiság tovább élésének feltétele a történelmi hagyományok, szokások fenntartása. Sajátos nemzeti katolicizmusról van szó, amely univerzális alapjai, háttere ellenére elsősorban „nemzeti”. A megfelelően felfogott és gyakorolt katolicizmus Rousseau-nál már nem egyetemes humanizmust, Isten előtti egyenlőséget, emberszeretet jelent, hanem a nemzeti fennmaradás és az állami szuverenitás feltételét.

Az ily módon államvallás-ként felfogott vallás nem ad teret a magánszférába üzött vallásnak, hitnek sem. Hobbesszal ellentétben Rousseau tehát a vallásgyakorlásban és a vallásszabadságban nem engedi meg *in foro externo* és *in foro interno* megkülönböztetését sem, a „jól kialakított” polgártól egyaránt elvárja a külső és belső illeszkedést, a belesimulást a közösségbe. Szemében

a vallás kifejezetten politikai ügy, és a Rousseau-i értelemben vett erényes polgár – mely kifejezés csak speciálisan értelmezhető Rousseau-nál – belső szférája nem választható el a közösségtől és az államtól.

A kötetben szereplő írásai alapján (is) Rousseau kereszténységkritikája három pilléren áll – túlzott humanum, egyetemesség és szembenállás a republikánus eszmével –, és épp emiatt utasítja el a keresztény vallást, legalábbis politikai, államszervezési szempontból. A nemzeti kizárólagosság, az adott területen belüli teljes szuverenitás eszménye ellentétes a (katolikus) kereszténységgel, és a politikai hatalom gátlástalansága sem egyeztethető össze a keresztény humanizmussal.

Ez a fajta nacionalizmus azonban a hagyományosan bezárkózó, tradicionalista elképzelés, és nem a hódító, erőszakos, expanzív felfogás. Eppen ezért a Rousseau-i modell igazi terepül a kicsiny, zárt közösségek szolgálnak, ahol a bevett szokások kötőereje még sokkal erősebb, ahol a népek viselkedése még elűt a társadalmi szerződés mesterséges, vadonatúj embert megkövetelő elképzelésétől.

Az erősen tervgazdasági jellegű gazdaságpolitika Korzika viszonylagos fejlettsége miatt a politikai berendezkedés sikerének egyik záloga is. Ellentétben a lengyel helyzettel, ahol a jobbagyság, az elmaradottság, a feudális viszonyok miatt a szokások, hagyományok szerepe értékelődik fel, és a gazdasági-társadalmi elmaradottság Rousseau szemében etikai-politikai szempontból kimondottan előny.

Rousseau – mai követőihez hasonlóan – a nemzetközi szövetségi rendszer, valójában a nemzetközi jog haszontalansága mellett érvel. Szerinte az ilyen rendszerek, megegyezések, szerződések azért nem érnek semmit, mert senki sem tartja be, vagy csak addig tartja be őket, amíg valamelyik államnak ezt érdeke diktálja, tehát kizárólag a nagyhatalmak céljait szolgálják.

Mindezek fényében talán némiképp meglepő módon Rousseau racionális és modern megoldási javaslatokkal (is) él, amikor azt ajánl-

ja, hogy az állam fiskális, monetáris politikáját szigorúság, észszerűség, előregondolkodás, tervezés vezérelje, máskülönben stabil kormányzás nem lehetséges. Ugyanilyen fontosságot tulajdonít a törvényhozásnak, a törvények jó minőségének és a közigazgatás magas (szakmai) színvonalú kialakításának és gyakorlásának. Az persze kérdés, hogy a homogenizált nevelés, a lojalitás és a tudományellenesség alól kivételt jelentenek-e ezek és esetleg más, az állam szempontjából fontos területek.

E helyen csak néhány gondolat erejéig hozom szóba a *Politikai töredékeket*, amelyből a hatalommegosztás és parlamentarizmus elvén kívül a Rousseau-i antropológia és az ebből következő etika is megismerhető. A humanitás – és főleg a kereszténység – és a hazaszeretet egymással nem egyeztethető össze, a humanizmus, bármelyik formájában, Rousseau számára legfeljebb magánemberként lehet pozitív erény, a politikai, állami szférában azonban nem tolerálható; a keresztény vallás pedig egyenesen egy nemzet saját etnikai identitásának megrontását, feladását jelenti.

Ami az etikát illeti, későbbi szellemi ellenfele, Diderot szerint az erkölcsi normák univerzalitása az emberek biológiai-antropológiai hasonlóságából következik, ebben gyökereznek a ráépülő természetjogi normák is. Az erre adott válasz már megtalálható Rousseau-nak az *Enciklopédia* Diderot írta „Természetjog” cikkére reagáló, *Az emberi nem egyetemes társadalmáról* című rövid írásában is, amely azonban morálfilozófiájának fontos összefoglalása és a Diderot-val folytatott vita, valamint az enciklopédistákkal való szakítás alapja és háttere. Fő etikai és politikai állítása, hogy a politikai/polgári társadalmat létrehozó és fenntartó általános akarat mindig mesterségesen – szerződés útján – épül fel, és nem található meg, nem fedezhető fel az emberben, mint Diderot véli. Rousseau számára az egyéni akarat pusztán önzést és a saját érdek követését jelenti, s nem vezethet sikerre sem az egyéni, sem a közösségi életben. Az embert az önzés motiválja, egyetemes emberi természet, erkölcs, érzés nem létezik, vagy ha létezik is – például szájalom –,

akkor nem elégséges mozgatóerő társadalom létrehozásához.

Rousseau szerint a társadalmon kívül, a természeti állapot emberében nincsen erkölcs (ez amorális állapotot jelent, nem erkölcselent!), a későbbi általános akarat – amely minőségileg több, más, mint az egyéni akaratok összességét jelentő közakarat – csak megegyezéssel, szerződéssel fejeződhet ki, és hozhat létre társadalmat, amelyben az erkölcs és az erények már meg tudnak jelenni. Tehát a természetjogi tradíció politikai (vagy alapjogi, emberi jogi) vetülete elutasítandó, mert minden együttműködés, hatalom, intézményrendszer és megállapodás kérdése és eredménye.

A szerződéssel létrejövő politikai közösség fő jellemzője a széles értelemben vett homogenitás. A partikularitás, az egyéni érdekek megjelenése, az életformák, ízlések sokfélesége mind gyengíti az állam szuverenitását, az erényes, közösségi, tehát valódi állampolgári életet. A magánszféra hiánya, illetve a minimális magánélet folyamatos ellenőrzése polgártársaink által szintén a homogén, törzsi életforma felé mutat, ahol az önzetlen, közösségi, erényes állami lét (*citoyen*) megelőzi az önző polgárit (*bourgeois*).

Rousseau-nak köszönhetjük tehát az univerzális morál elvetésének első komoly filozófiai alapvetését, amelyben a humanizmus elleni legfőbb érv az, hogy csökkent a erényes állampolgári lét elérésének esélyét. Az erkölcs nem egyetemes, hanem egy közösségi, zárt, törzsi, etnikai, nacionalista szabályrendszer. Az erkölcsi fejlődés – ha egyáltalán van ilyen – valójában nem más, mint az antik erények, a „régi nagyság” felélesztése és az értékeikre támaszkodó tökéletesedés. A tudomány, a technika és az általuk lehetővé tett luxus – akár csak szabadidő formájában – az erények gyengítője, mint ahogy a szellemi szabadság, a „szofista ész”, a racionalizmus, a kritikai ész használata és a szkepszis az erény gyilkosa. Világosan előttünk áll a jól ismert rousseau-i paradoxon: az embereknek már a társadalom létrejötte előtt olyanná kellene válniuk, amilyenek a társadalom létrehozása után lennének, amelynek érdekében szerződés

kötöttek. Mivel Rousseau számára hiányzik a morális motívum, nem tudni, miért lépnének szerződésre az addig természeti állapotban, erkölcsmentes szabadságban élő egyének. Ez azt is jelenti, hogy etika nem létezik ember és ember, csak ember és közösség viszonyában, ehhez azonban létre kell hozni szerződés útján a politikai közösséget.

A mesterségesen létrehozott politikai felépítmény ideájából következik az is, hogy Rousseau az erős jogi pozitivizmus híve. A szerződésmélet által létrehozott közösség és morál egyben azt is jelenti, hogy a szerződés betartása, a közösségi értelemben vett szabadság kikényszerítése magában foglalja a létrehozott jognak való teljes alárendeltséget. A jog akaratlagosan, szerződéssel, mesterségesen létrehozott szabálygyűttes, melynek tisztelete akár egészen a törvényfetizmusig terjedhet. A törvényhozás feladata így nem is lehet más, mint az ember megváltoztatása, felkészítése, majd belekényszerítése a közösségi, állampolgári életbe. A közösség érdekét szolgáló törvények szakrális jelleget nyernek, a törvénysértés pedig maga a szentségtörés.

A kötetben szereplő többi írásról csak igen röviden, néhány gondolatot kiemelve: a *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újjáéledése?* című felvilágosodáskritika a már ismert antimodernista gondolatokat tartalmazza, ennek megfelelően a címben feltett kérdésre adott válasza is egyértelműen „nem”. A tudomány, a tudás elsősorban racionális, nemzetközi, egyetemes jellege miatt áll élesen szemben az erkölcsös étellel, erényekkel, és nem is egyeztethető össze velük. Sőt Rousseau egyenesen úgy fogalmaz, hogy a tudományok és művészetek az emberi bűnökből születtek, szemléletes, bár olykor kissé rejtélyes példáival: a babonából a csillagászat, a fősვნységből a geometria, a becsvágyból a retorika, a hiú kíváncsiságból a fizika. Ezzel szemben az erény mindannyiunk szívébe bele van vésve, így elég, ha visszahúzódnak önmagunk lelkiismeretébe – persze nem megfélemlítve az erényes élethez szervesen hozzátartozó közösségi életről –, és az erényes élet már is ránk talál.

A hipotetikus politika- és társadalomtörténetnek tekinthető *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről* „tanulságos leckével” szolgál az egész emberiségnek arról, hogyan kerülje el a mesterséges egyenlőtlenség – a politika, a polgári élet – csapdait. Hiszen a preszociális emberek természetüknél fogva egyenlők, a kezdeti természeti állapot erkölcsmentes szabadsága idilli állapotnak tűnhet ugyan, de a fejlődés, tökéletesedés – amely Rousseau ezen írásában sem ölt előnyös színezetet – elkerülhetetlenül vezet a sokfajta értelemben vett romláshoz, amelynek végállomása az állam, a polgári állapot, amely már nem nélkülözheti az erkölcs szabályait. A pozitív jog segítségével létrehozott polgári társadalom már sokkal inkább egy rögzített, véglegesített egyenlőtlenségnek tekinthető.

Az *A társadalmi szerződésről* írott értekezés sok szempontból az egyenlőtlenségről szóló folytatásának is tekinthető. A szerződésről és az etikáról fentebb írottak mellett még a hatalom oszthatatlanságát és a közösségi szabadság érdekében az egyéni szabadság feláldozását érdemes gondolatai közül kiemelni. A hatalom-megosztás jogállami ideája a (fő) hatalom gyengülésével jár, de ugyanígy kisebb társulások (mai kifejezéssel: a civil szervezetek) sem jöhetnek létre, mert mint párhuzamos intézmények már létüknél fogva eltérítik az „általános akaratot”, erejét és hangját csökkentik, így bizonytalanságon és a közösségi élet gyengítésén kívül mást nemigen köszönhetünk nekik.

Ennek megfelelően az igazi rousseau-i szabadság bizony nem az egyéni szabadság, a ma ismert és bevett alkotmányos szabadságjogokat sem foglalja magában, annál inkább a közösségi szabadság, a honpolgári társas élet folyamatos, akár kényszerű gyakorlását. „A nép önmagától mindig jót akar, de nem mindig látja önmagától, hogy mi a jó” – szól a híres gondolat –, és ebből már nyilvánvalóan következik a szuverén kiterjedt, majdnem korlátlan joga a vezetésre, a magánélet és a „mondvacsinnált” szabadságjogok visszaszorítására. A végeredmény demokrácia

lesz ugyan, de igen speciális – talán mondhatjuk így, illiberális – értelemben. Ez persze nem szegi kedvét Rousseau-nak, hiszen a szó szigorú értelmében vett demokrácia nem létezik, és nem is fog soha, hiszen csupa isten kellene hozzá.

A kötet híres-hírhedt gondolatainak aktualitása ma is egyértelmű, az utóbbi néhány év nemzetközi és hazai politikai, jogi eseményeit tekintve napról napra még időszerűbbé válik. Így aztán ebből a szempontból is jó hír, hogy a Rousseau politikai filozófiájára szorítókozó gyűjteményt nemsokára követi egy újabb válogatás, amely életrajzi és egyéb írásait gyűjti majd egybe.

MOLNÁR KRISZTIÁN

Kiskaté – Kortárs filozófiai kiskönyvtár

(Szerk.): Bárány Tibor, Jenei László. *Szépírók Alapítvány, Miskolc, 2017. 323 old., 2500 Ft (Műút könyvek 33)*

2015-ben kibővült a *Műút* portál (www.muut.hu) kritikarovata. Az addig irodalmi recenziókra szakosodott felületen sorra jelentek meg az analitikus filozófia friss könyveit bemutató írások. A szerény reményű (filozófiai recenziókat írni elvégre nem kifizetődő), de mégis hiánypótló sorozatot az ötletgazda, Bárány Tibor *Kiskaté*-nak keresztelte. Saját bevallása szerint a vállalkozás célja, hogy láthatóbbá váljon a magyar kulturális életben kissé elhanyagolt analitikus filozófia. A *Műút* ehhez jó terepet és könnyen megszólítható célközönséget ad: rendszeresen olvasó és kíváncsi látogatókat, akik a kortárs angolszász filozófiában kevésbé otthonosan mozognak. A recenzió mint forma pedig tökéletesen megfelel a célnak: rövid, lehetőleg gondolatébresztő és világos bevezetőt nyújt, ráadásul az ajánlott könyvvel ki is jelöli az esetleges továbbhaladás irányát. A sorozat feladata elsősorban nem az, hogy analitikus filozófiai szövegek gyártásával szemléltess-

se, hanem hogy megmutassa, merre és hogyan érdemes keresni a tárgyat.

A vállalkozás idén új fázisba lépett. Jenei László (a kritika-rovat szerkesztője) és Bárány szerkesztésében kötetbe gyűjtötte a továbbra is folytatódó sorozat addig közölt recenzióit: 17 szerző 35 darab rövid (6-8 oldalas) írását – 7 nagy kérdés köré rendezve: Mi az ember? Milyen kötelességeink vannak? Milyen jogaink vannak? Mi létezik? Mi az elme? Mi a nyelv? Mi a filozófia? Az ismertetett könyvek listája sokszínű: elsősorban természetesen monográfiák, de akad köztük tanulmánykötet, egyetlen szerző gyűjteményes kötete, előadás-sorozat szerkesztett változata és még interjúkötet is. A recenzensek között egyaránt vannak rutinos profik és fiatalabb kutatók. Annál, hogy a fiatalok kapnak némi jól megérdemelt nyilvánosságot csak az örömtelibb, hogy páran a magyar filozófiai élet legjelentősebb szereplői közül is időt és energiát szántak online megjelenő recenziók megírására. A lelkesedés érthető: a szerzők közül is többen évek óta a legkülönbözőbb fórumokon küzdenek (csak remélni tudom, hogy nem eredménytelenül) azért, hogy a filozófia kiszabaduljon a zárt tudományos keretből, hogy a szakmán kívüliek számára is elérhető és befogadható legyen.

A recenziók ezért rendkívül világosak, időnként kifejezetten olvasmányosak és szórakoztatók. A szerzők kerülnek a szakzsargon, ha pedig mégis előveszik, csakis a fogalmak körültekintő tisztázása árán. Mivel nem titkolt szándék, hogy a kötet több legyen egy sor egyszerű könyvajánlónál, és bevezetőként szolgáljon az analitikus filozófiába, az írások szinte minden esetben a probléma tágabb kontextusának ismertetésével kezdődnek. Amikor mégsem, akkor azért nem, mert nincs rá szükség: a rasszizmust vagy a hazugságot senkinek sem kell bemutatni; ilyenkor a felütés inkább aktualizálja a problémát. A szövegek gyakran utalnak más könyvekre, interneten kitölthető tesztekre és blogokra is.

A recenziók legnagyobb részét a könyvek érveinek rekonstruálása teszi ki, de a legtöbb esetben marad hely érdemi véleményezésre és ellen-

érvekre is – bár juthatott volna több is. Egyrészt azért, mert az analitikus filozófiára legalább annyira jellemző az állandó vita és a legelfogadottabb nézetek megkérdőjelezése, mint amennyire maguk az ismertetett könyvek a szerves részei. Hamis benyomást kelthet, hogy a „kortárs klasszikusok” érvei ennyivel nagyobb hangsúlyt kapnak, mint a felhozható ellenérvek. Nincsenek támadhatatlan érvek vagy egyöntetűen elfogadott álláspontok (illetve ha vannak, akkor filozófiailag nem érdekesek), és ezt a kötet jelzi ugyan, de erőteljesebben is hangoztathatná. Másrészt a kötetnek megvolt az esélye, hogy ne csak általában az analitikus filozófiát mutassa be, hanem bizonyos fókig a magyar művelőit is. Elkerülhetetlenül mond is valamit a recenzensekről, de lehetett volna beszédesebb, ha érveiket kevésbé tömören fejtik ki – nemcsak mintegy mellékelve a lényegi részhez. A *Kiskaté*-t a kritika lehetősége különbözteti meg egy közönséges antológiától, s minél inkább megmutatták volna magukat a szerzők, annál kevésbé hasonlítana egy *Kötelezők röviden*-hez. A recenziók ilyen irányú átdolgozása ráadásul még alkalmasabbá tette volna a kötetet a neki szánt feladatra, hogy segítse az olvasót a kortárs analitikus filozófia befogadásában, ráadásul az online sorozattól is kellően megkülönböztette volna.

A szövegek eredeti verziójukhoz képest ugyanis csak minimális változtatásokon estek át, a szerkesztők pedig egy válogatási folyamatot sem tartottak indokoltnak, vagyis az összes addigi írás helyet kapott a kötetben. Ez az olvasó számára önmagában nem probléma, mivel a szövegek színvonala többnyire magas. De, ahogy egy Bárányal készített interjúból kiderül, a szelekció hiányát nem is a stabil minőség, hanem a kötet koncepciója magyarázza: átmenti az online szövegeket könyvformátumba, ezzel hozzáférhetőbbé teszi a recenziókat, és egyben felkészül a digitális apokalipszisre. A kötet tehát tulajdonképpen az online verzió biztonsági másolata. Így azonban erősen kérdéses, mi újat nyújthat a kritika-rovat olvasóinak: egyszerűen nem nekik szól. A probléma azon-

ban ennél komolyabb, mivel az összes írás jelenleg az interneten is hozzáférhető (ingyen). A biztonsági másolat pedig majd csak akkor válik hasznossá, amikor összedől a gép.

Senki se értse félre: egyáltalán nem tartom értelmetlennek a kötet kiadását, ahogyan azt sem gondolom, hogy a tájékozatlanság valamiféle kapitalista büntetést érdemel („aki nem hallott az ingyenesről, fizessen érte!”). Egyrészt a kulturális portálok középtávú sorsa valóban bizonytalan (2017-ben a *Műút* is a megszűnés szélére került). Másrészt a könyv megjelenése miatt nagyobb figyelem irányul egy olyan kezdeményezésre, amelyre szükség is, képesség is van. A *Kiskáté* a filozófia népszerűsítésének és megítélésének csak jót tehet, akkor pedig igenis legyen minél inkább szem előtt. De meg kell indokolni, hogy az olvasók miért a kötetet válasszák az online változat helyett, és maga a könyv keveset tesz ennek érdekében.

Az egyetlen szembetűnő különbség az írások strukturálása, amit viszont körütekintően (és sokszor kifejezetten ötletesen) oldottak meg a szerkesztők. A fejezetekbe nem egyszerűen bezúfolták a hasonló témájú recenziókat, igyekeztek ívet adni a szakaszoknak, ami nemcsak olvashatóbbá teszi a kötetet, de bevezető jellegét is erősíti. Az egyes fejezeteken belül a szövegek ugyanakkor így is rendkívül változatosak.

Az első fejezet (*Mi az ember?*) talán mind közül a legszínesebb. Központi témája az egyén társadalomba ágyazottsága, aminek különböző aspektusait a szövegek egyre kevésbé az egyénre koncentrálnak mutatják be. Kajtár László írásának (*Az életem én vagyok?*) fő kérdése, hogy mit jelent személynek lenni – Marya Schechteman szerint. Szántó Veronika (*Egoizmus és halál – avagy hallgatnánk-e zenét apokalipszis idején?*) az emberiség egyéni életünkön túlmutató sorsába vetett hitünk értékalkotó szerepére kérdez rá Samuel Scheffler elméletének vizsgálatában. Gébert Judit (*Hogy megy sorod?*) írásából kiderül, hogy Martha C. Nussbaum szerint mit jelent az emberhez méltó élet. Paár Tamás kritikájának (*A modernitás mátrixa – [Neo]Arisztotelész közbelép*) fő kérdése, hogy Alasdair MacIntyre milyen veszélyeket lát a modernitásban, elsősorban az értékekre nézve. Kapelner Zsolt (*Slavoj Žižek és a világmegváltó dialektika*) pedig Žižek dialektika fogalmához nyújt rövid bevezetőt.

Tematikus sokféleség jellemzi a többi fejezetet is. A második (*Milyen kötelességeink vannak?*) három recenziója a kötelesség fogalmának három különböző – morális, politikai, illetve ismeretelméleti – oldalát mutatja be; a harmadik (*Milyen jogaink vannak?*) fő témája pedig az egyenlőség, illetve annak sérülése: az egyenlőség elvének vitatott hasznosságától a rasszizmus és a szexizmus problémáit érintve jutunk el a választójogból való kizárás melletti és elleni érvekig.

A következő három fejezet (*Mi létezik? Mi az elme? Mi a nyelv?*) egymáshoz hasonlóan építkezik: rendszerint a legalapvetőbb fogalmak tisztázása után jöhetnek a tágabb problémakörök legkülönbözőbb kérdései. Az utolsó fejezet (*Mi a filozófia?*) recenzióinak sorrendje véletlenszerűnek tűnik, de talán itt a legerősebb a tematikus egység.

A kérdések központi szerepe nem csak a fejezetcímekben mutatkozik meg, a hátlap is a kérdést tartalmazó recenziócímeket sorolja fel. A kérdések ezzel tulajdonképpen a kötet fő szervezői elvévé válnak. Ez nem egyszerűen arra a trivialitásra hívja fel a figyelmet, hogy a filozófus kérdésekre igyekszik választ adni (miközben a megfelelő kérdések után is nyomoz, hogy végül újabb és újabb kérdéseket vessen föl), hanem pozicionálja is a kötetet más bevezető jellegű filozófiakönyvekhez képest. Egy tankönyvszerű bevezető például rendszerint a kérdésekre adott sokféle választ, a különböző filozófiai irányzatokat tárgyalja, kiemelve hátrányaikat és előnyeiket. A *Kiskáté* recenziói azonban „problématérképet rajzolnak” (9. old.), szemben a tankönyvek irányzattérképeivel. Másfajta kiindulóponttal szolgálnak.

A különbség először is a műfajból ered: a recenziók (akkor is, ha sokat egymás mellé teszünk) csak felvillantanak egy-egy megoldást és érvet, az adott diskurzusról még a kontextusok felvázolásával (amelyre

a szerzők különben nagy hangsúlyt fektetnek) sem rajzolódik ki egységes kép. A *Kiskáté* térképe pontszerű. Érthető döntés, hogy a szerkesztők arra ösztönzik az olvasót, inkább a felvetett problémákra koncentráljon, mintsem a röviden – s elkerülhetetlenül némileg felületesen – bemutatott megoldásokra. Másodsor pedig a problémacentrikus olvasást motiválja, hogy a szerzők feltehetően nem egy egységes kötet tervét szem előtt tartva írták a recenziókat, összehangolt munkafolyamat nélkül nem is lehetett elvárni, hogy egy diskurzus minden fontosabb aspektusát érintsék. A számottevő megoldások sokféleségéről, a mögöttük lévő intuíciókról, metafizikai elköteleződésekről nem tud teljes képet adni a kötet, amit ezért – nagyon bölcsen – nem is vállal. Szerencsére van annyira sokszínű, hogy lemondjon egy átfogó leírásról, és az ahhoz szükséges egységes rendezőelvről.

A *Kiskáté* pontszerű problématérképe, illetve az előzetes, pontos kötetterv hiánya azonban megnehezíti, hogy az egyes recenziókat egyértelműen fejezetekbe sorolják. Néhány szöveg helye esetlegesnek tűnik. Nem világos például, mit árul el arról Žižek elgondolása a világ alapszerkezetének eredendő metafizikai instabilitásáról, hogy mi is az ember. Vagy az implicit előítéletek miatt inkább a jogaink, mintsem a kötelességeink szempontjából érdekesek? De a szabad akaratról szóló írások is kerülhetek volna az első fejezetbe (bár az elmefilozófiánál sincsenek rossz helyen). A három példa közül az első a legszembetűnőbb, de Žižeknek (aki határozottan nem analitikus filozófus) *valahol* helyet kellett találni. Talán szerencsésebb lett volna az utolsó, metafilozófiai fejezetbe tenni ezt a recenziót – igaz, a szöveg nem metafilozófiáról szól, de nem is filozófiai antropológiáról. Az utolsó fejezetben viszont üzenetértékű helye lenne: a kortárs filozófiának sem muszáj analitikusnak lennie (egyáltalán nem biztos, hogy ez minden, a kötetet elolvasó laikus számára nyilvánvaló). Tényleges helye ellenben inkább azt sugallja, hogy a szerkesztők nem igazán tudtak vele mit kezdeni. Rosszul veszi ki magát, hogy

a kötetben tárgyalt egyetlen egyértelműen nem analitikus filozófussal kapcsolatban azonnal, a recenzió első bekezdésében felmerül a kétely, érdemes-e őt komolyan venni. Még ha a recenzió szerzője szerint érdemes is.

A fejezetekbe sorolás helyenként tehát kissé laza, de ez többnyire a kötet előnyére válik. A legtöbb fejezetcím egyértelműen egy-egy filozófiai diszciplínára utal, a kérdések szerinti csoportosítás viszont nagyobb szabadságot enged, mint a diszciplináris felosztás. Például a második fejezet (*Milyen kötelességeink vannak?*) szövegeit összeköti a kötelesség fogalma, viszont diszciplinárisan a bemutatott könyvek nagyon eltérők; a *Mi létezik?* fejezetben pedig jól megfér egymás mellett ontológia és tudományfilozófia. A szerkesztők ezzel végül előnyt kovácsoltak abból, hogy nem voltak előre eltervezett fejezetek. A diszciplinák világos elkülönítése helyett a *Kiskáté* rögtön a kapcsolataikra hívja fel a figyelmet. A filozófiai problémakörök közt ugyanis nincsenek olyan éles határok, mint amilyeneket bevezető könyvek túl gyakran mutatnak (akkor sem, ha maguk a filozófusok kénytelenek „szakosodni”). A kötet megmutatja, hogy az elme-, de még a nyelvfilozófiának is lehet morális tétje; hogy az ontológia tárgyai nemcsak asztalok (és trogok) lehetnek, hanem társadalmi létezők vagy műalkotások is; vagy hogy a biológiával kapcsolatban ontológiai és elmefilozófiai kérdések is felmerülnek.

Ugyanezt a hatást erősíti, hogy a szövegek folyamatosan utalnak egymásra. Ez egyfajta ugráló olvasási módot motivál: ha egy problémát, érvet vagy fogalmat elég érdekesnek talál az olvasó, előre- vagy visszalopozhat, hogy megnézzze, más könyvekben, más kontextusban hogyan merült fel. A szövegek közti kommunikáció sajnos azonban mindig egyirányú: ha az egyik recenzió kiemeli egy másikat, utóbbi biztosan nem emeli ki az előbbit. Ennek oka nem a szerkesztési elvben, hanem a szövegek átdolgozásának hiányában keresendő, ami miatt (értelemszerűen) csak az online sorozatban később megjelent szövegek tudnak utalni a korábbiakra. Ez időnként szinte értel-

metlenné teszi az utalásokat. Például a kötet első recenziójának (Kajtár László: *Az életem én vagyok?*) az egyik központi fogalma a narratív identitás, amely később még két recenzióban is felmerül (Paár Tamás: *A modernitás mátrixa – [Neo]Arisztotelész közbelép,* illetve Bárány Tibor: *A narratívák hasznáról és káráról*). Balszerencse, hogy e három recenzió könyvben elfoglalt sorrendje megjelenésük sorrendjét követi. Így Kajtár egyáltalán nem utal a másik két szövegre (pedig indokolt volna), Paár csak az első recenzióra utal, s csak Bárány utal vissza mindkét másik szövegre (közük a könyv legelső írására, melyet addigra már minden bizonnyal ismer az olvasó). Az online sorozatban ez aligha jelentett problémát, hiszen ott nincs meghatározott olvasási irány (s ha mégis van, akkor az új írásoktól a régebbiek felé mutat), de egy könyvnél más a helyzet.

Mindenesetre tagadhatatlan, hogy strukturálásának köszönhetően a *Kiskáté* kötetként sokkal megfelelőbb filozófiai bevezető, mint online sorozatként, s még a hagyományosabb bevezető tankönyvekkel szemben is van előnye. Amikor a szerkesztők hozzáadtak valamit a hozott anyaghoz, azt kiválóan tették. Még a borítóképet is (Birkás Ákos: *Szt. Jeromos és egy ismeretlen*, 2013.) nagyon jó érzékkel választották meg: a kép a kötet borítójaként egyszerre állít valamit (vagy gondolkodtat el) az analitikus filozófiáról, a recenzióírásról, a *Kiskáté* küldetéséről, de még művészet és filozófia (*Műút* portál és *Kiskáté*) kapcsolatáról is. A szövegek átdolgozásának hiánya azonban helyenként tompítja a kötet erősségeit, és többször is hiányérzetem támadt, amikor a szerzők (valószínűleg terjedelmi megkötések miatt) rövidre zárták gondolatmenetüket.

Németh Krisztina: *Életvilág-értelmezések*

UTAK FELBOMLOTT VILÁGOKHOZ

Argumentum, Bp., 2018., 196 old., 2400 Ft

Az életvilág szociológiai elméleti fogalom, eredetileg a fenomenológiai hagyományban gyökerezik, látószög tehát kevésbé használható az empirikus társadalomkutatásban. Ha azonban az életvilágot (az eredeti teoretikus szándéktól nem távol eső módon) az egyén vagy a közösség életét strukturáló jelentésszösszefüggésként értelmezzük, a fogalom az empirikus kutatás számára is vonzó lehet. A megfelelően alapos mikrotörténeti kutatást egy-egy kisközösség zárt „társadalmi valóságának” feltérképezéseként is értelmezhetjük, amely a kutató számára ugyan történetileg esetlegesként, a tagok számára azonban reflektálatlan, objektív valósággént létezik. Eredeti célja szerint ilyen „kisvilágok” feltárására vállalkozik Németh Krisztina könyve az elméleti reflexió és az empirikus kutatás határterületére vezet az olvasót. Két eltűnt közösség: a „szántási” zsidóság és a „nekeresdpusztai” uradalmi cselédség elemzésére törekszik, ennek fényében elemzi az életvilág-fogalommal összefüggő teoretikus és módszertani problémákat.

Elméleti feszültségek. A könyv pár oldalas elméleti bevezetőjének felépítése az egyetemi tankönyvek struktúráját követi, így azt sugallja, hogy az életvilág fogalmának különös jelentőséget tulajdonító szerzők (mindegyik: Edmund Husserl, Alfred Schütz és Jürgen Habermas) az életvilágnak egymással ugyan vitázó, egyenként azonban konzisztens koncepcióit dolgozták ki. Érzésem szerint az elmélet-immanens ellentmondásokat bemutató elemzés már a kutatás kezdetén rávilágíthatott volna az életvilág fogalmára épülő empirikus elemzés sajátos csapdahelyzeteire. A könyv helyesen állapítja meg, hogy az életvilág fogalmának

szociológiai alkalmazását eredetileg egy Max Webernél megjelenő probléma motiválta. Weber úgy gondolta, hogy a szociológiai megismerés a cselekvés megértésére irányul. Elmélete azonban nem adott magyarázatot arra, hogyan képes az egyes cselekvő a másik egyén szubjektív szándékainak megértésére, a cselekvések összehangolására. Weber végül a hangsúlyt a cselekvéseket meghatározó racionalitástípusok vizsgálatára helyezte, de adós maradt egy olyan módszertan kidolgozásával, amellyel a szociológus feltárhatná a köznapi cselekvéseket meghatározó értelemképződési folyamatokat. Schütz a kihívásra adott válaszában rögzítette, hogy minden cselekvés interszubjektív viszonyokat feltételez: a közös életvilág a garanciája annak, hogy az egyes cselekvők hasonló módon strukturálják a valóságot. A szociológus feladata így azoknak a közös „típusoknak” és „sémáknak” a feltárása, amelyek a cselekvéshez szükséges nem reflektált tudáskészletet biztosítják, és amelyek megteremtik a cselekvés végrehajtásához szükséges stabilitást. (Alfred Schutz – Thomas Luckmann: *The Structures of the Life-World*. Heinemann, London, 1974. 11. és 21. old.)

Schütz érdeme, hogy olyan határhelyzetek felé terelte a kutatók figyelmét, amelyek egy-egy életvilág összeomlásaként jellemezhetők, amennyiben a jelentések rendszere nem hatékony eszköze többé a közös értelem generálásának és a cselekvések összehangolásának. Schütz elméletének sokszor kritizált problémája, hogy a korai fenomenológiai hagyományból megörökli a tudatfilozófiai nézőpontot. Így, ellentmondva az eredeti intenciónak, amely szerint az értelem mindig interszubjektív módon jön létre, végül azt feltételezte, hogy a problematikusá váló jelentéssz összefüggések felülvizsgálatára és kritikájára az egyéni tudat is képes. Ráadásul azt sugallta, hogy a közös „mi-perspektíva” mindig a partikuláris életvilágon belül jön létre. Ez szigorúan véve azt jelenti, hogy egymás megértésére azok képesek, akiknek közös élményeik vannak (egy „fenomén-folyamban osztoznak”), és ezeket az élményeket azonos „rele-

vancia-struktúra” mentén értelmezik. Ebből a pozícióból azonban igen nehéz felvázolni egy partikuláris életvilágokon túlmutató, átfogó „mi-perspektívát”, amelyből a különböző generációkhoz, társadalmi csoportokhoz tartozó egyének közösen vizsgálhatnák felül a problematikusá váló értelmi összefüggéseket. (Erről lásd: Sik Domonkos: Habermas életvilág-fogalmán innen és túl. In: Németh Dénes – Szabari Vera [szerk.]: *Kötő-jelek*, ELTE TáTK, Bp., 2008. 118. old.) Félő, hogy e probléma nem hagyja érintetlenül a szociológiai megismerés lehetőségére vonatkozó kérdést. Ha a közös értelmezés lehetősége nem nyúlik túl saját életvilágunkon, akkor a letűnt „világok” megismerhetősége illúziónak bizonyulhat. A vizsgált életvilágok így csak akkor mutatkoznak számunkra jól strukturált egészként, ha saját jelentés-összefüggéseinket látjuk bennük visszatükröződni, a Weber által feltételezett „szubjektív értelem” azonban örökre hozzáférhetetlen marad.

Németh Krisztina feltehetően úgy gondolja, hogy a probléma a habermasi kommunikatív cselekvésemélet bázisán megoldható. Habermas nyelvi fordulata az értelemképződés folyamatát az egyéni tudatból kommunikatív szintre helyezte át: közös interszubjektív horizontot feltételezett, amelyen a problematikus értelmi összefüggések a kommunikatív folyamatban felülvizsgálhatók. Másrészt az életvilágot nem pusztán reflektálatlan „valóságként” fogta fel, hanem olyan szféraként, amelynek a kommunikatív cselekvők aktív formálói. (Vö. Weiss János: Az „életvilág” fogalma a kései Habermasnál. *Szociológiai Szemle*, 2014. 3. szám, 6. old.) Amennyiben tehát a kutató a vizsgálódását a kommunikáció lehetőségfeltételeire irányítja, felismerheti azt a szabályrendszert, amely a sajátjától eltérő jelentés-összefüggések, normarendszerek felépülésének, reprodukciójának folyamatait meghatározza. Elvileg tehát megnyílik az út az eltűnt életvilágok empirikus vizsgálatához.

Az elméleti szakirodalomban azonban az a kritika is megfogalmazódik (elsősorban lásd Herbert

Schnädelbach: *Transformation der Kritischen Theorie*. In: Axel Honneth – Hans Joas [Hrsg.]: *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' »Theorie des kommunikativen Handelns«*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988. 28–29. old.), hogy a habermasi életvilág-fogalomban két, egymással igen nehezen összeegyeztethető tradíció találkozik. Miközben Habermas kiszabadította az életvilág fogalmát a tudatfilozófia kontextusából, nem mondott le arról, hogy az életvilágot a megismerés eleve adott feltételrendszerként jellemezze. A kommunikációelmélet bázisán az életvilág feltárása így a minden kommunikációt univerzálisan meghatározó, tovább nem problematizálható háttértudás megragadását jelenti. Habermas azonban duális társadalomelméletet dolgozott ki, és az életvilág fogalmát az első pillanattól összekapcsolta a konkrét helyhez és időhöz kötődő cselekvő résztvevő perspektívájával. A duális modell így azt sugallja: a társadalomkutatónak ki kell lépnie az életvilágából, hogy a megfigyelő nézőpontjából mint átfogó rendszerre tekinthessen társadalmára. Habermas műveiben az életvilág fogalma így sajátos belső ellentmondást hordoz: egyik jelentésében a kommunikatív cselekvéshez és a társadalom megismeréséhez szükséges háttértudás legalapvetőbb közös forrása, másik jelentésében a megismerés legszemélyesebb, már-már hozzáférhetetlen tárgya.

A fogalomban rejlő kettősséget Németh Krisztina gondolatmenete is megörökli, így gondosan ügyelnie kell arra, hogy az „életvilág-elemzés” igen szétartó szálait összetartsa. Amennyiben az életvilág-analízist schütziánus módon egy eltűnt világ belső rekonstrukciójaként gondolja el (a szántási zsidóság jellemzésénél ez az életvilág-fogalom válik viszonyítási ponttá), akkor az elméleti nehézségek ellenére bizonyítania kell, hogy a hagyományos empirikus módszerekkel végzett kutatás során valahogy átszűrődnek az eredetileg meglévő jelentéssz összefüggések. Azt is, hogy az egykori történeteknek a korabeli szereplők számára adott értelméből az egészen eltérő életvilághoz tartozó mai olvasónak valamennyi felfog-

ható. Ha viszont az életvilág-elemzés a gyökeresen eltérő életformához tartozó személyekkel folytatott kommunikáció háttérfeltételeinek feltérképezését jelenti (a pusztán készült interjúk elemzésénél inkább erről van szó), fennáll a veszély, hogy lemondunk a kutatás eredetileg erőteljes mikrotörténeti ambíciójáról, és Szántás vagy Nekeresdpusztá bemutatása pusztán színes illusztrációként szolgál az életútinterjú átfogó metaelméletének kidolgozásához.

Az értelemképződés társas mintázatai. A könyv legfőbb erénye, hogy az életvilág-elemzés nézőpontjából érzékenyen reflektál a kutatásmódszertani problémákra. A szerző – más empirikus kutatókhoz hasonlóan – a szántási zsidó életvilág elemzésekor szembesül az ellenőrizhető, levéltári kutatáson nyugvó tudás és az egyéni emlékezetben megelevenedő reprezentáció gyökeres különbségeivel. Az írott források, statisztikák, térképek fontos szerepet játszanak egy eltűnt közösség morfológiai sajátosságainak feltárásában. Az interjúhelyzetekben megjelenő személyes emlékezés viszont nem az objektív valóság feltárására, inkább az elbeszélő önigazolására, erkölcsi integritásának helyreállítására irányul. Így a mikrotörténeti kutatások fontos kérdésével szembesülünk: a levéltári adatokon nyugvó strukturális rekonstrukció hogyan egyeztethető össze a személyes elbeszélésekkel, amelyeket tényállások megállapításához nem használhatunk fel?

Németh Krisztina éppen a két forrástípus radikális eltérését használja ki az eltűnt életvilágok természetének feltárásakor. A narratív interjúk feldolgozása során tipizálja az interjúalanyoknak az egykori település térbeli, tulajdoni és társas viszonyairól szóló interpretációit. Majd a kirajzolódó heteronóm képet összeveti a levéltári források segítségével rekonstruált társadalom- és térszerkezettel. Feltételezése szerint a szisztematikusan kirajzolódó „bizonytalanságok”, „tévedések” és „torzítások” árulkodók lehetnek, ha az elfeledettnek hitt jelentés-összefüggéseket keressük. A „tipikus” torzulások jelentős része persze az emlékezés sajátosságaiból, illetve a narráció logikájából adódik.

Valaki például úgy emlékezik, hogy a kertjük végében volt a valójában több kilométerre lévő csatorna: az emlékezés során az elbeszélő koherenciára törekszik, és hajlamos „közelebb hozni” a történet szempontjából fontos elemeket. Az egykori lakosok igen gyakran „átnevezik” a város főutcáját (például Petőfi utcára): ez arra utal, hogy az emlékező a tipikus magyar településkép felől próbálja rekonstruálni az egykori várost.

Fontosabbak viszont azok a szisztematikus torzulások, amelyek az elbeszélői szituációtól függetlenebbek, mégis társas mintákat mutatnak. Érdekes például, hogy a női interjúalanyok határozottan emlékeznek a faluban lévő *mikvére*, míg a férfiak tagadják a létezését. A rituális fürdőt rejtő nagyobb épületbe, amely egyúttal a kóser vágások helyszíne is volt, a férfiak és a nők gyermekként egyaránt bejáratosak voltak; valószínű tehát, hogy az épület fürdő-funkciójának felfedése a női beavatás fontos része volt. E példa arra utal, hogy nemcsak a társadalmi státuszhoz és a származáshoz, de a nemi szerepekhez kötődő szocializáció is formálta azt a szemléletet, amelyből a közösség tagjai a maguk környezetét értelmezték. Egy másik érdekes példa szerint az interjúalanyok rendszerint úgy emlékeznek, hogy a gettó centruma az ő házuk volt – de a forrásokból kiderül, hogy nem volt egységes gettó Szántáson. A példa nemcsak arra világít rá, hogy az emlékezést az egykori gyermeki nézőpont dominálja, de arra is, hogy a társadalomból való kizáratás felerősítette a tér énközpontú tapasztalatának jelentőségét.

Ezen a ponton az lehet a benyomásunk, hogy az életvilág-feltárás sajátos fordulatot vett. A kutatás eredeti célja a csak a közösségi tagok számára adott társadalmi valóság rekonstrukciója volt. Most úgy tűnik, hogy a szerző egy színvonalas érveléssel a schützii értelemben vett életvilág-rekonstrukció határainak óvatos felderítéséig jutott. A gondolatmenet szerint a szisztematikus eltérések a valóságtól nemcsak az emlékezés módjának társadalmi különbségeire, de az egykori szocializáció, az értelemképzés társas mintázataira is ráirányíthatják a figyelmet. A

tipikus torzítások és tévedések precíz analízise során releváns szempontokat nyerhetünk az arról szóló hipotézisek megfogalmazásához, hogy az eltűnt közösség tagjai bizonyos élethelyzetekben hogyan konstruálták meg a valóság egyes elemeit. Az eltűnt életvilágoknak mint teljes jelentés-összefüggéseknek a szisztematikus feltárása, az egykori szereplők szubjektív értelmezéseinek átfogó megértése azonban lehetetlen vállalkozásnak tűnik.

Megbomló kommunikatív tér. Hatalmas különbséget érezhetünk a két közösségben rögzített interjúk felhasználhatóságát illetően. A szántási zsidóság esetében fontos, hogy a holokaustt vezetett a korábbi jelentésrendszerek érvénytelenné válásához. A holokaustt univerzális szimbólummá vált, és az egykori zsidó közösségek tagjai azzal szembesültek, hogy a poszttraumás fejlődés egyetlen esélye élettörténetük elmesélése. Ezért alakultak ki a trauma elbeszélésének jellegzetes narratívái, amelyek a szociológus által rögzített egyéni élettörténetek struktúráit is meghatározták. A zsidósággal szemben a „puszták népet” nem érte utol egyetlen jól azonosítható kataklizma: életüket a XX. században sajátos változatlanúság jellemezte. A nagy történelmi változásokat (II. világháború, földosztás, téteszesítés) célok-sági összefüggésüktől függetlenül, egyszeri „elfordulásokként” meséli el. A grófi uradalomban meghatározó világinterpretációk viszont az állami gazdaság megszületése után is irányadók voltak. Az attitűdök kevésbé változtak: a munka világához, a hatalomhoz, a tulajdonhoz fűződő viszonyt az alkalmazkodás határozta meg. Az életvilág felbomlását csak a rendszerváltás és a nagybirtokokhoz kötődő gazdálkodás megszűnése gyorsította fel. A változatlanúság azonban nem jelentette a kollektív trauma hiányát; „strukturális traumáról” beszélhetünk, tartós élethelyzetről, amelyben az alávetettség, az agresszió, a megalázás, a szexuális bántalmazás sok nemzedék magától értetődő, mindennapos tapasztalata. E trauma azonban nem tudatosul, nem kedvez az emlékezés kultúrájának, nem alakul ki a sérelmek elbe-

szélésének dramaturgiája. Így az interjúkat lebonyolító kutató nehézségekbe ütközik. A nekeresdpusztaiak beszámolóit hamis nosztalgia uralja, amely mereven szembeállítja a komor jelenkort az uradalom vagy a téesz állítólagos otthonosságával. Az elbeszélést mozaikosság jellemzi: nincs lineáris történetvezetés, ad hoc történetek vannak, melyek gyakran nem függnék össze az interjút készítő kutató kérdéseivel.

Ha ennek ellenére tudni akarunk valamit a hajdani jelentésösszefüggésekről, ki kell tágítanunk az elbeszélések értelmezésének horizontját. A könyv szerzője ismét fontos fordulóponthoz érkezik: figyelmét nem az elbeszélések tartalmi elemzésére, hanem az interjú-szituáció sajátosságaira, társadalmi-történeti beágyazottságára irányítja. Az eredetileg eltervezett beszélgetések a lehető legbanálisabb okok miatt futnak zátonyra: az interjúalanyok igent mondanak, de az interjú közeledtével kivonják magukat. A kérdésekre „válaszolva” hosszan beszélnek különböző munkafolyamatokról. A találkozókat a „küszöbön kívül”, félnyilvános terekbe szervezik, ahol a családtagok vagy a szomszéd „váratlan” felbukkanása, egy rutinmunka előkerülése bontja meg a beszélge-

tés tervezett dramaturgiáját. A kutató tágabb történeti horizonton, a klaszszikus szociográfiai irodalom (főként Illyés Gyula) bevonásával e partikuláris okokban archaikus technikákat ismer fel, amelyekkel a pusztai népeség egykor a személyközi kapcsolatait kontrollálta, és távortartotta a bizalmaskodó idegent, a „spiclit”.

Végül a kommunikatív cselekvésemélet adja azt a keretet, amelyben Németh Krisztina a nekeresdpusztai interjúkat elemzi. Így persze még távolabb kerül az eredeti célkitűzéstől: a kisvilágok belső, koherens jelentésrendszerének feltárásától. A habermasi diszkurzív elmélet azonban lehetővé teszi azoknak a kommunikatív stratégiáknak a vizsgálatát, amelyekkel a radikálisan különböző kulturális háttérrel bíró egyének küzdenek érvényességi igényeik elismertetéséért. Németh Krisztina a pusztán készült interjúk fényében végül páratlan önreflexivitással elemzi az interjúzó kutató lehetséges szerepfelfogásait, a közös jelentések kialakulását gátló vagy a manipulációt szolgáló kommunikatív stratégiákat. Ezek az izgalmas elemzések a jövőben valószínűleg fontos hivatkozási pontjai lesznek a narratív interjún nyugvó társadalomtudományos kutatásoknak.

Érdekes viszont, hogy a szerző az elemzései során mindvégig affirmatív módon idézi az életvilággal foglalkozó teoretikusokat, így Habermast is. Pedig az elemzés végén az elméleti dilemmákat erősebben meg lehetne fogalmazni. A nekeresdpusztai beszámolókat olvasva úgy tűnik, a XX. századi traumák, a patológikus fejlődés tartósan gátolták a jól működő kommunikációs csatornák létrejöttét, a jelentés-egyeztetésre vonatkozó igények kialakulását. Így viszont nyitva marad a kérdés: hol húzódnak a kommunikatív cselekvésemélet alkalmazhatóságának határai, ha nem beszélhetünk habermasi értelemben egységes kommunikatív tér kialakulásáról? Feltárhatók-e például a kommunikációt tartósan gátló strukturális összefüggések a kommunikatív cselekvésemélet nézőpontjából, amely (elsőre legalábbis úgy tűnik) különböző racionalitás-formák: a megértésre irányuló kommunikáció és ezek manipulációjára törekvő stratégiai eljárások kettősségével jellemzi a társas érintkezéseket. E nyitott kérdés is érdekessé teszi a könyvet.

■ SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

(E cikk megírását az MTA Prémium Posztdoktori Kutató Program támogatta.)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bayer Judit – jogász,
Budapesti Gazdasági Egyetem
Berend Nóra – történész,
University of Cambridge
Hans Erich Bödeker – történész, NSzK
Buzinkay Géza – történész, ELTE BTK
Deczki Sarolta – irodalomtörténész,
MTA BTK
Fleck Zoltán – jogszociológus,
ELTE ÁJK
Gébert Judit – közgazdász,
SzTE Gazdaságtudományi Kar
Gyáni Gábor – történész,
MTA BTK és ELTE TáTK

Hont István (1947–2013) – történész
Kiss Georgina – tanár,
Leőwey Klára Gimnázium, Pécs
Kovai Melinda – szociológus,
ELTE TáTK
Láng Benedek – történész,
Budapesti Műszaki Egyetem
Malina János – zenetörténész,
Budapest
Molnár Antal – történész, MTA BTK
Molnár Krisztián – jogász,
doktorandusz, ELTE BTK
Németh Krisztina – szociológus,
MTA KRTK Regionális Kutató Intézet
Pető Iván – történész, Budapest
Radnóti Sándor – filozófus, ELTE BTK

Reuss Gabriella – irodalomtörténész,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK
Schäffer Anett – doktorandusz,
Miskolci Egyetem
Sebők Marcell – történész, CEU
Soós Károly Attila – közgazdász,
MTA KRTK
Szapor Judit – történész,
McGill University, Montreal
Szijártó Zsolt – kommunikáció-kutató,
Pécsi Egyetem, BTK
Szücs László Gergely – filozófus,
MTA BTK
Tasnádi Gábor – doktorandusz, CEU
Tőzsér János – filozófus,
MTA BTK